

Az esztergom-szentistváni prépostság második vizitációja*

C. Tóth Norbert

Az esztergomi Szent István első vértanúról elnevezett prépostságot Kanizsai János érsek valamikor 1390 elején alapította, noha ennek írásba foglalása majdnem két évvel később, 1391. december 26-án történt meg. Ekkor a társaskáptalan szervezeti és működési keretei mellett leírták az alapítás okait és körülményeit, illetve birtokállományát.¹ Az alapítólevél értelmében a prépostságnak a mindenkori érsek által kinevezett prépostja, továbbá hat kanonokja lett, akiket a székesegyház javadalmasai közül a prépost választhatott ki, de az érsek vagy vikáriusa hagyott jóvá. Az újonnan létrehozott prépostságnak tehát prépostján és kanonokjain kívül nem volt más javadalmasa; a mindenkori prépost egyúttal a főkáptalan tagja is lett, és köteles volt állandóan székhelyén tartózkodni.² A pápa az alapítást 1394. június 21-én erősítette meg.³ Az egyház első teljes körű ellenőrzésére és vizsgálatára 1397 augusztusában került sor. Kanizsai érsek Pontói Antal sebenicói püspököt (1392–1401),⁴ esztergomi vikáriust (1395–1397)⁵ bízta meg azzal, hogy látogassa végig a várban és a városban fekvő, illetve a nekik egyházjogilag alávetett egyházakat.⁶ Az alapító nyilván maga is kíváncsi volt, hogy az általa alapított társaskáptalan szabályosan, a kánonjogi szempontokat betartva működik-e, ezért dönthetett úgy, hogy az esztergomvári Szent István-prépostságban is tartassék vizitáció. Az egyházlátogatás jegy-

---

* A tanulmány elkészítését a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (BO/445/11/2) és az OTKA K 100749. számú pályázata is támogatta.

¹ PÓR ANTAL: Az Esztergom-várbéli Szent István első vértanúról nevezett prépostság története. Bp., 1909. (továbbiakban: PÓR, 1909.) 8–9. p.

² PÓR, 1909. 11–12. p.

³ Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. (továbbiakban: Mon. Vat.) I/3. Bullae Bonifacii IX. P. M. 1389–1396. Bp., 2000. (Reprint) (továbbiakban: Mon. Vat.) 261. p.

⁴ ENGEL PÁL: Magyarország világi archontológiája, 1301–1457. I–II. Bp., 1996. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 5.) (ENGEL, 1996.) I. 86. p.

⁵ 1395. XII. – Zsigmondkori oklevéltár I–XII. (1387–1425) Bp., 1951–2013. Összeállította: Mályusz Elemér, Borsa Iván, C. Tóth Norbert, Neumann Tibor, Lakatos Bálint. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 1., 3–4., 22., 25., 27., 32., 37., 39., 41., 43., 49. és 52.) (továbbiakban: ZsO.) I. 4518. sz.; 1397. VIII. 28. – PÓR, 1909. 102. p.

⁶ „omnium ecclesiarum castrī et civitatis Strigoniensis ei subiectarum generalis visitator specialiter deputatus” – PÓR, 1909. 102. p. – A székeskáptalani példányban: „visitator ad capitulum cathedralis dictae ecclesiae Strigoniensis specialiter, generaliter autem ad omnes ecclesias et capitula, abbatias, conventus, et praeposituras, praedicto domino Johanni archi-episcopo, et dictae suae ecclesiae Strigoniensi subiectas missus, et datus” – KOLLÁNYI FERENC: Visitatio capituli e. m. Strigoniensis anno 1397. In: *Történelmi Tár*, 24. Bp., 1901. 71–106., 239–272. p. (továbbiakban: KOLLÁNYI, 1901.); 74. p.

zőkönyve szerencsésen átvészelte az évszázadok viharait, s ha nem is hiánytalanul, ámde itt-ott olvashatatlan szöveggel ma is a rendelkezésünkre áll.⁷ Eszerint Pontói Antal vikárius és vizitátor 1397. augusztus 25-én megjelent a prépostságban. Ennek időpontjáról már korábban értesítette őket és Márton prépost meg a kanonokok, Kis Balázs, Liptói Gál fia Márton, Túri Fülöp, Királyhegyi Pál papok, továbbá András mester, az esztergomi iskola rektora és Lóránt fia János acolitus⁸ jelenlétében feltett nekik 22 kérdést, amire a felsoroltak rendben válaszoltak.⁹ A jegyzőkönyvhöz csatolták a három nappal később felvett leltárakat az egyházban őrzött ingóságokról,¹⁰ valamint az Antal vikárius által javasolt és parancsolt különböző változtatásokról készült listát.¹¹ A forrás a szó valódi értelmében jegyzőkönyv, a közjegyzői oklevélbe foglalt tisztázata azonban, amelyet talán az érseknek adtak át, ma már nem ismert. A szóban forgó szentistváni jegyzőkönyvet őrző boríték mellett található egy másik, amelynek jelzete egy számmal magasabb,¹² és benne egy középkori, szintén esztergomszentistváni vizitáció szövegét tartalmazó papírlap, illetve ennek újkori másolata (53-1-9) található. A borítékra a Főszékesegyházi Könyvtár egykori igazgatója, Kovách Zoltán¹³ a következőket írta: „Az esztergomszentistváni prépostság vizitációja (A 19 kérdőpontra adott válaszok) 1397 és 1418 között valamelyik évből, amikor még él Kanizsai János érsek (†1418. V. 20.) s’ Esztergomi Miklósfi János szentistváni prépost (†1418. XII. 29.). Esztergom, 1973. IV. 20. Dr Kovách Zoltán.”

A mondott borítékban valóban egy másik egyházlátogatási jegyzőkönyv darabja található, amely azonban korántsem ismeretlen a kutatás előtt: a budai házakra vonatkozó részét többször, több helyen közölték már 1400 körüli kelettel.¹⁴ A mindössze két oldal terjedelmű írás többi részét azonban eddig nem hasznosította a kutatás. Ennek egyik oka talán az lehet, hogy az egyházlátogatás legfontosabb részét, a kérdésekre adott válaszokat ugyan tartalmazza (formátuma hasonló lehetett, mint az 1397. évi példányé), de az időpontot, a vizitáló nevét, magukat a kérdéseket, illetve a kanonokok névsorát rögzítő lapok mára elvesztek, ha egyáltalán voltak. (A papírlapon lévő szöveg, hasonlóan a korábbi látogatáshoz, minden bizonynyal a káptalannál maradt példány, az érsekhez került tisztázat ebben az

⁷ Esztergomi Prímási Levéltár (továbbiakban: EPL.), Esztergomi székesfőkáptalan magánlevéltára, Acta radicalia 53-1-7. (DF. 238044.)

⁸ PÓR, 1909. 102–103. p.

⁹ PÓR, 1909. 103–110. p., részletesen ismertette uo. 18–24. p.

¹⁰ PÓR, 1909. 110–114. p., részletesen ismertette uo. 25–28. p.

¹¹ PÓR, 1909. 114–116. p., részletesen ismertette uo. 28–29. p.

¹² EPL. Esztergomi székesfőkáptalan magánlevéltára, Acta radicalia 53-1-8. (DF. 238045.) – Szövegét ld. a Függelékben! (A szentistváni prépostságra vonatkozó iratok többségét annak idején az 53. számú fiókban őrizték, ezért mindegyik részükre adott oklevél jelzete az 53-as számmal kezdődik.)

¹³ 1961-től igazgató, 1981-ben hunyt el 51 évesen. – Magyar Katolikus Lexikon. I–XV. Szerk.: Diós István – Viczián János. Bp., 2009. Online: <http://lexikon.katolikus.hu> (2013. június.)

¹⁴ Ld. VÉGH ANDRÁS: Buda város középkori helyrajza I–II. Bp., 2006–2008. (Monumenta Historica Budapestinensia XV–XVI.) II. 51/135. sz. (A korábbi irodalom felsorolásával.)

esetben sem maradt fenn.) Mindez nem zárja ki azt, hogy közelebbi keletkezési időpontját ne lehetne meghatározni.

A korábbi irodalomban a vizitáció – mint már említettem – 1400 körüli dátummal szerepel, de a forrásban lévő nevek alapján megkísérelhetjük a szöveg pontosabb keltezését, és ezzel együtt természetesen az egyházlátogatás időpontjához is közelebb juthatunk. Az első kérdésre adott válaszban szerepel János mostani érsek („modernus archiepiscopus”) neve. Ő nem más, mint Kanizsai János, aki 1387. október 9-től haláláig, 1418. május 30-ig mutatható ki az érsekség élén.¹⁵ A következő előforduló személy Zsigmond magyar király. Felbukkanása a szövegben értelemszerűen érdemben már nem befolyásolja az előbb jelzett időhatárokat. Az első válasz további részében, ahol a káptalan birtokairól és jövedelmeiről esik szó, az egyik budai házuk kapcsán leírták annak szomszédjait is: egyik oldalról Garai Miklós nádor, másik oldalról Jakcs György háza határolja. A ház szomszédjai már az 1391. december 26-i alapítólevélben is feltűnnek: néhai Garai Miklós nádor fia Miklós és Jakcs fia György.¹⁶ Garainak akkor éppen nem volt semmilyen bárói tisztsége,¹⁷ ezért nem is tüntettek fel semmit a neve után. A jelen forrásban viszont Miklós már nádorként szerepel, ami alapján a szöveget legkorábban 1402 szeptemberében írhatták le (nádorságának vége kívül esik a már ismertetett időhatáron).¹⁸ Jakcs György önmagában álló neve ugyanerre mutat, mivel ő 1402 első felében vesztette el tárnokmesteri tisztségét.¹⁹ Halála valamikor 1415. november 13. és 1416. október 5. között következett be.²⁰ Mindezek alapján forrásunk keletkezését 1402 vége és 1416 eleje közé helyezhetjük. Az időhatár két vége meglehetősen messze van egymástól, de a jegyzőkönyvben szereplő további két személy neve közül az egyik időbeli behatárolása reménnyel tölthet el minket. Az első válasz utolsó két mondatában ugyanis a szentistváni őrkánokságról esik szó, és ebben először János mostani prépost („prepositus modernus”), majd bizonyos Gergely úr („dominus”) neve kerül elénk, aki egy szőlőt birtokol.

Kezdjük az előbbivel. Kanizsai János érseksége idején egyetlen János nevű prépostot ismerünk a szentistváni társaskáptalan élén, ő pedig nem más, mint Esztergomi vagy Újvárosi Miklós fia János, aki 1399 elejétől 1417. december 29-i haláláig állt a prépostság élén. Pályája jól nyomon követhető: Miklós fia János 1390. április 14-én iratkozott be a bécsi egye-

¹⁵ VAJK ÁDÁM: Kanizsai III. János. In: Esztergomi érsekek, 1001–2003. Szerk.: Beke Margit. Bp., 2003. 196–200. p.

¹⁶ PÓR, 1909. 100. p.

¹⁷ ENGEL, 1996. II. 81. p.

¹⁸ C. TÓTH NORBERT: Nádorváltások a Zsigmond-korban (1386–1437). Az 1439. évi 2. tc. nyomában. In: Tiszteletkőr. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára. Szerk.: Mikó Gábor – Péterfi Bence – Vadas András. Bp., 2012. 53–65. p.; 60–62. p.

¹⁹ C. TÓTH NORBERT: Szabolcs megye működése a Zsigmond-korban. Nyíregyháza, 2008. 31. p.

²⁰ Jakcs(i) (kusalyi) 1. tábla. – ENGEL PÁL: Középkori magyar genealógia. In: Magyar középkori adattár. Bp., 2001. (Arcanum Digitéka, PC-CD-ROM)

temre, ekkor már a székeskáptalan örkanonokságát viselte.²¹ Kinevezésére nem sokkal korábban kerülhetett sor, mivel elődje, Lengyendi János fia István 1389. április 3-án még a stallumban volt.²² János nem tudni mikor, de borostyánkoszori fokozattal tért haza az egyetemről.²³ Az utolsó örkanonoki említését 1397. június 24-ről ismerjük, ekkorra már elnyert egy pozsonyi kanonokságot is.²⁴ 1398 legelején nógrádi főesperesként említik (közben újabb két stallummal gazdagodott: erdélyi és váradi kanonokságot kapott);²⁵ ezt a tisztséget körülbelül egy évig viselhette, mivel 1399. április 28-án már Sóvári Sós László töltötte be azt.²⁶ (Figyelemre méltó, hogy János és László mindkét javadalomban egymást váltotta.) János ismételt javadalomváltására azért kerülhetett sor, mivel az esztergom-szentistváni prépostság első, az alapításkor kinevezett vezetője, Márton prépost valamikor 1398 végén vagy 1399 elején elhunyt, utoljára 1397. október 9-én²⁷ szerepel a forrásokban. Halála és a préposti méltóság üresedése éppen Esztergomi János korábbi javadalomviselésével határozható meg. Mindenesetre 1399. november 30-án már Esztergomi János volt a prépost. Ettől kezdve az eddig sem szokványos pályája meredeken tovább ívelt: 1404 és 1410 között ő irányította az esztergomi szentszék működését.²⁸ Majd Kanizsai János birodalmi kancellári kinevezésével az érsek őt tette meg helyettesévé, e tisztségét haláláig viselte. Ettől az időponttól kezdve hivatalából adódóan állandóan a király környezetében kellett tartózkodnia, illetve különféle megbízásokat teljesítenie.²⁹ 1413-ban Istvánnal, a pozsonyi Szent Lőrinc-egyház plébánosával, kanonoktársával közösen sikerült elérnie Zsigmond királynál, hogy – szolgálataiknak hála – az uralkodó mentesítse a pozsonyi káptalant a korábban tőlük évente 100 aranyforint értékben szedett mindenféle adó megfizetése alól.³⁰ János prépost 1417. december 29-én hunyt el, valószínűleg Konstanzban.³¹

²¹ SCHRAUF KÁROLY: Magyarországi tanulók a bécsi egyetemen. Bp., 1892. 12., 157. p.; TÜSKÉS ANNA: Magyarországi diákok a bécsi egyetemen, 1365–1526. Bp., 2008. (Magyarországi diákok a középkori egyetemeken 1.) 58. p., 334. sz.

²² Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Collectio Diplomatica Hungarica. A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa. Internetes kiadás (DL–DF 5.1) 2009. Online: <http://mnl.gov.hu> (továbbiakban: DL. vagy DF.); DL. 7459.

²³ 1392. IV. 25. (Mon. Vat. I/3. 192. p.) Eszerint a pápa neki adta a gömőri főesperességet, de kétséges, hogy ténylegesen is elfoglalta volna.

²⁴ ZsO. I. 4847. sz. – A kanonokságot haláláig viselte.

²⁵ ZsO. I. 5163. sz.; Mon. Vat. I/4. Bullae Bonifacii IX. P. M. Pars altera. 1396–1404. 45. p.

²⁶ Mon. Vat. I/4. 119. p.

²⁷ ZsO. I. 5004. sz.

²⁸ 1404. X. 7. – ZsO. II. 3430. sz.; 1410. II. 24. – A Balassa család levéltára, 1193–1526. Fekete Nagy Antal kézírata alapján sajtó alá rendezte és szerkesztette: Borsa Iván. Bp., 1990. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 18.) 246. sz.

²⁹ Ebbéli tevékenységére ld.: SZILÁGYI LORÁND: A Német Birodalom és Magyarország personális uniója, 1410–1439. In: A gróf Klebersberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve, IV. Károlyi Árpád közreműködésével szerkeszti: Angyal Dávid. Bp., 1934. 159–203. p.; 165–167. p.; illetve: BÓNIS GYÖRGY: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Bp., 1971. 102. p.; továbbá: ZsO. vonatkozó kötetek.

³⁰ ZsO. IV. 612. sz.

³¹ ZsO. VI. 2684. sz., vö. a pápa 1417. december 16-i levelével. Uo. 1252. sz.

A rejtélyesen csak Gergely úrként említett javadalmas neve a hatodik válaszban is felbukkan: a kanonokok arra a vélhető kérdésre, hogy van-e a prépostságon és kanonokságokon túl más javadalom is a káptalanban, azt felelték, hogy egyedül őrkanonokság létezik, amelyet jelenleg Gergely esztergom-szenttamási kanonok visel („custodia, quam tenet dominus Gregorius canonicus ecclesie Sancti Thome”). A más néven esztergom-hegyfoki (Becket) Szent Tamás-társaskáptalannak szintén hat kanonokja és prépostja volt, az utóbbi hasonlóképpen a többi esztergomi kispréposthoz, egyúttal a székeskáptalan kanonokja is volt.³² Gergely személyét így más úton is meghatározhatnánk, ám szenttamási kanonoksága sajnos nem sok segítséget nyújt. A Zsigmond uralma alatt préposti címet viselőket kisebb-nagyobb hiátusokkal még csak össze lehetett állítani,³³ de a testület javadalmasairól alig maradt okleveles emlék. A vizsgált időszakban egyetlen évből ismerjük a káptalan tagjainak a felét: 1414. október 17-én Ábrahám fia Mihály, Miklós fia Gergely és Márton fia Simon szerepel.³⁴ Talán nem tévedünk nagyot, ha az ekkor szereplő Gergelyt azonosítjuk a vizitációban szereplő Gergely szenttamási kanonokkal és szentistváni őrkanonokkal. A következő lépés az volt, hogy összeállítsuk az esztergom-szentistváni prépostság kanonokjait annak reményében, hogy feltűnik közöttük a szóban forgó Gergely. Ld. erre az alábbi táblázatot:

1397. VIII. 25. ³⁵	1410. V. 30. ³⁶	1419. V. 13. ³⁷	1423. V. 21. ³⁸	1425. IV. 11./V. 30. ³⁹	1429. VIII. 20. ⁴⁰
Kis Balázs		Tamás őrkano- nok	Tamás őrkano- nok	Tamás őrkano- nok	
Liptói Márton (Gál fia)	Novadomu si Vencel ⁴¹	Bajnai Gergely	Bajnai Gergely	Bajnai Gergely	Bálint szentta- mási ka- nonok

³² KOLLÁNYI FERENC: Esztergomi kanonok 1100–1900. Esztergom, 1900. (továbbiakban: KOLLÁNYI, 1900.) xlv. p.

³³ Vö. C. TÓTH NORBERT: Az esztergomi székeskáptalan méltóság- és tisztségviselői (1370–1499). Kézirat, sajtó alatt. (továbbiakban: C. TÓTH, 2014.)

³⁴ ZsO. IV. 2591. sz.

³⁵ PÓR, 1909. 103., 109. p. Vö. KOLLÁNYI, 1900. 82–84. p.

³⁶ DF. 273517.

³⁷ Budapest történetének okleveles emlékei. / Monumenta diplomatica civitatis Budapest. III. (1382–1439). Ad edendum praeparavit / Összeáll.: Kumorovitz L. Bernát. Bp., 1987. (továbbiakban: BTOE.) III. 742. sz.

³⁸ ZsO. X. 639. sz.

³⁹ BTOE. III. 869. sz.; ZsO. XII. 574. sz. – Vö. KOLLÁNYI, 1900. 91–92. p.

⁴⁰ Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Cura et studio: Fejér, Georgii. Tom. I–XI. Budae, 1829–1844. X/7. 180. p.

⁴¹ Elképzelhető, hogy azonos Vencel esztergom-szenttamási préposttal, aki az 1430-as években állt a társaskáptalan élén. – 1435: DF. 212980., 1439: Diplomata pontificum saec. XV. XV. századi pápák oklevelei. Kiad.: Lukcsics Pál. I–II. Bp., 1931–1938. (Monumenta Hungariae Italica. Olaszországi Magyar Oklevéltár) II. 615. sz.

Túri Fülöp		Miklós	Miklós	Galgóci Miklós	
Királyhegyi Pál		Mihály	Mihály	Fintai Miklós	
András iskolamester		Kelemen	Fekete Bálint	Turóci Bálint	
János (Lóránt fia)		Márton	Pálosi András	Pálosi András	

Az előbbi adatokból látható, hogy Gergely javadalomviselése tárgyában nem sokat haladtunk előre, noha az, hogy két társaskáptalanban is javadalommal rendelkezett, valamit jelezhet. Több kanonok (például Kis Balázs⁴²) példája arra utal, hogy néhány szentistváni kanonoknak több stalluma volt, illetve a székesegyházban folytatta pályáját. Gergely esetében két kanonossága miatt szintén elképzelhető, hogy később továbblépett és javadalmait székeskáptalanira cserélte. Az általunk vizsgált időszakban a székeskáptalan tagjai között három Gergely keresztnévű személyt találni: egy Gergely 1411. május 23-án,⁴³ Szanai Gergely érseki káplán 1411. november 5-én,⁴⁴ Csepregi Gergely zólyomi főesperes pedig 1421. május 7-e és 1425. április 11-e között⁴⁵ szerepel. Megérzéseink vannak arra nézve, hogy melyik lehet közülük Gergely őrkanonok, de biztos azonosításuk – egyelőre – nem lehetséges. Említése így nem segít a forrás keletkezési idejének meghatározásában.

A forrásszövegben szereplő személynevek alapján tehát annyit állíthatunk biztosan, hogy a vizitációra 1403 és 1416 között került sor. További adatokat is fel kell tehát használnunk a szűkítéshez, noha azokkal már meglehetősen bizonytalan terepre érünk.

Lényeges kérdés, hogy mikor hozták létre az őrkanonoki stallumot a szentistváni prépostságban. Az 1391. december 26-i alapítólevél alapján a prépostságban már kezdetben is lehetett őrkanonoki stallum, jöllehet arra csak egyetlen mondat erejéig tértek ki: „A sosoldi⁴⁶ (tized)negyed, amelyet most Márton prépost tart néhai Demeter érsek adományából a kezén, (Kanizsai János érsek) átengedi és neki adja a szentistváni egyház őrkanonokjának avagy sekrestyéjének, hogy annak jövedelmeiből a miséken szükséges világításhoz a (gyertyákat és olajat) beszerezze.”⁴⁷ Az 1397. augusztusi vizitációban sem sok szó esik az őrkanonokról, ellenben a kilencedik kérdésre – harangoznak-e a kánoni órákra? – adott válasz szerint a templomban található haranggal szokta a prépost a megfelelő időben a többieket összehívni.⁴⁸ E két adat alapján felvetődik annak a lehetősége, hogy a

⁴² Ld. C. TÓTH, 2014.

⁴³ DF. 236411.

⁴⁴ ZsO. III. 1150. sz.

⁴⁵ ZsO. VIII. 494. sz.; Uo. XII. 404. sz.

⁴⁶ Vö. GYÖRFFY GYÖRGY: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–III. Bp., 1987. (a továbbiakban: GYÖRFFY, 1987.) I. 474. p.

⁴⁷ PÓR, 1909. 100–101. p.

⁴⁸ PÓR, 1909. 20., 106. p.

prépostság első évtizedében az egyháznak nem volt őrkanonokja. Az alapítólevélben ugyanis arról nincsen szó, hogy a jövedelmet elvette volna az érsek a préposttól, ugyanakkor az egyházlátogatási jegyzőkönyvben található már idézett válaszból, illetve abból, hogy a káptalannak nem volt semmiről semmilyen inventáriuma,⁴⁹ az következik, hogy a teendőket – több-kevesebb sikerrel – a prépost látta el. Kérdés ezek után, hogy mikor történt változás, mikor töltötték be először a stallumot? Magától adódik a lehetőség, hogy erre a prépostváltás, azaz Esztergomi János kinevezése után került sor. Ha már most az általunk a függelékben közölt vizitációt nézzük, abban több helyen is említést nyer az őrkanonok személye, illetve az őrkanonoki intézmény, sőt a harmadik válasz teljes egészében az ő feladatait ismerteti.

A második válasz szerint az egyháznak prépostja és hat kanonokja van, akik közül az egyik az őrkanonok („*ipsa ecclesia habet in se unum prepositum et sex canonicos et unum ex canonicis custodem*”). A felelet tulajdonképpen megerősíti a fentebb már leírtakat: az egyháznak korábban is volt őrkanonokja, éppen csak nem a kanonokok egyike, hanem – hallgatólagosan – a prépost látta el a feladatokat. (Az 1397-es vizitációban felsorolták az összes kanonokot, s egyikük neve mellett sem szerepelt a méltóság, illetve az ugyanerre adott válaszban sem tettek említést az őrkanonoki stallumról.⁵⁰)

A harmadik kérdésre a káptalani tagok azt válaszolták, hogy az egyházukban senki sem vesz részt a lelkek gondozásában – majd éles váltással folytatták –, de az őrkanonok gondoskodik, őrzi a könyveket, kelyheket és más, az istentisztelethez szükséges dolgokat, továbbá nála vannak a sekrestye kulcsai, neki kell a szükséges időpontokban egyházukat nyitnia és zárnia („*non habent aliquam in se curam animarum, sed custos pro tempore constitutus tenere, custodire et conservare libros, calices, utensilia, paramenta et ornamenta ecclesie et habere tenere claves sacristie et ecclesie ac aperire et claudere debitis horis*”). Továbbá ő köteles gondoskodni az oltárokról és a misézéshez szükséges gyertyákról és lámpákról („*tenetur amministrare sufficienter cereos et candelas ad altaria ad elevationem et ad cultum divinum pertinentes et opportunos*”). Továbbá köteles a megfelelő órákban harangozni, hogy a misére és a vecsernyére összegyűljenek („*tenetur pulsare congruis horis deputatis ad missam et ad vesperas*”). A következő három pontban a misékkal kapcsolatos feladatait mondták el: minden vasárnap köteles a vizet megszentelni, illetve gondoskodni a szenteltvíztartóról („*tenetur singulis diebus dominicis aquam benedicere et amministrare simul cum aspersorio*”), a vizet, a bort és az ostyát elő kell készítenie a misére („*aquam et vinum et oblatas sew hostias ad missas preparare et amministrare*”), és végül az oltárokról – a holtakéra, illetve a többire – különböző időben (nagyböjtkör és máskor) használt terítőket és más, a misézéshez szükséges holmikat köteles ragyogó tisztán tartani („*velum ante manes altare et alia, que in quadragesima et aliis temporibus facienda consueverunt et occurrunt, peragere et providere et indumenta corporalia sew paramenta ad divinum cultum pertinentia*”).

⁴⁹ PÓR, 1909. 22. p.

⁵⁰ Vö. PÓR, 1909. 19. p. (6. kérdés.)

munde et nitide tenere”).⁵¹ Mint látható, meglehetősen részletesen mondták el a káptalan tagjai az örkanonok feladatait. Már-már az az érzése támad az olvasónak, hogy nem is választ, hanem magát a szabályzatot olvasa.

Vizsgálatunkat folytatva a már idézett hatodik válasz következik, amely szerint a prépostságon és a kanonokságon túl csak örkanonoki javadalom van, amelyet most Gergely szenttamási kanonok tart a kezén; a stallum adományozása pedig a prépost jogkörébe tartozik („ultra preposituram et canonicatos est solum custodia, quam tenet dominus Gregorius canonicus ecclesie Sancti Thome, sed pertinet ad collationem domini prepositi predicti”).

Végül még egy, a tizenharmadik kérdésre adott válaszukban fordul elő az örkanonok: e szerint neki kell harangozással a többi kanonokot a misére és vecsernyére összehívnia („ad vespas et ad missam debito[!] pulsatur per custodem et ipse ad hoc tenetur”). 1397-ben ezt a feladatot még a prépost látta el. Mindezek fényében viszont érdemesnek látszik ezen a vonalon továbbindulni. Esztergomi János pályájából érdemes felidézni, hogy 1404-től esztergomi vikárius, 1411-től birodalmi alkancellár volt. A két tisztség viselése között, amellet természetesen, hogy a kettő jelentősége nem összemérhető, egy éles különbség még biztosan volt. Mindkettő sok elfoglaltsággal járt ugyan, de amíg János vikáriusként általában Esztergomban tartózkodott (az ismert vikáriusi oklevelei mind Esztergomban keltek), addig birodalmi alkancellárként állandóan királya mellett kellett tartózkodnia. Mindez esetünkben azt jelenti, hogy 1411 elejétől gyakorlatilag nem járt székhelyén, holott az alapítólevél és a vizitációkban leírtak szerint a szentistváni prépostnak mindig a székhelyén kellett tartózkodnia.⁵² Ha vikáriusi kinevezések, illetve annak ideje alatt nem is volt szükség helyettesítésére, de a birodalmi alkancellárság elnyerése után mindenképpen létre kellett hozni, be kellett tölteni az örkanonoki stallumot. Eddig még nem említettem, de az örkanonok(ság)ról az első válaszban is szó esett, mégpedig javadalmazása kapcsán. Az első, hogy az örkanonokságot az érsek hozta létre, és feladata az egyház kivilágítása volt. Ennek költségeire megkapta a Bars megyében fekvő sosoldi tizednegyedtet („dominus archiepiscopus creavit ibidem officium custodie, cui pro luminaribus in ipsa ecclesia amministrandum, concessit et dedit quartas de Swsul decimationis Borsiensis predicte”). Ez a rendelkezés már 1391-ből is ismert,⁵³ ámbár az 1397. évi vizitációban csak a birtoklás tényét rögzítették („ex donatione et concessione ipsius domini archiepiscopi [...] item simili modo habet minores quartas de decimatione in Ruzul[!]”),⁵⁴ talán nem véletlenül. A másik, az ez után következő pont, amely szerint János mostani prépost az egyházban lévő örkanonoki tisztség felemelésére, illetve az örkanonok hivatalviselésének megkönnyítésére az örkanonoknak adta a

⁵¹ Az idézett részleteket ld. a Függelékben!

⁵² Vö. az 1391-es alapítólevéllel. PÓR, 1909. 97. p. – Az 1397. évi vizitáció szerint is az érsek vagy vikáriusa engedélyével lehet távol, de akkor is legfeljebb egy hónapot. Uo. 108. p.

⁵³ PÓR, 1909. 16. p.

⁵⁴ PÓR, 1909. 21., 107. p.

Szent Anna utcában lévő sarokházukat, valamint a Nyírkapató⁵⁵ hegyen egy szőlőt („pro relevatione officii custodie et onere per custodem ipsius ecclesie Sancti Stephani subportando dominus Iohannes prepositus modernus concessit eidem custodi domum acialem in contrata Sancte Anne et vineam in monte Nyr Kaphathw vocatam et adiacentem”). Az Esztergom külvárosában, a Szent Anna városrészben⁵⁶ fekvő házról tudjuk, hogy annak idején Márton préposté volt, és valamikor 1397 előtt adományozta a társaskáptalannak azzal a meghagyással, hogy az egyházban állítandó örkanonok élvezze annak jövedelmét („habet unum domum cum curia prope Sanctam Annam, que fuit propria ipsius domini Martini prepositi moderni et ipsam donavit ecclesie Sancti Stephani cum ista intentione, quod in dicta ecclesie[!] debet vocati unus custos, qui fructus, redditus et proventus dictarum domus et curie”).⁵⁷ A jelek szerint Márton prépost intézkedése életében (1399 előtt) mindez már nem valósult meg, kérdés persze, nem eleve az volt-e a szándéka, hogy majd utódja hajtja végre azt. Mindenesetre Esztergomi János prépost valóban átadta a házat vagy jövedelmét az örkanonoknak.

Mindent összevetve adataink alapján azt mondhatjuk, hogy az örkanonoki stallumot legkésőbb 1411 elején be kellett tölteni. Ezt még két adattal tudom kiegészíteni. Eddig arról nem esett szó, hogy ismerünk-e más időpontban is az esztergomi érsekség területén egyházlátogatásra utaló adatot az 1397. évi és a mostani tanulmányban elemzett szövegen kívül. Nos, a válaszom erre az, hogy igen, mégpedig 1408 végéről és 1409 első feléből.

László esztergomi kanonok, érseki kancellár Kanizsai János érsek rendeletére az esztergomi érsekség joghatósága alá tartozó váradi, csanádi és erdélyi egyházmegyék területén fekvő világi és szerzetesi egyházakat és monostorokat látogatta meg 1408 késő őszen. Körútja nyomát egyetlen oklevél őrizte meg, amelyet László mint „visitor, corrector et reformator” december 8-án bocsátott ki a brassói és szebeni dékánok részére arról, hogy egyházaikban mindent rendben talált.⁵⁸ A másik adatunk Zsigmond király 1409. március 14-i okleveléből származik. Ebben meghagyta Stibor egri vajdának, az egri egyházmegye kormányzójának, hogy tartson vizsgálatot az egri prépost és káptalan panaszára bizonyos birtokok hovartartozása ügyében. Az egriek panaszát (Babócsai István fia)⁵⁹ Gergely királyi kápolnaispán és Tamás⁶⁰ kánonjogi doktor, sasvári főesperes, az esztergomi egyházmegye egyházlátogatói („visitatores provincie Strigoniensis”) tolmácsolták a királynak.⁶¹ (Azaz, mivel az oklevél Budán kelt, Gergely és Tamás

⁵⁵ Minden bizonnyal azonos a korábbi nevén Nyírkő, ma Strázsa hegygel. GYÖRFFY, 1987. II. 207. és 270. sz. térkép.

⁵⁶ GYÖRFFY, 1987. II. 273. p. (A korábbi Örmény nevű külváros, amely aztán átvette az ágostonosok Szent Anna-kolostorának nevét.)

⁵⁷ PÓR, 1909. 21., 107. p.

⁵⁸ Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. III. Bd. 1391 bis 1415. Von Franz Zimmermann, Carl Werner und Georg Müller. Hermannstadt, 1902. 467. p. – ZsO. II. 6464. sz.; DF. 286640.

⁵⁹ C. TÓTH NORBERT: Hiteleshely és a királyi különös jelenlét. In: *Századok*, 2001. 409–428. p.; 419. p. 86. jegyz.

⁶⁰ E Tamás nagy valószínűséggel azonos Pöstyéni György fia Tamással.

⁶¹ ZsO. II. 6650. sz.

már hazatérőben voltak az egyházmegye kelet-felvidéki területén fekvő egyházainak vizitációjából, az egriek pedig útközben ismertethették velük bajaikat.) A két oklevél adataiból egyértelmű, hogy Kanizsai János esztergomi érsek 1408 második felében határozta el egyházmegyéjének ellenőrzését. Mindezek nyomán viszont felmerül az a kézenfekvő kérdés, hogy mikor kellett vizitációt tartani a vizsgált korszakban.

A keresztény egyház megerősödésével megjelent annak az igénye, hogy a létrejövő közösségek életét irányító papság működési körülményeit ellenőrizzék.⁶² Ezért keleten már a 4. századi zsinatok leszögezték, míg a nyugaton élő keresztények vonatkozásában IV. (Szent) Bonifác pápa 743-ban rendelte el, hogy a püspökök évente látogassák végig egyházmegyéiket. E feladatukat aztán a 11. századtól kezdve a főesperesek vették át. Mivel az István király vezette királyság éppen ekkor döntött a kereszténység felvétele mellett, így nálunk már eleve ez a rendszer honosodott meg. A szabályozásban ezek után évszázadokig nem történt változás, mígnem a tridentin zsinaton (1545–1563) egyrészt ismét elrendelték az évenkénti vizitációt, másrészt megváltoztatták az eddig követett gyakorlatot: ezentúl a főesperes saját hatáskörében nem, csak az egyházmegye püspök felhatalmazásával végezhetette azt. Mindezt egyébként a 16. századi (1548, 1559) magyar országgyűlések is folyamatosan szorgalmazták.⁶³ A kérdéssel természetesen a középkori magyar zsinatokon is foglalkoztak. Az 1515. évi veszprémi határozatokban, amelyek az 1450. évi esztergomi zsinati könyv alapján készültek,⁶⁴ egy helyen foglalkoztak az egyházlátogatásokkal (értve ez alatt most csak a szó vizsgálatot jelentő értelmét). A „De clericis concubinariis et visitatione” című részben részletesen szabályozták, hogy kinek és hogyan kell a feladatot elvégezni. A zsinat elrendelte, hogy „amelyik prépost, főesperes vagy más egyházi személy, akinek törvény vagy szokás által elnyert joga az egyházlátogatás, a neki alávetett egyházakat köteles vizitálni” („quilibet praepositus, archidiaconus aut alia persona ecclesiastica, quibus de iure aut consuetudine approbata competit ius visitandi, sibi subiectas ecclesias visitare teneatur”). Mindezek után következik az egyházlátogatás gyakorlatának leírása, majd az, hogy miről kell a vizsgálatot lefolytatni: „az egyházak, a plébánosok és a hívek helyzetét meg kell vizsgálni, a nővel együtt vagy más bűnben élő papokról és az egyházak más hiányosságairól jegyzéket kell felvenniük a vizitátoroknak és azt nem a zsinati tanúknak, hanem zsinat idején a püspöknek, azon kívül a vikáriusnak kell benyújtani” („in qua visitatione inter alia de statu ecclesiarum, plebanorum et parochianorum se diligenter informent, concubinarios et alios facinorosos

⁶² Vö. BALOGH ELEMÉR: Középkori bajor egyházi bírászkodás. Bp., 2000. (Bibliotheca Instituti postgradualis iuris canonici Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae III. Studia 2.) (továbbiakban: BALOGH, 2000.) 36. p.

⁶³ Lexicon für Theologie und Kirche. X. Bd: Teufel bis Zypern. Hgg.: Josef Höfer, Rom, und Karl Rahner. München, 1965. 813–814. p. Visitation, kanonische (H. Hack); ill.: VARGA IMRE: A canonica visitatio. In: *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, 1989. 337–355. p.; 337., 341–345. p.

⁶⁴ DANKÓ JOSEPHUS: Constitutiones Synodales Almae Ecclesiae Strigoniensis A. D. MCCCCL. Strigonii, 1865. 48–49. p.; A veszprémi egyház 1515. évi zsinati határozatai. Constitutiones synodales ecclesiae Vesprimiensis anni MDXV. Közléteszi: Solymosi László. Bp., 1997. 18. p.

ac ceteros defectus ecclesiarum fideliter registrando et demum per se et non per testes synodales, quando synodus celebratur, episcopo, quando vero synodus non celebratur, vicario eiusdem fideliter et conscientiose assignare debeant et teneantur”).⁶⁵ Végül a listára felkerültekkel szemben követett eljárás szabályozása zárja a fejezetet.

Az teljesen egyértelmű, hogy ha egyáltalán megvalósult az évenkénti egyházlátogatás, arról a legritkább esetben született írásos dokumentum. Másrészt viszont a jelen tanulmányban is idézett példák alapján kijelenthető, hogy a vizitációt nem feltétlenül a főesperes végezte (lásd például 1397),⁶⁶ viszont minden esetben püspöki (érseki) felhatalmazással tette azt (1397, 1408). Arra a kérdésre ugyanakkor egyetlen munkában sem találtam választ, hogy milyen esetben volt szükséges elrendelni az ellenőrzést. Magam az igen kevés adat ellenére is hajlok arra, hogy a vizitációkra egyrészt a zsinati határozatokban leírtaknál sokkal ritkábban került sor, illetve amennyiben tartottak ilyet, akkor annak valamilyen különleges oka volt. Már most kérdés az, hogy az esztergomi érsekség történetében a szóban forgó időszakban ismerünk-e olyan eseményt, amely legalábbis kiválthatta egyházlátogatás elrendelését.

Az 1403-as polgárháború egyik legfontosabb következménye az ellentábor szervezője, Kanizsai János érsek számára az volt, hogy nemcsak királyi főkancellárságát,⁶⁷ hanem székhelyét és jövedelmeit is elvesztette, sőt a jelek szerint rövid időre még az érseki címétől is megfosztotta az uralkodó.⁶⁸ A királyi sereg a Garai testvérek vezetésével augusztus végén szállta meg Esztergom városát és külvárosait, illetve zárta körül a várat.⁶⁹ A király szeptember 4-én érkezett meg a városba és az ostromzár fenntartására további csapatokat rendelt oda, így Forgács Péter nyitrai ispánnak 300 lóra adott zsoldot a szolgálat hosszát nem kikötve.⁷⁰ Zsigmond pár napi ott-

⁶⁵ Uo. 80–81. p.

⁶⁶ Ld. pl. a bambergi egyház esetében, ahol a helynök kinevezésekor megkapta a felhatalmazást egyházlátogatások végzésére. BALOGH, 2000. 168–169., 307–308. p.

⁶⁷ MÁLYUSZ ELEMÉR: Zsigmond király uralma Magyarországon. Bp., 1984. 55. p.

⁶⁸ 1403. IX. 16. – A Héderváry-család oklevéltára I–II. Szerk.: Radvánszky Béla – Závodszy Levente. Bp., 1909–1922. I. 119. p.

⁶⁹ Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius. Kiadják: Ipolyi Arnold – Nagy Imre – Paur Iván – Ráth Károly – Véghely Dezső. I–VIII. Győr–Bp., 1865–1891. VII. 442. p. „Cum ad expugnandum castrum Strigoniense, Johannis archiepiscopi ecclesie eiusdem pocioris videlicet contra nos insurgencium de quo plurima dampna et incendia indicibilesque devastaciones nostris regnicolis patrata fuere, cum eisdem Nicolao palatino et Johanne fratre suo aliisque nostris fidelibus accessissemus. Idem Nicolaus palatinus Johannesque frater suus cum ipsis aliis nostris fidelibus civitatem muratam archiepiscopi antelati castrum sub eodem habitam viriliter expugnantes in predam converterunt.” – Magyar fordítása: KRISTÓ GYULA: Középkori históriák oklevelekben (1002–1410). Szeged, 1992. (Szegedi Középkorász Könyvtár 1.) 264. p. – Vö. még Angelus bíboros, pápai követ 1403. IX. 1-jei, Zárában kibocsátott oklevelével, amely még általánosságban beszél az érsekség és a káptalan birtokainak elfoglalásáról. Ld.: DL. 8889. = ZsO. II. 2594. sz.

⁷⁰ „ad obsidionem castrum Strigoniensis”. 1403. IX. 4. DL. 58797. = ZsO. II. 2598. sz. Vö. Diplomatarium relationum reipublicae Ragusanae cum regno Hungariae. Ragusa és Magyarország összeköttetéseinek oklevéltára. Szerk.: Gelcich József. Bev., jegyz. ell.:

tartózkodás után visszatért Budára, hogy biztosítsa a várost és a várat a Dunától keletre gyülekező felkelőkkel szemben. Valamikor azután a hónap vége felé, de még 25-e előtt Pest alatt a királyi sereg megverte a Makrai Benedek vezette csapatokat, a vezért magát pedig elfogták.⁷¹ Gyakorlatilag ezzel megteremtődött a harcok lezárásának lehetősége. A Hatvannál állomásozó erdélyi vajdák,⁷² engedve a király, illetve követei rábeszélésének, szeptember 25-én fegyverszünetet kötöttek,⁷³ majd október 8-án létrejött a fegyverletételi megállapodás is.⁷⁴ (A felkínált lehetőséggel azonban nem mindenki élt, és a harcok még a következő évre is átnyúltak,⁷⁵ de mi most ennek ellenére térjünk vissza a témánk szempontjából fontosabb kérdésre, az esztergomi érsek és érsekség, valamint a székeskáptalan sorsára.) Az előbbiekben az esztergomi várat úgy hagytuk hátra, mint amit körülzártak a királyi csapatok. Zsigmond király szeptember 30-i, Raguzának küldött levele szerint a várat továbbra is ostrom alatt tartották,⁷⁶ de elfoglalni még nem tudták.⁷⁷ Ellenben egy hónappal később, november 4-én már királyi kézen volt a vár. A változás minden bizonnyal annak nyomán következett be, hogy a Kanizsaiak is behódoltak a királynak. Erre valamikor október végén, november elején került sor,⁷⁸ amikor az uralkodó híveivel Székesfehérváron⁷⁹ tárgyalta meg a lázadás eseményeit és határozta el a további tennivalókat. (Ennek írásos formában is megmutatkozó következménye a koronázóvárosban kibocsátott adomány- és birtokelkobzó oklevelek hosszú sora.) János érsek és testvérei, valamint embereik részére szóló kegyelemlevelet 1403. november 4-én adta ki az uralkodó,⁸⁰ de ezért komoly árat kellett fizetniük. Zsigmond király a polgárháború idejére, illetve annak befejezéséig elvette az esztergomi várat és az érsekség felsorolt birtokait az érsektől. Egyúttal biztosította a székeskáptalant, hogy a mondott falvakból

Thallóczy Lajos. Bp., 1887. (továbbiakban: GELCICH-THALLÓCZY, 1887.) 846. p.; ZsO II. 2636. sz.

⁷¹ GELCICH-THALLÓCZY, 1887. 846. p.; ZsO II. 2636. sz. Eberhard Windecke szerint Makrai el is foglalta Pestet, és onnan szorította ki Stibor (nyitrai ispán [ENGEL, 1996. II. 217. p.]) és de Nassis Zubor (budai várnagy [ENGEL, 1996. II. 174. p.]), majd a városon kívül elfogták. – Eberhard Windecke emlékirata Zsigmond királyról és koráról. Szerk.: Skorka Renáta. (História Könyvtár. Elbeszélő források 1.) Bp., 2008. (továbbiakban: Windecke-emlékirat.) 30. p.

⁷² C. TÓTH NORBERT: Zsigmond király tisztségviselőinek itineráriuma I. (Uralkodásának elejétől az 1420-as évekig.) In: *Századok*, 2004. 465–494. p.; 470. p.

⁷³ ZsO. II. 2628. sz.

⁷⁴ ZsO. II. 2641. sz.

⁷⁵ C. TÓTH NORBERT: Luxemburgi Zsigmond uralkodása, 1387–1437. Főszerk.: Romsics Ignác. Bp., 2009. 48–49. p.

⁷⁶ GELCICH-THALLÓCZY, 1887. 846. p.; ZsO. II. 2636. sz.

⁷⁷ Eberhard Windecke krónikájában azt írta, hogy 36 heti (!) ostrom után foglalták el a király csapatai a várat. Windecke-emlékirat. 30. p.

⁷⁸ 1403. X. 29. – ZsO. II. 2677. sz.

⁷⁹ ENGEL PÁL – C. TÓTH NORBERT: *Itineraria regum et reginarum. (1382–1438)*. Bp., 2005. (Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam. Segédletek a középkori magyar történelem tanulmányozásához 1.) 81. p.

⁸⁰ ZsO. II. 2700. sz. Vö. Szécsényi Kónya bán fia Simon ajtónállómester keltezetlen levelével, amelyben tudósította damásdi (Hont m.) várnagyait, hogy az érsek és a király között létrejött az egyezség. Uo. 2706. sz.

nekik járó tizedet továbbra is beszedhetik, valamint más birtokukat rendelkezése nem fogja érinteni.⁸¹ Ezzel együtt az érseknek is megígérte, hogy a lefoglalt javakon kívül más birtokot nem vesz el tőlük, továbbá a tizedet a királyi jövedelmekből is ki fogja adatni.⁸² Másnap, november 5-én kiadott általános parancsával Zsigmond ugyanerre szólított fel mindenkit az érsekiség tornai tizedkésében.⁸³ A jövedelmek elapadása mellett a joghatósága is csökkent az érseknek: 1404. április 18-án a Pozsonyban tartózkodó király Uski János pozsonyi prépostot és budai plébánost, királyi titkos kancellárt, valamint a két egyházban és nekik alávetett helyeken lévő egyháziakat kivette az érsek, a vikáriusai és tisztségviselői joghatósága alól, és közvetlenül a maga fennhatósága alá rendelte.⁸⁴ (Az oklevél kiállításánál minden bizonnyal szorosán összefügg az ekkor zajló országgyűlés ideje alatt április 6-án ugyanitt kibocsátott rendelettel, az ún. „királyi tetszvény” [„placetum regium”] joggal, amelyben a király deklarálta, hogy egyházi javadalmat csak az ő hatalmából és hozzájárulásával lehet elnyerni.⁸⁵ A szóban forgó oklevél e határozat egyfajta végrehajtási utasításának is tekinthető.)

Az érsekiség várának és birtokainak királyi kézbe vétele természetesen nem jelentette azt, hogy azok a király közvetlen birtokában is maradtak. Zsigmond valószínűleg már ekkor a volt erdélyi vajda kezelésébe adta a várat és a falvakat, noha adatunk erre csak 1405. január 13-ról van. E szerint Stibor mint az érsekiség (és az egri püspökség) kormányzója⁸⁶ irányította a birtokügyeket, azaz szedette be az érseket (és a püspököt) illető jövedelmeket a királyi kincstár részére. Forrásaink egyelőre nem teszik lehetővé annak meghatározását, hogy meddig volt mindkét egyházmegye kormányzója, az egri ugyanis 1409. március 14-én⁸⁷ még viselte, viszont az esztergomira⁸⁸ nincsen több adatunk, jóllehet 1406 májusában még királyi kézen volt a vár.⁸⁹ Stibor a későbbi adatok fényében azonban nem csak azokat hajtotta be, hanem a fentebb idézett királyi jövedelmek – kamarahaszna⁹⁰ és a pénzverés („pisetum”)⁹¹ – és a más birtokosok javaiból járó tizedek sem kerültek az érsek kezébe. Legalábbis erre utal Zsigmond király

⁸¹ ZsO. II. 2698. sz.

⁸² ZsO. II. 2699. sz.

⁸³ ZsO. II. 2727. sz.

⁸⁴ DF. 249003. – ZsO. II. 3124. sz.

⁸⁵ Legújabbán ld.: TUSOR PÉTER – NEMES GÁBOR: *Consistorialia Documenta Pontificia de Regnis Sacrae Coronae Hungariae (1426–1605)* Bp.–Róma, 2011. (Collectanea Vaticana Hungariae I/7.) xxxv–xxxvi. p. Ill. az országgyűlésre: C. TÓTH NORBERT: A főpapi székek betöltésének gyakorlata Zsigmond király uralkodása alatt. In: *Gazdaság és Társadalom*, 2012. Különszám. 102–118. p.; 108. p.

⁸⁶ ZsO. II. 3608. sz.

⁸⁷ ENGEL, 1996. I. 69. p. – Talán nem nagy merészség azt állítani, hogy erdélyi vajdai kinevezése (1409. X. 23. – Uo. 14. p.) után adta át az egri püspökséget rokonának, Stiborici Stibornak.

⁸⁸ Vö. ENGEL, 1996. I. 64. p.; KOLLÁNYI, 1901. 80. p.

⁸⁹ ZsO. II. 4714. sz.

⁹⁰ C. TÓTH NORBERT: Vas megye 1427. évi „adókerülői” és a kamarahaszna adminisztrációja. In: *Vasi Szemle*, 2010. 670–684. p., 678. p.

⁹¹ C. TÓTH NORBERT: Az esztergomi érseki szék üresedése 1418 és 1423 között. In: *Századok*, 2003. 885–896. p.; 893. p.

1407. december 19-i ígervénye. Ebben az uralkodó vállalta, hogy 1409. január 1-jétől rendben át fogja adni az érseknek, illetve utódainak a királyi jövedelmekből neki járó részt.⁹² A másik erre utaló jel, hogy 1408. szeptember 1-jén egyrészt a Zólyom, Liptó, Turóc és Árva, másrészt a Komárom megye területén élő nemeseknek és birtokosoknak parancsolta meg az uralkodó, hogy engedjék meg az érsek embereinek a bor- és gabonated beszedését.⁹³ A helyzet normalizálódására utaló jelekkel azonban már 1406 júliusában is találkozni, amikor László, az esztergomi Szent László Egyház plébánosa vállalta, hogy megfizeti a minden kántorböjtör esedékes, de 1403 óta nem fizetett cenzust az esztergomi órkanonoknak.⁹⁴ A harmadik közvetett jele a változásnak, hogy 1407 novemberében⁹⁵ már Kanizsai János várnagy állt az esztergomi vár és megye élén.⁹⁶

A fenti adatokból látható, hogy lassan állt helyre a király és az érsek közötti bizalom, és Kanizsai csak fokozatosan nyerte vissza elkobzott javait: először az érsekség székhelyét és birtokait 1407 második felében, az azokból szedett jövedelmeket 1408 folyamán, míg a királyi kincstárból járó jövedelmeit legkésőbb 1409. január 1-jével kapta vissza a királytól. A közel fél évtizedes világi irányításnak, úgy, hogy ráadásul a várat ostromolták is, minden bizonnyal megvoltak a következményei. Erre utalhat az 1397. évi-nek nevezett székeskáptalani egyházlátogatási jegyzőkönyv, amelyben a kanonokok a következőképpen emlékeztek vissza a vonatkozó időszakra: „...egyházuk sokszor szenvedett el erőszakos foglalást és pusztítást, különösen akkor, amikor Stibor erdélyi vajda kezelte az esztergomi várat, mivel akkor egy éjjel feltörték a sekrestyét és rengeteg egyházi dolgot és privilégiumot elraboltak” („tempore, quo magnificus Stiborius wajvoda Transilvaniae castrum Strigoniense tenuit, quia tunc sacristia in nocte fuit confRACTA et multae res ecclesiasticae et privilegia ablata”).⁹⁷ Az előbb felsorolt adatok fényében tehát, ha valamikor szükség volt az esztergomi egyházak, az egyházmegye és az érseki tartomány állapotának rendezésére, vizsgálatára és rendbehozatalára (ne feledjük László címeit: „visitator, corrector et reformator”), akkor arra alkalmasabb időpontot keresve sem találhatnánk, mint az 1408-as esztendő.

Összefoglalóan tehát a következőket mondhatjuk: a történeti helyzet, azaz az érsekség visszakerülése az érsek birtokába, az 1408/1409-ben felbukkanó egyházlátogatók, valamint a jelen tanulmányban elemzett vizitáció mind arra mutatnak, hogy a kérdéses forrás 1408-ban keletkezett. Mindez egybevág azzal a fentebbi állítással, amely szerint az órkanonoki javadalmat legkésőbb 1411 elején betöltötték.

* * *

A lezajlott vizitáció során nem tudjuk, hogy hány kérdésre kellett megfelelniük társaskáptalan tagjainak, de a válaszokból 19-et megőrzött a papírlap.

⁹² ZsO. II. 5849. sz.

⁹³ ZsO. II. 6312–6313. sz.

⁹⁴ ZsO. II. 4848. sz.

⁹⁵ ZsO. II. 5922. sz. (1408. I. 25.), személyére ld.: ENGEL, 1996. I. 126. p.

⁹⁶ Az esztergomi érsek egyúttal a megye örökös ispánja is volt. ENGEL, 1996. I. 126. p.

⁹⁷ KOLLÁNYI, 1901. 80. p.

Az 1397. évi ellenőrzés alkalmával 22 kérdést intézett Pontói Antal esztergomi vikárius Márton préposthoz és a kanonokokhoz. Kérdés, hogy forrásunk az összes akkori kérdésre megadja a választ vagy esetleg további feleletek is lehettek a mára elveszett lapokon. Ennek kiderítése egyetlen úton lehetséges, mégpedig a két vizitáció párhuzamba állításával. Az alábbi táblázat első oszlopában tehát a most elemzett forrás válaszai állnak, a másodikban az 1397-es vizitáció kérdései Pór Antal kiadása alapján (18–24. oldalak), míg a harmadik oszlop az esetleges megjegyzéseket tartalmazza.

1408. évi vizitáció válaszai	az 1397. évi vizitáció megfelelő kérdése(i)	megjegyzések
1. válasz: az egyház alapításának körülményei; társaskáptalanná szervezése; korábbi és jelenlegi birtokai, jövedelmei	1. kérdés: az egyház állapota, alapítása és minősége: vajon világi vagy szerzetes, társas vagy egyszerű egyház-e? 13. kérdés: milyen és mennyi birtoka és jövedelme van, ki javadalmazta?	Az 1408/9-es vizitáció a birtokok ismertetésekor az 1391. évi alapítólevél sorrendjét követi, de hiányzik belőle Bát és Palota birtok neve.
2. válasz: az egyház világi és társas prépostság, feje a prépost, hat kanonokja van, akik közül az egyik örkanonok	2. kérdés: ha társasegyház, ki a feje és hány kanonoka van? 19. kérdés: hányan vannak számszerint az egyházban javadalmak vagy kispapok, abban széket tartók stb.?	Az 1397-es vizitációban nem szerepel az örkanonoki méltóság.
3. válasz: a lelkek gondozását nem végzik; Az örkanonok feladatai	4. kérdés: egybe van-e kötve az egyház lelkipásztorkodással?	
4. válasz: a préposti méltóság adományozása és kinevezés joga az érseké	5. kérdés: ki rendelkezik az egyházzal?	Az 1391-es alapítólevélben részletesen szabályozták a kérdést. ⁹⁸
5. válasz: a kanonokok kiválasztása a prépost joga, de megerősítésüket az érsek vagy vikárius végzi	6. kérdés: vannak-e az egyházban egyéb javadalmak is és ki adományozza őket?	Az 1391-es alapítólevélben részletesen szabályozták a kérdést. ⁹⁹ Az 1397-es vizitációban nem szerepel az örkanonoki méltóság.
6. válasz: a prépostságon és a kanonokságon kívül egyedül örkanonokság van, adományozása a prépost joga		

⁹⁸ PÓR, 1909. 11. p.

⁹⁹ PÓR, 1909. 11–12. p.

7. válasz: a prépostság össze van kötve egy székesegyházi kanonoksággal		Nem szerepel az 1397. évi vizitációban, de az 1391. évi alapítólevélben igen. ¹⁰⁰
8. válasz: a prépostság az alapító rendelkezése folytán nem rendelkezik más javadalommal; a kanonokok egy éven belül megfosztás terhe alatt kötelesek pappá szenteltetni magukat	7. kérdés: tartozik-e az egyházhhoz más templom vagy egyházi javadalom? 11. kérdés: jár-e a prépostsággal, kanoniával más egyéb egyházi javadalom, illetve milyen kötelességeik vannak? 14. kérdés: vannak-e az egyháznak bizonyos rendeletei és határozatai, amelyeket a javadalmak kötelesek megtartani?	Az 1391-es alapítólevélben részletesen szabályozták a kérdést. ¹⁰¹
9. válasz: a prépost és kanonokok kötelesek részt venni a székesegyházi misén és vecsernyén	15. kérdés: kötelesek-e a szentistváni javadalmak egyházaikon kívüli szolgálatot ellátni?	Az 1391-es alapítólevélben részletesen szabályozták a kérdést. ¹⁰²
10. válasz: nincsen semmiféle jogtalan javadalom-bitórlás egymás ellenében	20. kérdés: nem foglaltak el, nem sajátítottak ki az egyház jogai közül némelyeket?	
11. válasz: a prépost magának szedi be a jövedelmeket, a kanonokok pedig egyenlően szétosztják egymás között, a hiányzó vagy hanyag kanonok részét is szétosztják	részben a 21. kérdés: vajon a házak, amelyekben a prépost és a kanonokok laknak, az egyházi vagy pedig sajátjuk?	A kérdés nincsen szabályozva sem az alapítólevélben, sem az 1397. évi vizitációban.
12. válasz: az egyházukban csak mise és vecsernye idején kell énekelniük, máskor nem szokásuk; a mise éneklésének a rendje	8. kérdés: vajon az egyházban elvégzik-e és kik az éjjeli és nappali zsolozsmázást?	Az 1391-es alapítólevélben részletesen szabályozták a kérdést. ¹⁰³

¹⁰⁰ PÓR, 1909. 11. p.¹⁰¹ PÓR, 1909. 13. p.¹⁰² PÓR, 1909. 13. p.¹⁰³ PÓR, 1909. 13. p.

13. válasz: a vecsernyére és a misére az őrkanonok harangozására kötelesek megjelenni	9. kérdés: vajon az egyházban harangoznak-e a kánoni órákra?	
14. válasz: az egyházukban minden nap tartanak egy énekesmisét; mindenki egy héten keresztül misézik, a prépost kezdi, majd a kanonokok fokozatuk és befogadásuk ideje szerint követik; a hét egyes miséinek rendje	10. kérdés: hány misét végeznek naponta és kik végzik azokat? 8. kérdés: vajon az egyházban elvégzik-e és kik az éjjeli és nappali zsolozsmázást?	Az 1391-es alapítólevélben részletesen szabályozták a kérdést. ¹⁰⁴
15. válasz: a szükséges világító eszközök rendelkezésükre állnak	12. kérdés: van-e a templomnak elég világító anyaga?	
16. válasz: a szükséges könyvek az antifonálé mellett, illetve a kelyhek és más egyéb felszerelések rendelkezésre állnak	16. kérdés: hány kelyhe, feszülete, stb., az istentisztelethez szükséges szere van a templomnak és van-e más ingó vagy ingatlan vagyona az egyháznak?	
17. válasz: az egyházuknak van leltára az ingóságokról és azt be is mutatták		
18. válasz: az egyházuk tagjai, amennyire az emberi természet engedi, mentesek a különféle bűnöktől	17. kérdés: vannak-e az egyházban olyanok, akik nem megfelelően viselkednek?	
19. válasz: egyházuk minden tagja igazolta állásának jogcímét	18. kérdés: milyen címen bírják az egyház tagjai javadalmaikat?	

Az 1408-as vizitációban az 1397. évi egyházlátogatásnak csupán a 3. (felszentelt-e az egyház) és a 22. (felszenteltek-e az oltárok és az istentisztelethez használt kellékek) kérdésére nem található válasz. Ez tulajdonképpen érthető is, hiszen az alapítás óta több mint egy évtized eltelt. Ráadásul az 1397. évi példányból a vizitátor könnyen tájékozódhatott ezekről a kérdésekről. Összegezve tehát elmondható, hogy a vizsgált, valószínűleg 1408-ban keletkezett vizitáció szövegéből csak annak kerete, azaz a vizsgálat időpontja, végzője és a társaskáptalan javadalmasainak neve hiányzik.

¹⁰⁴ PÓR, 1909. 13. p.

Mindezeket a feltételezett tisztázat, a ránk már nem maradt közjegyzői oklevél tartalmazta.

FÜGGELÉK

Az esztergomi Szent István első vértanúról elnevezett prépostság 1408 körül keletkezett egyházlátogatási jegyzőkönyvének a társaskáptalannál maradt fogalmazványa:

Papírlap két oldalán. A 2. oldalon a szöveg alatt balról újkori kézzel: „Visitatio ecclesiae et capituli Sancti Stephani de monte Strigoniensi non multo post anno Domini 1400. aut circa illum vetustis.” (Vö. 7. sz. jegyz.)

(pag. 1.)

Ad primum capitulum responderunt dominus prepositus et canonici, quod prout ipsi scire possunt, in principio erat in ipsa ecclesia fundatus magistratus et rector ipsius magistratus vocabatur magister ecclesie Sancti Stephani, qui habuit certas decimas et proventus, sed tandem reverendissimus in Christo pater et dominus, dominus Iohannes modernus archiepiscopus Strigoniensis videns exilitatem ipsius ecclesie ferventi zelo devotionis ductus eandem in primitus instructura sew e[...] fabrica reparavit eandemque ecclesiam in preposituram et collegium canonicorum in laudem et gloriam altissimi ac sue genetricis virginis Marie ac Sancti Adalberti sub titulo et vocabulo Sanctorum utriusque Stephani prothomartiris, videlicet regis et confessoris, in qua ecclesia gloriosus locus natalis ipsius Sancti Stephani regis regni Hungarie apostoli et patroni consistit insignita et habetur, de consilio et consensu dominorum de capitulo Strigoniensi de novo erigendo, veluti novam plantationem pie et laudabiliter fundavit, instituens in eadem prepositum tamquam caput et prelatum ac sex canonicos collegium faciendos, tamquam membra et subditos ipsamque ecclesiam statuit per preposituram perpetuo gubernari ammittens et incorporans eidem prepositure^[a] canonicatum et prebendam predictae ecclesie Strigoniensis, quidquid prepositus et canonici cottidie tenentur unam missam et vespervas cum interpositione orationis sew collecte in suffragium pro serenissimo principe et domino, domino Sigismundo Dei gratia rege Hungarie etc., et etiam prefato reverendissimo domino archiepiscopo quoquo adiunxerint et etiam post obitum eorundem perpetuis temporibus in eadem ecclesia sub nota psallere et decantare.

Porro idem dominus Iohannes archiepiscopus eandem ecclesiam ad preposituram et collegium decimis et aliis bonis modo infrascripto salubriter dotavit, acquisivit, nempe idem dominus archiepiscopus fidelibus obsequiis et meritis suis exigentibus pro ecclesia sua Strigoniensi in augmentum mense archiepiscopalis ex munificentia et largiflua donatione prefati domini Sigismundi regis villas Maroth, Bayoth, Vyfalw et Sythew vocatas et alias tres possessiones, ideo harum intuitu partim de bonis ad mensam archiepiscopalem pertinentibus, partim vero de propriis bonis, dictam preposituram et collegium erigendo dotavit.

Nam ultra et preter decimas vinorum et bladorum de Bayoth, quas pro ecclesia percipiebat magister sew rector predictae ecclesie Sancti Stephani

simul cum eisdem etiam decimas vinorum de villis Sewlews, Vynar, utraque Thothbaka et Allexfalua cum ipsorum pertinentibus.

Item decimas vinorum et bladorum de Apacyawasarhel et suis pertinentiis.

Item quartas prestimoniales decem et novem ecclesiarum in et sub decimatione predictorum dominorum de capitulo Strigoniensi maioris cultelli comitatus Borsiensis existentes.

Item molendinum in Kemend.

Item duas vineas in Nyrmal et Cherlewulde territoriis existentes ipsi(!) prepositure ecclesie Sancti Stephani et proprio usui prepositi pro tempore existentis in perpetuum donavit, contulit, assempsit(!) et incorporavit.

Preterea idem dominus archiepiscopus dicte ecclesie pro portione et usu canonicorum dedit, contulit et donavit duas domos in castro Budensi, unam videlicet ex opposito sanctuarii capelle Sancti Georgii martiris et aliam in vicinitate domorum domini Nicolai de Gara palatini et Georgii Jakcz ex altera parte adiacentes.

Item XXX florenos auri puri a magistro Francisco Bernardi et suis successoribus ratione quarundam domorum per ipsum dominum nostrum archiepiscopum sub infewdatarum.

Item molendinum, quod decurrebat sub turri Werpez, pro quo singulis annis de curia archiepiscopali debent dari ipsis canonicis quatuor garletas tritici.

Item dixerunt canonici, quod prout ipsi audivissent a senioribus, deberent habere sex tunellas vini singulis annis de curia archiepiscopali, quod predecessores ipsorum sepius habuissent et etiam ipsi habere deberent.

Item duas garletas annone de molendino in Kemend.

Item XXIII florenos de predictis proventibus prepositure per prepositum annuatim ipsis administrandos.

Item censum parochialis ecclesie de Rosnobanya, videlicet XXX^{ta} florenos auri similiter eisdem canonicis inter se communiter percipiendos et dividendos assempsit et incorporavit.

Insuper idem dominus archiepiscopus creavit ibidem officium custodie, cui pro luminaribus in ipsa ecclesia amministrandum concessit et dedit quartas de Swsul decimationis Borsiensis predicte.

Postremo vero pro relevatione officii custodie et onere per custodem ipsius ecclesie Sancti Stephani subportando dominus Iohannes prepositus modernus concessit eidem custodi domum acialem in contrata Sancte Anne et vineam in monte Nyr Kapatw vocatam et adiacentem.

Insuper iidem canonici habent unam parvam vineam in monte Czerwelgh appellato existentem, quam nunc tenet dominus Gregorius.

Item ad secundum capitulum responderunt, quod ipsa ecclesia habet in se unum prepositum et sex canonicos et unum ex canonicis custodem et predicta ecclesia est collegiata et prepositura est caput et dignitas principalis [in] eadem et est secularis et canonici se membra et similiter seculares.

(pag. 2.)

Ad tertium capitulum responderunt, quod non habent aliquam in se curam animarum, sed custos pro tempore constitutus tenere, custodire et

conservare libros, calices, utensilia, paramenta et ornamenta ecclesie et habere tenere claves sacristie et ecclesie ac aperire et claudere debitis horis. Item tenetur amministrare sufficienter cereos et candelas ad altaria ad elevationem et ad cultum divinum pertinentes et opportunos.

Item tenetur pulsare congruis horis deputatis ad missam et ad vespervas.

Item tenetur singulis diebus dominicis aquam benedicere et amministrare simul cum aspersorio.

Item aquam et vinum et oblatas seu hostias ad missas preparare et amministrare.

Item velum ante manes altare et alia, que in quadragesima et aliis temporibus facienda consueverunt et occurrunt, peragere et providere et indumenta corporalia seu paramenta ad divinum cultum pertinentia munde et nitide tenere.

Ad quartum capitulum responderunt, quod ipsa ecclesia quoad preposituram pertinet ad provisionem et dispositionem domini archiepiscopi pro tempore constituti.

Ad quintum capitulum responderunt, quod electio et presentatio canonicorum pertinet ad prepositum, conservatio vero ad dominum archiepiscopum vel eius vicarium.

Ad sextum capitulum, quod ultra preposituram et canonicatos est solum custodia, quam tenet dominus Gregorius canonicus ecclesie Sancti Thome, sed pertinet ad collationem domini prepositi predicti.

Ad septimum capitulum, quod ad preposituram annexus est canonicatus Strigoniensis, ut supratactum est et nichil plus esse annexum.

Ad octavum capitulum responderunt, quod ex ordinatione fundatoris prepositura non habet ordinem annexum, canonici vero tenentur infra unum annum sub pena privationis ad ordinem seu gradum sacerdotii promoveri.

Ad nonum capitulum responderunt, quod prepositus et canonici tenentur interesse misse et vespervas conventualibus in ecclesia Strigoniensi.

Ad decimum capitulum responderunt, quod non sit aliqua usurpatio in alterutrum.

Ad undecimum capitulum responderunt, quod prout superius dictum est, prepositus de(!) per se habet et percipit proventus sue prepositure, canonici vero equaliter inter se dividunt, solvunt tantum mulctam de proventibus, quam propter absentiam et negligentiam divinatorum incurrunt similiter inter se percipiendam.

Ad duodecimum capitulum responderunt, quod in ipsa ecclesia non consueverunt alias horis canonicè decantari, sed solum misse et vespere decantare debent[ur?], decantationi missarum [... ....] fuit abmissa propter penuriam et deteriorationem proventuum ipsius ecclesie et capitulum, de quo in fraudis limpidius tangeretur.

Ad tredecimum capitulum responderunt, quod ad vespervas et ad missam debito(!) pulsatur per custodem et ipse ad hoc tenetur.

Ad quartumdecimum capitulum responderunt, quod in ipsa ecclesia quolibet die celebratur una missa sub nota et cum cantu, ita, quod prepositus incipit et peragere totam ebdomadam et similiter quilibet sex canonicorum per unam ebdomadam celebrat per ordinem secundum

gradum et tempus sue receptionis in canonicatum et quilibet ebdomadarius incipit die dominico et debet continuare per totam septimam diebus aprobatis missas infrascriptas. Item secunda feria debet dicere sew cantare missam pro defunctis, feria tertia pro domino nostro rege, feria quinta de Sancto Stephano prothomartire, sabbato de Beate Virgine, aliis autem diebus secundum cursum temporis divinum officium peragitur.

Ad quintumdecimum capitulum responderunt, quod debita luminaria tenetur in eadem.

Ad sedecimum capitulum responderunt, quod habent sufficientes libros preter anthifonarium et etiam sufficientes calices et alia ornamenta.

Ad decimum septimum capitulum responderunt, quod habent inventarium super rebus mobilibus et illud ostenderunt.

Ad decimum octavum capitulum responderunt, quod in quantum humana fragilitas nosce fuerit, prelati et canonici sunt bone et laudabilis conversationis, nec constat, quem ex ipsis est crimosum aut criminibus sew facinoribus predictis innodatum.

Ad decimum nonum capitulum responderunt, quod quilibet doceat per se de titulo suo.

Ista sunt pro parte prepositure Sancti Stephani prothomartiris in Strigonio habite.^[b]

[a] A *prepositura* szót a szöveg lejegyzője általában hímneműként használja. (Figyelemre méltó, hogy az ún. 1397. évi esztergomi székesegyházi canonica visitatio is így használja.¹⁰⁵)

[b] Másik, de középkori kézzel.

---

¹⁰⁵ Vö. KOLLÁNYI, 1901. 88. p.

Az 1841. évi vármegyei vegyes házassági tiltakozási mozgalom erdélyi dokumentumai¹

Nemes István

„Erdélynek három nemzete, négy vallása és így hét főbúne van” – mondotta 1841-ben egy öreg erdélyi vármegyei képviselő az egyik erdélyi törvényhatóság marchális gyűlésén. Valóban, a vegyes házasságok miatt Erdélyben 1841-ben kirobbant országos vita azon sérelmi kérdések közé tartozott, amelyeket a haladási kérdéseket sürgető liberális erdélyi rendek a sérelmi politikálás körébe utaltak még az 1837-38-as országgyűlés során.² Ám a sérelmi kérdések tekintetében már teljesen más volt a rendek álláspontja, mint a megelőző évtizedben. A Kolozs vármegyei politikus, Kovács Lajos a *Pesti Hírlap Értekező* c. rovatának hasábjain 1841. szeptember 11-én azt fejtegette, hogy annak ellenére, hogy Erdélynek halaszthatatlan ügye az úrbér és az unió rendezése, évek óta mégis a vallásügy és a választások kötötték le a vármegyék figyelmét.³ 1841 elején már-már úgy tűnt, hogy a lakói által a vallásszabadság hazájának tartott Nagyfejedelemség elkerüli a vegyes házasságok kérdésében Magyarországon dúló heves vitát. Ám a helyzet másképp alakult: 1841. április 20-án Kovács Miklós püspök kiadta főpásztori levelét, amely olajat öntött a tűzre.

Az előzmények

Az 1837–38. évi erdélyi diétának vallásügyi szempontból két lényeges fejleménye volt. A nagyszzebeni „csendes” országgyűlésen a rendek megválasztották az 1811 óta sérelmes módon, rendeleti úton betöltött kormányászki tisztviselői állásokat. Bécs azonban a választásokat egyszerű jelölésként kezelte és meglehetősen szabadon válogatott a felküldött nevek közül, megsértve ezzel a szavazattöbbség elvét, összekeverve az állásokat és áthágva a vallási egyenlőség elvét, amely az erdélyi rendi alkotmányban a felekezetek politikai egyenlőségét is jelentette. Az udvar ráadásul – egy 1791-től hevesen vitatott hagyományt követve – a katolikus püspököt kinevezte kormányászki tanácsossá. A választási sérelmek miatti viták fő témája az utóbbi kormányzati gesztus volt.⁴ Ám ugyanezen az országgyűlésen érkezett még egy elkésett levél is: az udvar visszautasította azon 1811-ben alkotott törvényjavaslatok szentesítését, amelyekkel az erdélyi rendek a hatheti oktatást, a vegyes házasságok megkötését és a vegyes házassági

---

¹ A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú *Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program* című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

² Vö.: Az Erdélyi Ev. Reformátusok Fő Egyházi Tanácsok úttján a Karok és Rendek eleibe terjesztik némely sérelmeiket orvoslás eszközlése végett, XCVII. ülés irományi, 72. szám alatt. In: Az Erdélyi Nagy Fejedelemség 1837-ik esztendőben május 26-kára Nagyszzeben szabad királyi városba hirdetett Országgyűlésének irománykönyve. Nagyszzeben, 1837. (továbbiakban: Országgyűlési irományok, 1837.) 172-194. p. Ld. még: Az Augustanum Fő Consistorium kérelme. CV. ülés irományi 79. szám alatt. In: Uo. 212-214. p.; ill. Az Erdélyi Unitária valláson lévők kérése. CXXVII. ülés irományi, 106. szám alatt. In: Uo. 265-266. p.

³ Vö. KOVÁCS LAJOS: [Cím nélk.] In: *Pesti Hírlap*, 1841. szeptember 11. 619. p.

⁴ Vö. NEMES ISTVÁN: A vallásügyi kérdés az erdélyi politikai életben a reformkorban. In: *Studia Theologica Transsylvaniensia*, 2013. 1. sz. 39-70. p.

válásokat kívánták az erdélyi vallásügyi törvények szellemében rendezni.⁵ Az erdélyi rendek úgy döntöttek, hogy nem tesznek eleget a császár kérésének, aki új, az erdélyi vallási szabályzásnak megfelelőbb törvények alkotását kérte tőlük, hanem sérelemként kezelik a vallásügyi problematikát.⁶ A protestáns felekezetek benyújtották kérelmeiket a sérelmek orvoslására, az országgyűlés pedig átadta ezeket a rendszeres bizottságnak, amely a sérelmek tételes kidolgozásával foglalkozott.⁷ A testület ki is dolgozta azt az operátumot, amely 1842-ben a vallásügyi sérelmek országgyűlési tárgyalásának alapja lett.⁸ A bizottsági munkálat - főként a reformátusok által megfogalmazott irat alapján - a vegyes házasságok kapcsán értelemszerűen még csak a két házasságkötés és válás kapcsán alkotott törvényjavaslat problematikájával foglalkozott.

Am hamarosan ehhez a kérdéshez új csatlakozott: a reverzálisok és az áldásmegtagadás bevezetése az erdélyi egyházmegyében. Magyarországon a püspöki kar 1840 tavaszán döntött a reverzálisok és passzív asszisztencia egységes bevezetéséről, miután az országgyűlés új törvényjavaslatot dolgozott ki. A vita háttérében az állt, hogy Scitovszky János rozsnyói és Lajcsák Ferenc nagyváradi püspök egyházmegyéjük területén lényegében bevezették a reverzálisokat. Az elhúzódó vita végül a felső és alsó táblák megegyezésével ért véget. A törvényjavaslat kimondta, hogy a reverzálisok a jövőben érvénytelenek lesznek, a vegyes házasságokat a vőlegény lelkésze előtt kell megkötni, a gyermekeknek atyjuk vallását kell követniük és a vegyes házasságok áldás nélkül is érvényesek.⁹

A püspöki kar az országgyűlés berekesztése után Pozsonyban összeült és úgy döntött, hogy országszerte egységes rendszer szerint bevezeti a reverzálisokat, azokat a házaspárokat pedig, amelyek nem akarják gyerekeiket a katolikus hitben felnevelni, passzív asszisztenciával kell összeadni. Az erdélyi püspök, Kovács Miklós, noha az országgyűlés alkalmából tiszteletét tette Pozsonyban, nem volt ott a konferencián. A primás 1840. június 16-án megküldte neki a magyar püspöki kar döntését, a konferencia jegyzőkönyvét¹⁰ és az esztergomi egyházmegyében kiadott körlevelet, valamint

⁵ Vö. 1091/1837 sz. királyi leirat. L. ülés irományi, 32. szám alatt. In: Országgyűlési irományok, 1837. 82. p.

⁶ Vö.: Beszédtek tára záradékul az 1837 évi országgyűlési jegyzőkönyvhez. Nagyszeben, 1837. 1000-1001. p.

⁷ Vö.: Az Erdélyi Ev. Reformátusok Fő Egyházi Tanácsok Útján a Karok és Rendek eleibe terjesztik némely sérelmeiket orvoslás eszközlése végett, 72. szám alatt. In: Az Erdélyi Nagy Fejedelemség 1837-ik esztendőben május 26-kára Nagyszeben szabad királyi városba hirdetett Országgyűlésének irománykönyve. 172-194. p. A lutheránusok sérelmei: Az Augustanum fő Consistorium kéreménye, 79. szám alatt. In: Uo., 212-215. p. Az unitáriusok sérelmei: Az Erdélyi Unitaria valláson lévő közönség kérése, 106. szám alatt. In: Uo., 260-266. p.

⁸ Vö. A bíráló biztosságnak vallási sérelmek tárgyában a KK és RR eleibe beadott munkálata, 60. szám alatt. In: Az Erdélyi Nagy Fejedelemség 1841-ik esztendőben november 16-ára Kolozsvár szabad királyi városba hirdetett Országgyűlésének irománykönyve. Kolozsvárt, 1841. 140-160. p.

⁹ Vö.: MESZLÉNYI ANTAL: A jozefinizmus kora Magyarországon. Bp., 1934. 384-403. p.

¹⁰ Vö.: *Protocollum conferentiae, apud Celsissimum ac Reverendissimum Dominum Principem Primatem die 14a Maii 1840 per infrascriptos episcopos celebratae...* -

azt a folyamodványt, amelyet a püspöki kar képviselével megbízott Lonovics József csanádi püspök magával vitt Rómába, a pápához. Az irat külön tárgyalta Erdély helyzetét: a pápát tájékoztatták a Nagyfejedelemség különleges jogállásáról és viszonyairól, és kérték a rendelkezés kiterjesztését a nagyfejedelemségre is. Kopácsy József azonban óvatos volt Erdéllyel: tudta, hogy a jogi környezet és a vallási összetétel más a Nagyfejedelemségben, mint Magyarországon, épp ezért meg is írta a püspöknek, hogy körlevelét csak tájékoztató jelleggel küldte meg, Erdélyben más intézkedésekre van szükség.¹¹

A protestáns többség, valamint a hajdani – kortársak által nemzetinek nevezett – fejedelemség törvényei valóban más helyzetet teremtettek Erdélyben, mint Magyarországon. Már II. József tolerancia-rendeletének vegyes házasságokra vonatkozó része is másképp szólt. Az 1791. évi 57. tc. a tolerancia-rendelet ezen előírását kodifikálta: a vegyes házasságból születő gyerekek nemük szerint kövessék szüleik vallását, a lányok az anyjuk, a fiúk az atyjuk hitében nevelkedjenek. Az ezzel ellentétes szerződések pedig semmissek.¹² Ráadásul ott volt a reverzálisok és áldás-megtagadás Achilles-sarka: Erdélyben nem cikkelyezték be azt, hogy a katolikus-protestáns vegyes házasságok csak katolikus pap előtt köthetők meg. Egy 1792. évi császári rendelet szabályozta a kérdést, titkosnak, tehát egyházjogilag érvénytelennek nyilvánítva a katolikusok protestáns lelkész előtt megkötött frigyait.¹³ A II. József alatt kiadott törvénysértő rendeletektől megcsömörlött erdélyi rendek e döntést már megszületésekor elutasították, és 1811-ben törvényalkotás útján a már említett sikertelen kísérletet is tették a megváltoztatására.¹⁴ Az 1811 és 1834 között eltelt újabb rendeleti kormányzási időszak és az említett jogszabály szentesítésének 1837. évi visszautasítása még erőteljesebbé tette a tiltakozást Erdélyben, az országgyűlésen

---

Csatolmány Kopácsy József prímás 1840. június 16-án Kovács Miklóhoz intézett leveléhez. – Gyulafehérvári Főegyházmezei Levéltár (továbbiakban: GYFL.) Püspöki Iratok (továbbiakban: PI.) 1055/1840. sz. I.1/a. 354. dob.

¹¹ Kopácsy József prímás levele Kovács Miklós püspökhöz a magyar püspöki kar vegyes házasságok tárgyában hozott döntéseiről. Pozsony, 1840. június 16. – GYFL. PI. 1055/1840 sz. I.1/a. 354. dob.

¹² Az erdélyi három nemzetekből álló rendeknek 1793-dik esztendőben Kis Aszszony Havának 20-dik napjára szabad királyi városban Kolosvárra hirdettetett és több következő napokban tartott közönséges gyűléseikben lett végzéseknél és foglalatosságoknak jegyző könyve. Kolosváratt, é.n. 89. p.

¹³ Vö.: Statuta almae dioecesis Transsilvanicae. Anno 1822 die 17-ma Aprilis in Synodo Dioecisana publicata et Concordibus votis approbata. Claudiopoli, é.n. [1822], Pars II. Sectio V. Art. 18. 133. p.

¹⁴ Vö. De modalitate copulationis in mixtis matrimoniis observanda. 93. sz. törvényjavaslat. In: Az Erdélyi Nagy Fejedelemség MDCCCIXdik Esztendőről MDCCCXdikre által nyújtott és Sz. Jakab Havának 9dik napjától fogva Kolosvár városában folytatva tartott országos gyűlésének jegyző könyve. Kolosváronn, 1811. (továbbiakban: Ogy.jkv. 1811.) 989. p. A törvényjavaslat szövege magyarul: „A vegyes házasságok megkötése bármely házastendő személy saját vallású plébánosa által, és mindenkinek vallása saját szertartása szerint vitessen keresztül.”

1842-ben a rendek sérelemként kezelték a kérdést, követelve, hogy a király orvosolja azt.¹⁵

Az erdélyi püspök közvetlen felettese, Klobusiczky Péter kalocsai érsek is tisztában volt az erdélyi és magyar jog különbségével. Kovács Miklósnak írott levelében ezért azt javasolta, hogy a nem katolikus fél tegyen esküt a különböző nemű gyerekek katolikus nevelésére, mégpedig szóban.¹⁶

Végül ez a forma vált püspöki rendelkezéssé, de csak majd tiz hónapos késéssel. A püspöknek ugyanis komoly kételyei voltak az intézkedések bevezetésével kapcsolatban, olyannyira, hogy 1840 szeptemberében a konzisztóriumot is összehívta, hogy tanácsot kérjen a reverzálisok és passzív asszisztencia életbe léptetésének mikéntjéről. A testület sok tagja vitatta a reverzálisok bevezetésének bölcs és hasznos voltát, valamint erkölcsi és teológiai helyénvalóságát is. A nagyprépost és több teológiai tanár is írásban tanácsolta el a püspököt a reverzálisok bevezetésétől, ami felért a nyílt szembeszegüléssel.¹⁷

A robbanékony egyházon belüli és kívüli hangulatot érzékelve Kovács Miklós püspök tájékozódott és kivárt. A konzisztóriumot figyelmeztette ugyan, hogy nem a miértről, hanem a hogyanról érdeklődött náluk, és nem szavazást, hanem tanácsot kért,¹⁸ ám mégis, 1840. szeptember 17-től 1841. április 21-ig várt a körlevél kiadásával. Pedig nagy nyomás nehezedett rá a magyar püspöki kar részéről.

A helyzet tovább súlyosbodott, amikor egy 1841. február 10-én a *Pesti Hírlap*ban „Z” álnéven egy erdélyi szerző cikkezett arról, hogy a püspök vegyes házasságot áldott meg Kolozsváron – reverzális nélkül.¹⁹ Maga a primás küldte el a cikk kéziratos másolatát Kovács Miklósnak és rákérde-

¹⁵ Vö. NEMES ISTVÁN: Reverzális-instrukció és vita a vegyes házasságokról az 1841-42. évi erdélyi diétán. In: *Studia Theologica Transsylvaniaensia*, 2011. 2. sz. (továbbiakban: NEMES, 2011.) 249. p.

¹⁶ Vö. Klobusiczky Péter válaszevele Kovács Miklóshoz a reverzálisok ügyében. Kalocsa, 1840. augusztus 3. – GYFL. PI. 1055/1840 sz. I.1/a. 354. dob. (Ad 1142/1840 kalocsai érsekségi sz.a.) A javaslat szövege: „Credo equidem quod in Transylvania ob praecitatum Legem cautio oportuna per summos Pontifices requisita, de educandis utriusque sexus prolibus in Catholica Religione, vix aliter haberi possit, quam forsitan, si pars Aetholica coram Parocho, et duobus disinteressatis testibus, aut ipso Consistorio, se iurata fide ad id obligaret (neque enim existime hanc libertatem cuiquam in Transylvania ademptam esse) nihilominus etiamsi nulla plane supererret sufficiens, et tuta ad requisitum scopum cautis, prout non supperebat in Borussia: inde e tamen benedictio sacerdotalis sit impertienda, et genuina per universam Ecclesiam recepta praxis etiam ibidem sit adoptanda, et restabilienda, sicque Decreto Capitis Ecclesiae, cui omnes veram obedientiam sponndimus, vovimus, ac juravimus, sit satisfaciendum.”

¹⁷ Vö. NEMES ISTVÁN: Az 1841-es „reverzális”-körlevél – belülről. In: *Acta Periodica. Válság és növekedés – 20 éves az Edutus Főiskola. Tatabánya, 2012.* 446-455. p.

¹⁸ Vö. Kovács Miklós beszéde a Gyulafehérvári Egyházmegyei Konzisztórium 1840. szeptember 10-én tartott értekezletén. (Kovács Miklós saját kézírásával és a következő datálással: „A Carolinae 10a Sept 84o in Consistorio in Residentia Celebrato.”) – GYFL. PI. 1055/1840 sz. I.1/a. 354. dob.

¹⁹ Z.: Vegyes házasság Erdélyben. In: *Pesti Hírlap*, 1841. február 10. 91–92. p.

zett, hogy mi is a helyzet a vegyes házasságokkal Erdélyben.²⁰ Az eset nagy megütközést keltett a magyar püspöki karban, amit a kalocsai érsek ki is fejezett 1841. április 13-i levelében, rámutatva arra, hogy a hír gúnyolódást váltott ki a magyar politikai körökben. A vármegyei gyűléseken azt hangoztatták az egyház ellenségei – írta –, hogy Kovács Miklós, anélkül, hogy megszűnt volna katolikus püspöknek lenni, nem ért egyet a magyar vegyes házassági gyakorlattal, mi több, meg is áldja azokat akkor is, ha nem áll rendelkezésre reverzális.²¹ Az csak a püspök 1841. április 25-i leveléből derült ki, hogy az eset nem a „minap” volt, ahogyan „Z” írta, hanem 1840. augusztus 19-én történt, amikor Magyarországon még csendesebb volt a vármegyei vita a vegyes házasságokról, a püspök nem tudott semmit az ottani helyzetről, és a konzisztóriumot sem hívta össze tanácskozássra a dologban. Egyébként a házasság megáldása jóhiszemű volt, és a rokonok sürgetésére történt. Kérte az érseket, hogy a többi püspöknek is adja tudtára ezt.²²

Am a hír terjedt, és a helyzet súlyosbodott, a püspök pedig felsőbb utasításra – névlegesen –, a pápa vagy a császár rendelkezésére várt, azonban egyik sem érkezett meg.²³ Jött helyette egy levél a nunciustól, amelyet Kovács Miklós minden igyekezete ellenére sem tudott elkerülni. A pápai követ rosszallását fejezte ki amiatt, hogy már az augsburgi *Allgemeine Zeitung* is Erdélyről cikkezik, ahol állítólag a püspök körlevélben utasította papjait a honi törvények betartására. Noha Kovács Miklós cáfolatot küldött a német hírlapnak, és előzetesen már igyekezett tisztázódni az esztergomi és kalocsai érseknél, s meg is kérte őket, hogy a nunciustól is járjanak közben, ha a fülébe jutna a sajtóbotrány, Altieri keményen megdorgálta a főpásztort, tettei bátor vállalására intette, és tudatta vele, hogy a pápát is tájékoztatta az ügyről. Nem maradt tehát több mozgástere, így Kovács Miklós kiadta reverzális instrukcióit, amit az imént idézett levélhez csatolva a kalocsai érseknek és hercegprímásnak is megküldött.

A lelkipásztori levél rendelkezései a kalocsai érsek által sugallt szelvényben fogantak, azonban sokkal tágabb lehetőségeket biztosító megfogalmazásban: szó sincs benne arról, hogy a protestáns fél tegyen esküt, hanem a püspök azt rendelte el, hogy a papok „a házastársak magánakaratára felől” érdeklődjenek, és ne követeljenek reverzális levelet, mivel az amúgy is érvénytelen.²⁴ Amennyiben a katolikus gyerekek nevelése nincs biztosítva, írta a püspök, nem szabad megáldani a vegyes házasságot, hanem csak tudomásul venni és anyakönyvelni. A híveket fel kellett világosítani arról, hogy az így megkötött házasságok érvényesek, a belőlük szüle-

²⁰ Vö. Kopácsy József levele Kovács Miklóshoz a Pesti hírlapban 1841. február 10-én megjelent cikk ügyében. Buda, 1841. február 14. – GYFL. PI. sz. n. I.1/a. 355. dob.

²¹ Klobusiczky Péter kalocsai érsek levele Kovács Miklós erdélyi püspökhöz a vegyes házasságok kérdésében. Kalocsa, 1841. április 13. – GYFL. PI. sz. n. I.1/a. 355. dob.

²² Kovács Miklós levele Klobusiczky Péterhez a vegyes házasságok ügyében, Gyulafehérvár, 1841. április 25. – GYFL. PI. sz. n. I.1/a. 355. dob.

²³ Uo.

²⁴ Vö. Kovács Miklós: *Litterae pastorales in negotio mixtorum matrimoniorum.* – GYFL. PI. I.1/a. 555/1841. 355. dob. 7. p.

tendő gyermekek pedig törvényesek. A papságnak meghagyta, hogy a nehezebb eseteket jelentsék a püspökségen.²⁵

Egy hónap csend után a várt vihar el is kezdődött Küküllőben.

A vármegyék reakciója

A vegyes házasságokkal kapcsolatos, rendelkezésünkre álló vármegyei anyagot három forrásból gyűjtöttük. Az első és legfontosabb forrást a Gyulafehérvári Főegyházmegyei Levéltár Püspöki Iratainak 355., 356., 357. dobozai képezik. Itt megtaláltuk azokat a vármegyei jegyzőkönyveket, feliratokat és leveleket, amelyeket a Gubernium küldött át véleményezés végett Kovács Miklós püspöknek. Az iratcsomag három törvényhatóság vonatkozó dokumentumainak másolatait tartalmazza. Jelentőségük abban rejlik, hogy a püspök ezekre tette meg észrevételeit, amely aztán a vármegyei kérelmekkel együtt anyagául szolgált a Bécsbe felküldendő guberniumi ajánlásnak. Második csoportunk a Kolozsvári Állami Levéltárban talált két vármegyei jegyzőkönyv, amelyek későn keletkeztek ahhoz, hogy befolyásuk lehetett volna az ügy menetére. Harmadik forrásunk a *Pesti Hírlap*, amelyben több tudósítás is megjelent az erdélyi vegyes házassági ügyről erdélyi szerzők tollából.

A körlevél megjelenéséről először Küküllő vármegyében szereztek tudomást. Az eseményt bejelentő gróf Haller Lajos beszéde nyitotta meg a vitát. A beszéd nyitányaként a szónok a magyarországi példát hozta fel, és azt mondta: eddig volt ok azt hinni, hogy Erdélyben nem fog megisméltődni, ami Magyarországon történt, hisz az erdélyi törvények még a legsötétebb századokban is szilárd alapokra helyezték a vallásszabadságot a vallási túlbuzgósággal szemben. Az általa idézett artikulusok azonban – az 1791. évi 53. tc-et²⁶ kivéve, amely a négy bevett vallás jogegyenlőségét rögzítette – mind elhibáztak voltak²⁷ a vallási túlbuzgósággal szemben. Annál is inkább ok volt hinni ezt, mert maga a püspök is megáldott egy vegyes házasságot, mégpedig a törvényes szokás szerint, ezzel jelét adva törvénytiszteletének.²⁸ De sajnos konkrét esetekből kellett megtudni, hogy ez már nem így van. Haller két kolozsvári esetről is tudott, amikor megsértették a

²⁵ Uo. 8-12. p.

²⁶ Vö.: Magyar törvénytár. 1540-1848. évi erdélyi törvények. Szerk.: Márkus Dezső. Bp., 1900. (továbbiakban: MTT. Erdélyi törvények, 1900.) 543. p.

²⁷ A *Tripartitum* I. 1. 2. arról szól, hogy a törvénykönyv első részében a személyeket illető jogot fejt ki a szerző: a nemesség privilégiumait, javainak és jogainak szerzését, igazgatását, felosztását stb. A *Tripartitum* II. 1. 1. pedig azt fejtegeti, hogy a szerzőnek, mielőtt a törvénykönyv következő részének tényleges tartalmát előadná, előre kell bocsátania, honnan származik a magyar szokásjog. Vö.: WERBÓCZI, STEPHANUS: Opus Tripartitum Juris Consuetudinarii ejusdem Regni. In: Corpus Juris Hungarici seu Decretum Generale Inclyti Regni Hungariae, Partiumque eidem Annexarum in Duos Tomos Distinctum. Tomus Primus. Tyrnaviae, 1751. 7. ill. 53. p. Téves a *Diploma Leopoldinum*ra való hivatkozás is, ugyanis a Lipót-féle hitlevél 2. pontja, amelyre a szónok hivatkozik, a szerzett javadalmak és jogok garantálását mondja ki, az 1. pont foglalkozik a vallásszabadság garantálásával. Vö. MTT. Erdélyi törvények, 1900. 69-70. p.

²⁸ Itt világos utalás történt a fentebb már említett, *Pesti Hírlap*ban 1841. február 10-én megjelent írásra.

törvényt. Külön kiemelte, hogy az ország fővárosában történtek ezek. Ám Küküllő megyében is kihirdették az 1791. évi 57. tc-t sértő egyházi körlevelet. Márpedig az unionális eskü,²⁹ melyben a négy vallás egyenlő jogainak megtartására is esküsznek az állampolgárok és testületek, kötelességgé teszi, hogy a gyűlés tagjai mindent elkövessenek, hogy legalább az egyes békét zavaró tetteket elkerüljék. Haller úgy fogalmazott, hogy nem akarja, hogy az engedékenység miatt a reverzális gyakorlattá válhassék, és később új törvényhozás útján kelljen még veszélyesebb orvosságot találni rá. Erdély törvényei e tekintetben eléggé szilárdak, úgy újabbakra nincs szükség. Ezért javasolta a királyi kormányzék megkeresését az ügyben. A kormányzékot fel kell szólítani, hogy szorítsa rá a püspököt és a káptalant a hazai törvények betartására és betartatására. Haller kötelességének tartotta feltételezni, hogy a Küküllő megyei katolikus papság „egy ilyen merénylethez segédkezett nyújtani irtózni fog.” Ám mégis kérte a rendeket, szólítsák fel a papságot, hogy nyugtassa meg a megye rendjeit e tekintetben, és figyelmeztessék őket a következményekre, ha mégis törvényszegést követnének el. Javasolta azt is, hogy Küküllő szólítsa fel Kolozs vármegyét, hogy az előfordult esetekről és intézkedéseikről tudósítást küldjenek a megye rendjeihez.³⁰

A küküllői törvényhatóság a gróf által fogalmazottak szellemében határozott. A Guberniumot felkérték, hogy szólítsa fel a püspököt és a gyulafehérvári káptalant a törvények betartására és papsággal való betartatására. A közgyűlés elrendelte egy körlevél kibocsátását, amelyben a megye rendjei minden más törvényhatóságot nézeteik pártolására kérnek fel. A harmadik határozat a megyei katolikus papság felszólítását irányozta elő: tartózkodjanak a törvénysértéstől és értesítsék a megyét, ha körükben valamilyen törvénysértés adódna elő, illetve ha valami újat tudnának meg a dologról.³¹

A Guberniumhoz intézett kérelem a vallásbéke fontosságának méltatásával kezdődött, amelyet az erdélyi elődök is átláttak, és amelynek ékes bizonyítékai Erdély három évszázados vallásügyi törvényei. Ám ezen, több évszázada divatozó rendet újabban megsértették, mégpedig Kolozsvárott, két esetben is, azzal fenyegetve, hogy elszakítják a „hazánkba századokon keresztül divatozott vallásbéli nem csak kölcsönös türelem, hanem atyafiságos forró szeretet édes lántzait.” A megye ismertette a kormányzékkel az általa hozott intézkedéseket, és a fent jelzett értelemben kérelmezte a püspök és káptalan felszólítását az 1791. évi 57. tc. betartására, illetve nézetei pártolására.³²

A papság felszólítása a főesperesen keresztül történt. A levélben a megye figyelmeztette Lokodi Ignác szőkefalvi plébános-főesperest, hogy a megye minden lehető törvényes eszközt igénybe fog venni a vallási türelem felborítását célzó cselekedetekkel szemben. A főesperest értesítették a vármegyei intézkedésekről és arról, hogy aki megsértené az 1791. évi 57.

²⁹ Erdély állampolgári és hivatali esküje. Vö. MTT. Erdélyi törvények, 1900. 489–491. p.

³⁰ Vö.: A Nemes Küküllő vármegyében 1841^{iki} Május 24. 25. 26. és 27^{ik} napján tartott közgyűlési Jegyző Könyv 39^{ik} pontya szorol szora. – GYFL. PI. 999/1841. I.1/a. 357. dob. 1–4. p.

³¹ Uo., 5–6. p.

³² Vö.: Küküllő vármegye kérelme a királyi főkormányzékhoz a vegyes házasságok ügyében. Dicsőszentmárton, 1841. május 26. – GYFL. PI. 999/1841. I.1/a. 357. dob.

törvénycikket, arra artikuláris büntetést fognak kiszabni. A határozatok értelmében kérték arra is, hogy írjon tudósítást a tárgyban a vármegyének.³³ Az artikuláris büntetés mibenlétét azonban homályban hagyta a jegyzőkönyv. A hűtlenség ugyanis, amivel Kolozs megye és egyes szónokok vádolták Kovács Miklóst, nota infidelitatis-t vont maga után, ami fő- és vagyonvesztéssel járt, ám vallásügyben a fővesztés megváltható volt.³⁴ A rendek ellenben túlzásnak tartották a drákói szigort, amint az 1842. évi országgyűlési tárgyalásokból is kiderült.³⁵ A *Pesti Hírlap* kükküllői tudósítója viszont azt írta, hogy 200 forint büntetés papokra alkalmazandó kiszabását tették az alispánok kötelességévé áldásmegtagadás esetén.³⁶ A jegyzőkönyvben és egyéb dokumentumokban ilyen konkrétumoknak nyoma sincs.

Lokodi átküldte a vármegye levelét Kovács Miklós püspöknek jelezve, hogy írt a vármegyének, és értesítette a rendeket arról, hogy útbaigazításért a püspökhöz fordult.³⁷ A püspök két nyelven válaszolt az esperesnek egyetlen fogalmazvány keretében. Magyarul írta le, hogyan kell válaszolni a megyei felszólításra: a papság vallási dolgokban törvény szerint csak a püspöktől függ, a tőle kapott utasítás szerint cselekszik, és csak az egyház tanítását követi. Ehhez kapcsolódott még egy áthúzott fél mondat: a legkisebb mértékben sem kívánják a hazai törvények megsértését. A továbbiakban latinul szólította fel alárendeltjét, hogy e leiratát a kerület papságával közölje és figyelmeztesse őket arra, hogy saját kezdeményezésből ne fogjanak „valamely levelezésbe,” azaz ne tegyenek eleget a megye tudósítási kérelmének.³⁸

A következő törvényhatósági gyűlés, ahol előkerült a vegyes házasságok témája, az alsó-fehéri volt. A megyei jegyzőkönyv szinte ugyanazzal a nyitánnyal indult, mint a Kükküllő vármegyei gyűlése: Erdély első volt Európában a vallási tolerancia kimondásának tekintetében, ma, a tudományok és a civilizáció haladásának korában, a vegyes házasságok tárgyában kiadott körlevél fenyegeti ezt a régi vívmányt. A közgyűlést ráadásul értesítették egy, a megyében előfordult áldásmegtagadásról is, amely Abrudbányán történt. Alsó-Fehér rendjei is megnevezték a megsértett 57. törvénycikket, majd a rosszat csírájában elfojtandó, a következő határozatokat hozták: 1. A vármegye a Gubernium közbejövételével forduljon a császárhoz, és kérje a kormányzékot, hogy lépjen közbe a császárnál a törvénysértés megszüntetése végett. 2. A vegyes házassági körlevelet, mint sérelmet, országgyűlési követutasításba kell venni Ulászló 6. decr. 6. cikke az Tripartitum II. 44. és az Approbatae Constitutiones I. 1. titulusa

³³ Vö.: Kükküllő vármegye levele Lokodi Ignác főespereshez. Dicsőszentmárton, 1841. május 26. – GYFL. PI. 755/1841. I.1/a. 357. dob.

³⁴ Vö. alább, Kolozs megye gyűlésénél.

³⁵ Vö. NEMES, 2011. 253. p.

³⁶ Vö. ERDÉLYHONI: Kükküllői gyűlésről. In: *Pesti Hírlap*, 1841. június 29. 410. p.

³⁷ Vö. Lokodi Ignác főesperes levele Kovács Miklóshoz a Kükküllő vármegyei vegyes házassági határozat ügyében. Szőkefalva, 1841. május 30. – GYFL. PI. 755/1841. I.1/a. 357. dob.

³⁸ Vö. Kovács Miklós püspök levele Lokodi Ignác főespereshez a kükküllői vegyes házassági határozatok ügyében. H.n., 1841. június 6. – GYFL. PI. 755/1841. I.1/a. 357. dob.

alapján. 3. A megyei tiszteknek kötelességévé tették, hogy jelentsék az előforduló eseteket. 4. Ugyanúgy értesítő körlevél kiküldéséről döntöttek, mint Küküllő, amelyben fel kell szólítani a megyéket, hogy tegyenek hathatós lépéseket a vegyes házassági egyházi intézkedések megakadályozására. Az alsó-zalatnai járás szolgabíróját pedig felszólították, vizsgálja ki az abrudbányai esetet.³⁹

A vármegyei gyűlésről van egy beszédünk is, amelynek másolatára nyilvánvalóan Gyulafehévaron a püspökségen írták rá a következőt: „F. S. alacson gunyjai és hazug rágalmai.” A monogramból arra következtethetünk, hogy a beszéd Gyulafehérvári Farkas Sándortól származhat, aki közismert liberális és Széchenyi István közeli ismerőse volt. A beszéd szerzője párhuzamot vont a pogány Róma és a keresztény Róma között: az előbbi a légiók, a második a kiközösítő bullák küldözgetésével hódított. Noha a pogány Róma pusztulása irtóztató volt, a keresztény Róma képviselői, a hierarchia mégsem tanult ebből, és ezt számtalan példa bizonyítja – mondotta a szónok. Az inkvizíció, a lelki javaknak népek vagyona való cserélése, a lelkiismeret és gondolkodásmód alakítása mind ezt bizonyítja. Az ember az anyaméhtől a halálig az egyház kezében volt, egész egzisztenciája gyámság alá került, s mivel senki sem volt úr saját ítélőképessége és lelkiismerete fölött, az üdvözülni vágyó emberek a klérust hatalmassá és gazdaggá tették. Az ugyan elismerésre méltó, hogy az egyház hasznára volt valaha a kultúrának, tudománynak, sőt a gazdaságnak is, ám – és itt furcsa fordulatot vett az érvelés – az egész középkor mégis azt bizonyítja, mennyire ellenfele volt a felvilágosodásnak és a kultúrának, és ezért a beszélő a pápaságot tette felelőssé, amely „a szent jegyek bűbájos hatalmának hirdetésével” és mindenféle más praktikákkal eltaposta a felvilágosodás minden magvát. F. S. ezután Jézus fenséges vallását és a római katolicizmust állította szembe egymással, Jézus vallásának vonásai közé tipikusan liberális értékeket csempészve be: az egyformaság és szabadság az igaz hit, szelídség és szeretet mellett jelentek meg retorikájában. Ám Róma zsarnokságának ideje letűnt: most nem „az Alpeseken tuli Meridianus, hanem az ész és szabadság vallása határozza el, mi legyen az igazság.” Többé nem lesz valásüldözés, mert a szabadság magvait szórják szét. A jezsuitizmus végnapjait éli. A tudományok a régi babonákat eloszlatták már. Ám mégis úgy tűnik, folytatta, mintha a pápa, aki jól érti mindezeket, mégis az investitúra-harc idejét szeretné feltámasztani, amikor a vegyes házassági áldás megtagadást bevezeti. A szónok egyenesen addig az állításig merészkedett, hogy csak azért nem lett mindebből vallásháború, mert a király bölcs kormányja, a nemzet „világosodása” s „jelesen a törvény hatóságok azon energiájának lehet köszönni, mi szerént ezeket a világosodás, és humanitas ellenségeit korlátok közt tartani képesek.” Miután Erdély törvényei világosak a vegyes házasságok tekintetében s placetum nélkül nem lehet egyetlen pápai rendelkezést sem elfogadni és kihirdetni, a szónok csodálkozott azon, hogy hogyan tudott Kovács Miklós püspök olyan körlevelet kiadni, amely a botrányos magyarországi intézkedések szellemében fogant, s hogyan tehet-e ezt „Ő Excellenciája még a Cath. Consistoriumnak is éppen oly eszes, mint szives protestatioja ellenére.” Hogyan teheti ezt a püspök, amikor a

³⁹ Nemes Also Fejérvármegye Rengyeinek Nagy Enyeden Junius 24^{én} 1841^{be} tartatott Köz Gyülések Jegyző Könyvének Kivonattya. – GYFL. PI. 999/1841. I.1/a. 357. dob.

haladás korában mindenhol az emancipáció folyik: a rabszolgáké, izlandiaké, görögöké és egész Európáé a hierarchia alól? – tette föl a kérdést F. S. Ahogyan ugyanis az emberek nem hiszik már azt, hogy az ember az államban szabad nem lehet, s papi közvetítés nélkül nem juthat a mennybe, úgy azt sem, hogy a vegyes házassági áldás egyetlen pap kezében van, s máshonnan nem lehet megkapni. E korban, amikor az ifjúság kételkedik e dolgokban, s kezdi azt hinni, hogy Isten nemcsak mennyei, hanem földi boldogságra is teremtette az embert, s a szónok által a Szentlélekkel azonosított „szabad szellem” kiömlött a világra, nem lehet felfogni, folytatta, hogy a püspök őexcellenciája hogyan hozhatott olyan rendelkezést, amely törvénysértő, lelkiismereti kényszert okoz, felkavarja a polgári és családi békét, s a törvény a nota infidelitatis-szal bünteti.

A szónok beszéde végén kifejtette javaslatait, amelyeket a közgyűlés szinte azonos formában fogadott el: 1. Vegyék országgyűlési követutasításba a sérelem orvoslását. 2. A vármegyei tisztek figyeljék a papságot, jelentsék fel és vegyék közkereset alá az áldást megtagadókat, valamint 3. szólítsák fel azonos jellegű intézkedések hozására a többi törvényhatóságokat és sürgessék az országgyűlés összehívását.⁴⁰

A beszéd rengeteg túlzás és a szónoki hatás érdekében manipulált történeti adata ellenére nyilvánvalóan elfogadásra talált, amit eredményessége is mutatott. F. S. az egyházat nemzetek fölött álló idegen hatalomként ábrázolta, amely a nemzeti törvényeket semmibe veszi, megvetve ezzel azon vegyes házassági vitában sokszor hangoztatott érv alapjait, miszerint az egyház törvények fölött állónak képzei magát. Ugyanakkor a szerzőről az is látszik, hogy a katolikus egyház belső berkeiben tájékozott volt, hisz tudott a konzisztóriumról, ahol a papi elit egy része ellene mondott a reverzálisnak és a passzív asszisztenciának.

A *Pesti Hírlap* tudósítója beszámolt arról is, hogy az egyház álláspontját egy görög katolikus kanonok próbálta védeni nagy nemtetszést kiváltva, és öten nyilatkoztak úgy, hogy amíg a megyében konkrét eset nem áll elő, addig a dolog elejébe vágnának egy esetleges határozattal.⁴¹

Kolozs vármegye július 5-i gyűlésén reagált Küküllő tudósítására. A gyűlés elején felolvasták a küküllői levelet, majd a vármegye a „leg élénkebb részvétellel” határozott. 1. Egyenesen a királynak küldenek feliratot az ügyben, kérve, hogy enyésztesse el a sérelmet. 2. Írjanak a három nemzet minden törvényhatóságának azonos értelemben, mint Küküllő vármegye. 3. Vegyék országgyűlési követutasításba a sérelmek orvoslását. 4. A szolgabírák tegyék közzé, hogy az áldások megtagadása mellett kötött házasságok érvényesek, a belőlük született gyermekek pedig törvényesek, és a felmerülő eseteket „szoros felelet terhe alatt jelentsék” a megyének.⁴²

Kolozs megye intézkedései hasonlítanak Zala vármegye Deák Ferenc és Csány László sugallatára hozott határozataira.⁴³ Persze, mint a magyar és

⁴⁰ F. S. beszéde az 1841. június 26-án Negyenyeden tartott Alsó-Fehér vármegyei közgyűlésen. – GYFL. PI. sz.n. I.1/a. 355. dob.

⁴¹ Vö. tudósítás Alsó-Fehér vármegye 1841. június 25-i közgyűléséről: *Pesti Hírlap*, 1841. július 21. 487–488. p.

⁴² Nemes Kolos megye f. év Julius 5^{én} a azt követett napjaiban tartott köz gyűlése Jegyző könyve kivonata. – GYFL. PI. 999/1841. I.1/a. 357. dob. 1–2. p.

⁴³ Vö. FAZEKAS CSABA: Deák Ferenc egyházpolitikája a reformkorban. Bp., 2008. 51. p.

erdélyi vallásüggyel kapcsolatos liberális gondolkodás hasonlóságainak vizsgálatánál szinte mindenütt, itt sem tudunk közvetlen hatásra utaló bizonyítékokat felmutatni. Ám Kossuth, Deák és Széchenyi akkoriban kibontakozó, sajtóban is tükröződő erdélyi kultusza, az érvelés és gondolkodásmód hasonlóságai arra utalnak, hogy az erdélyi liberálisok napirenden voltak a magyar politikai fejleményekkel. Ha figyelembe vesszük, hogy mekkora hatással volt alig pár hónappal korábban Magyarországon a egyes házassági ügyben például Zala vármegye körlevele, akkor nyilvánvaló, hogy tisztán a sajtón keresztül is hathatott az erdélyi vallásügy alakulására.⁴⁴ Tény az, hogy a magyar testvérhoni vita a levegőben keringett, s nem véletlen, hogy az erdélyi megyék határozatai és országgyűlési követutasításai kisebb vagy nagyobb mértékben tükrözik Magyarország liberális megyéinek határozatait, s talán csak az alkalmazható törvényes szankciók tekintetében van jelentős ingadozás Erdélyben, hisz itt a már idézett törvény olyan központi szigorral lépett volna fel, amelyet a kortársak többsége anakronisztikusnak tartott. Egyébiránt ami a közvetlen kapcsolat bizonyíthatóságát illeti, pontosan Veszprém megye esete szemlélteti, hogyan terjedt szájról-szájra a hír a Zalában történekről még mielőtt hivatalos átirat érkezett volna. Ugyanezt feltételezhetjük Erdély megyéiről is, annál is inkább, hogy Szatmárban is Veszprémhez hasonlóan zajlottak a dolgok.⁴⁵

A Kolozs megyei rendek királyhoz intézett feliratát ugyanazon liberális retorika szerint építették fel, mint az elébb részletesen bemutatott F.S. alsó-fehéri szónok beszédét, vagy a kükküllői Haller Lajos, ám a politikai retorika mellett itt már sokkal komolyabb jogászai teljesítményre is sor került. Így egy egész sor approbatális, kompilatális és novelláris cikkelyt soroltak fel álláspontjuk mellett, mint olyat, ami megnyugtatta őket, hogy Erdélyben reverzális nem fordulhat elő. Mi nem ismertetjük most itt ezeket, a túlságos részletezés elkerülése végett. Ám ki kell emelnünk, hogy a Kolozs megyei feliratban jelenik meg először az az érv, amely ellen a püspök is intenzíven védekezik, miszerint az áldás megtagadásának bevezetése olyan *in minoribus* újításnak számít, amelyet az *Approbatae Constitutiones* csak a patrónusok és magisztrátusok beleegyezésével engedélyez, és amelynek elmulasztása *nota infidelitatis*-t von maga után.⁴⁶ A felirat szerint akkor zavarta meg kettős merénylettel az „ellenséges kéz” a közrendet, amikor országgyűlés összehívását várták a királytól, „s indult elrabolni tollunk annyi vér áldozatokkal vásárlott vallás szabadság s egyenlőség drága gyümölcsét, s azon egyedüli dicsőségünket, mire paránnyságunkban büszkén tekinthetünk a világ történet év könyveiben”, s pont akkor, amikor „testvéreileg egyesülve közös erővel indulánk eszközölni a haza közjává, s ki potolni viharos századok naponként nyomasztott mulasztásait.” A Kolozs megyei rendek hármass sérelmet láttak az egyház intézkedéseiben: 1. Aki egy társadalom tagjaként a többiekkel egyesült, annak alá kell vetnie magát a társadalom törvényeinek. A katolikus papság, amely nemcsak az állampolgári jogokban és védelemben, hanem sok jóté-

⁴⁴ Uo. 63-79. p.

⁴⁵ Uo. 67. p.

⁴⁶ Vö. *Approbatae Constitutiones*. I.1.3. MTT. Erdélyi törvények, 1900. 10-12. p. Megjegyzendő, hogy csak az „in articulis fidei” reformálásra mondotta ki a törvény cikk az hűtlenségért járó teljes vagyonvesztést, a fej megválthatósága mellett.

teményben is részesült, mégis az ország törvényei fölé helyezte magát ezzel a cselekedetével, a társadalomtól független harmadik hatalomként lépve föl (a fejedelem s ország mellett). 2. Megsértették a vallási egyenlőséget, és pontosan a házasság esetében, melyben az ellenséges felekezetek közötti „leg hatalmasabb köz fal” összeomlik, „melly hosszú időnkig embert embernek ördögévé tön”. 3. A püspök megsértette a placetum jogot is, az előtt hirdetvén ki érvényesnek egy pápai rendeletet, mielőtt a fejedelem jóváhagyta volna azt.⁴⁷

Nem elhanyagolható az, amit a kor közismert Kolozs megyei politikus, Kovács Lajos a Kolozs megyei gyűlés problematikájáról írt és tanulmányunk elején idézett tárcájában megjegyzett a vegyes házasságok problémájáról: Magyarországon csak azokat a házasságokat érintette a reverzális és az áldásmeztagadás, ahol a nő katolikus volt. Ám Erdélyben, ahol a gyermekek vallása nemek szerint oszlik el, minden házasságnál felmerült a dilemma: minek kereszteljük a gyerekeket?⁴⁸ Sokkal nagyobb felfordulás volt várható a Nagyfejedelemségben, mint Magyarországon, noha e korabeli félelmet egyelőre adataink nem látszanak igazolni.

A Gubernium az eddig leírt dokumentumokat 1841. július 5-én 6104/1841 gub. sz. alatt át is küldte a püspöknek, aki azonban csak július 30-án vette kézhez a dokumentum feliratainak tanúsága szerint. A guberniumi levél ellenben csak a Küküllő és Kolozs panaszát említette, Alsó-Fehér vármegyéét nem. Így azt kell feltételeznünk, hogy a püspök más forrásból jutott hozzá (Gyulafehérvár a vármegye területén feküdt!), és mivel azonos témáról szólt, a levéltárban odatették a többi mellé, így esett, hogy ezeket az iratokat is a 999/1841. sz. alatt regisztrálták. A kormányzó ki levél jelezte, hogy milyen céllal küldték nekik a tiltakozásokat: parancsoljanak a püspöknek a törvények betartása és betartatása érdekében. És azt is, milyen céllal küldte át a kormányzó a püspöknek az iratokat: tegye meg észrevételeit a panaszokra.⁴⁹

Ám nem mindegyik vármegye tiltakozása került a Gubernium elé időben ahhoz, hogy Kovács Miklós püspökkel közöljék. A július 5-nél később tartott gyűlések, illetve az unitárius egyház külön megfogalmazott panaszai nem jutottak el a püspökhöz. Ezen közgyűlések némelyikéről levéltári, másokról sajtóforrásokból tudunk.

Felső-Fehér vármegye október 7-én tartott gyűlése az előbbi három megye reprezentációjára reagált. A három körlevél felolvasása után úgy döntött, szolgabírákkal figyelteti a felmerülő eseteket, és elrendelte a nép tájékoztatását a passzív asszisztenciával kötött vegyes házasságok érvényességéről.⁵⁰

Belső-Szolnok 1841. szeptember 14-én, gyűlése második napján a 23-25. jegyzőkönyvi számok alatt rögzítette álláspontját. A megye kijelentette,

⁴⁷ Kolozs megye felirata V. Ferdinándhoz a vegyes házasságok kérdésében: ld. 42. sz. jegyz. 4–6. p.

⁴⁸ Vö. Kovács Lajos cikke, 3. sz. jegyz.

⁴⁹ A Gubernium levele Kovács Miklós püspökhöz a vármegyék vegyes házassági panaszainak ügyében. – GYFL. PI. 999/1841. I.1/a. 357. dob.

⁵⁰ Vö. Nemes Felső Fejér Vármegye Közönséges Gyűlés székinek Jegyző könyve. – Arhivele Naționale ale României, Sucursala Cluj, Fond 4, Comitatul Alba de Sus, Inv 12., I/14., 1841. október 7-én tartott első ülés jegyzőkönyve. 8. p.

hogy a vegyes házassági ügy „az elkeseredésig zavarba hozta” az ország békés rendjét. Emiatt a rendek továbbra is ragaszkodtak az 1791. évi 57. tc. érvényességéhez. Csodálkozásukat fejezték ki amiatt, hogy – a szerintük törvénytelenül – kormányzói tanácsos püspök ilyen törvényszegéssel szegte meg az unionális esküt, felháborítva az ország békéjét. A megye két táblabírárt bízott meg azzal, hogy a szolgabíráktól fogadják az áldást megtagadókat vádló följelentéseket. A rendek radikálisan továbbléptek a testvérmegyék intézkedéseinél, amikor kijelentették, hogy ha a katolikus papság megtagadná az áldást, a házasulandók forduljanak nyugodtan a másik vallás lelkészéhez, ugyanis – fogalmaztak egy kihúzott részben – az áldás egyedül a Mindenhatótól várható. Végül pedig a megye hitet tett azon korábbi rendelete mellett, hogy áttéréskor nem szükséges kiállni a hatheti oktatást, mivel annak nyoma az erdélyi törvényekben nincsen. A hatheti oktatást eltörlő korábbi megyei rendelet ismételt megerősítésére azért is szükség volt, mert Ioan Lemeni görög katolikus püspök feljelentett a kormányzékknél egy református lelkészt egy híve átvétele miatt, mire a Gubernium felszólította a megyét az érvényben levő rendeletek betartására.⁵¹ Egyébként nemcsak Belső-Szolnok állt így a hatheti oktatással: Közép-Szolnok is betiltotta azt 1841 februárjában, meg is kapta a felszólítást, ám az 1811-ben a hatheti oktatás minden vallásra való kiterjesztését kimondó törvényjavaslatra⁵² hivatkozva visszautasította a rendelet teljesítését. Ugyanez a megye, a küiküllői és kolozsi határozatok megismétlése mellett, hasonló módon szomszédjához, megengedte a protestáns lelkészeknek azon párok megesketését, akiknek a katolikus papság megtagadta az áldás megadását.⁵³ Közép-Szolnok 1841 októberének végén követutasításba vette a vegyes házasságoknál passzív asszisztáló katolikus papok nota infidelitatis-szal való büntetését, és a házasságok polgári tiszt előtt való megkötésének indítványozását,⁵⁴ ami már a laicizálás felé mutatott, s amit Zilah követe, Deáky Sámuel képviselt is az országos üléseken.

A *Pesti Hírlap* tudósított arról is, hogy Udvarhelyszék a vármegyék hatására vegyes házasságok ügyében felirat mellett döntött.⁵⁵ A vármegyei gyűlések közül a Kővár vidéki döntött még a vegyes házasságok sérelemként való kezeléséről, és országgyűlési követutasításba foglalta azok orvoslását.⁵⁶

A püspök válasza a vármegyéknek

⁵¹ Vö. Comitatul Solnocul interior. Registru protocol de procese verbale luate în ședințele adunării generale a comitatului. – Román Állami Levéltár. Fond 173. Comitatul Solnocul Interior. Inv. 74., Nr. 97/1841., 1841 szeptember 14-én tartott 2. ülés. 100–102. p.

⁵² Vö. De sex Hebdomadali Instructione, quoad omnes Receptas Religiones aequaliter extendenda. In: Ogy.jkv. 1811. 988–989. p.

⁵³ Vö. SZABÓ GYÖRGY: Vegyes házasság Erdélyben. Közép Szolnok. In: *Pesti Hírlap*, 1841. szeptember 25. 650. p.

⁵⁴ Vö. Középszolnoki tisztválasztási gyűlés. In: *Pesti Hírlap*, 1841. november 6. 747. p.

⁵⁵ Vö. K. HORVÁTH JÁNOS: Udvarhelyszék gyűlése. In: *Pesti Hírlap*, 1841. augusztus 25. 571–572. p.

⁵⁶ Vö. Kővár-vidéki gyűlés. In: *Pesti Hírlap*, 1841. november 20. 783. p.

Amint már jeleztük, a Gubernium Küküllő és Kolozs megye jegyzőkönyveit véleményezés végett megküldte a püspöknek. A gyulafehérvári levéltárban Kovács Miklós válaszána két változata is fennmaradt. A terjedelmesebbik változat az eredeti, amelyet a püspök beadott a kormányzékhez. Ennek több másolata is megmaradt. A rövidebb kézirat a rajta szereplő felirat szerint a hosszabbik kivonata.

Mi az eredeti kézirat szövegét vesszük alapul. Ám a rövidebb összefoglaló része határolja be csak pontosabban, mi is e bonyolult és hosszú dokumentum célja: „Kivonata azon Reflexióknak mellyeket a Ns Küküllő, Kolos s. é. Vármegyei Marchalisok a vegyes Házassági Ügybenn a Kir. Fő Kormányhoz intézett, s onnan Eö Felsége eleibe felterjesztetni kért Rapraesentioira tettem, s september 14^{én} 841a Tisztelt Fő Kormányhoz a juliusi 6014 N^{rus} alatt költ és hozzám le küldött Decretomanak következésébenn, felelet alakbann felküldöttem” – írta rá saját kezűleg a püspök a fogalmazvány bal felső sarkára.⁵⁷

A püspök a bevezetőben leszögezte, hogy Küküllő vármegye közgyűlésének vádjai az általuk idézett törvények, a négy bevett vallás egyenlőségének és a katolikus hit tanításának félreértésén alapszik, amihez a „lázasztó hírlapi körülmények” is hozzájárultak.⁵⁸ A püspök a következő oldalakon részletekbe menően összefoglalta a vármegyék vádjait. Mindezek után előadta a maga érveit és ellenérveit. Véleménye szerint a megyék meggondolatlanul és elsietve támadták meg az egyházat, és ráadásul joguk sincs vallási kérdésekbe beleszólni, mivel a szentségek kiszolgáltatása spirituális aktus, amely a közjog tartományán kívül esik. Állítását több törvénynyel is alátámasztotta.⁵⁹ Hevesen tagadta, hogy az ország törvényeinek megsértése lett volna a szándéka: ő a haza javát mindenütt és mindenben szeme előtt tartotta „mert már tsak innen ki indulvást fel nem tehetik vala a dolog mivoltánál emberileg ítelve, hogy oly rendelkezéseket adhassak ki, mellyek által a forrón szeretett haza Törvényeit láb alá tapodtatván” a társadalom rendjének felforgatására törekedne.⁶⁰ A hitújítás vádját a püspök azzal utasította el, hogy a bevezetett passzív asszisztencia a katolikus egyház házasságról szóló tanításának szentség-kiszolgáltatási gyakorlatra való alkalmazása, amihez joga van nemcsak az ország törvényei, hanem királyi rendelkezések szerint is.⁶¹ S hogy igazolja önmagát, körlevelének érdemi részét teljes terjedelmében bemásoltatta a válasziratba. Lelkipásztori levelel, írta, nem tett egyebet, mint a pápa iránti hűségre buzdította papjait, ami az isteni törvény és a józan emberi ész következtében is egy püspök lelkipásztori feladata. Az erdélyi egyházban eddig eltértek az egyetemes egyház tanításától, amit a egyház elnézett, azonban világszerte egyre inkább tapasztalhatóvá vált az egyház eredeti tanításához való visszatérés, és ebből Erdély sem maradhatott ki. Az egyházban a passzív asszisztenciáról hosszú ideig megoszlottak a vélemények, emiatt Róma diszpenzáció mellett

⁵⁷ Kovács Miklós püspök vármegyék vegyes házasságokkal kapcsolatos panaszaira adott válaszána kivonata. – GYFL. PI. sz.n. I.1/a. 355. dob.

⁵⁸ Kovács Miklós püspök vármegyék vegyes házasságokkal kapcsolatos panaszaira adott válasza. – GYFL. PI. sz.n. I.1/a. 355. dob. 1. p.

⁵⁹ Uo., 8. p.

⁶⁰ Uo., 9. p.

⁶¹ Uo., 9–10. p.

eltűrte a vegyes házasságok e gyakorlatát egészen addig, amíg az újabb időkben a tanítás el nem dőlt. A pápa rendeletét be nem tartani már azért sem logikus, mert az nem ütközött a hazai törvényekbe. Ezek ugyanis a házasság szertartását nem szabályozzák. De nem is tehetik, mert az érvényes kánonok értelmében a püspökök hatáskörébe tartozott rendelkezni efölött.⁶²

A körlevéllel azért sem követett el törvénysértést, mert megtiltotta benne papjainak a reverzális levelek követelését: csak a házastársak magánakarata felőli érdeklődést adta parancsba. Megtiltotta az erőszakoskodást és a hívek házassági kérdésekről való oktatását is azért rendelte el, hogy megóvja őket az esetleges boldogtalan frigyek szerencsétlenségétől. Azokat a rendeleteket sem sértette meg, amelyek a házasság akadályozását tiltották, ugyanis a papságnak utasítást adott, hogy az asszisztencia megtagadása esetén világosítsák fel a házasságokat, hogy a megkötött házasság érvényes.⁶³

A Kolozs megye feliratában és jegyzőkönyvében foglalt törvények megsértésének vádját visszautasította. Nem bűnös egyikben sem. Papjai királyi rendelet alapján esketik a katolikus-protestáns vegyes házasságokat, és nincs olyan törvény, amely előírná, hogy a katolikus rendek egyetértésével kellené reformálnia külső, egyházszerkezetet és liturgiát illető kérdésekben. A katolikus püspökséget helyreállító 44/1791. törvénycikk ugyanis törölte a katolikusokra vonatkozó összes korlátozó törvényt. Így a már idézett approbatális cikkely a püspök szerint nem vonatkozik a katolikus egyházra. Az 1791. évi törvényjavaslatot pedig, amely a katolikus egyház belső ügyeit a katolikus Státusra, a püspökre és a Catholica Commissióra bízta volna, a császár nem szentesítette, azaz az egyházi belügyek megmaradtak a püspök hatalmában.⁶⁴ A szentségek kiszolgáltatásának kérdése pedig olyan prerogátiva, amely a püspököt illeti. Ha a császár szentesítette volna e törvényt, az megszüntette volna a katolikus egyházat, ugyanis a hierarchia alárendelése a világi rendeknek annak eltörlését jelentette volna egyben.⁶⁵ Az approbatális elv, amelyet az említett cikkelyben alkalmaztak a rendek 1791-ben, megmutatta tehát belső ellentmondásait: a katolikus egyház – szervezeténél és alkotmányánál fogva ellenállt minden olyan kísérletnek, amely belenyúlva felépítésébe protestáns mintára alakította volna át.

A vallási egyenlőség kérdésére térve a püspök szerint annak értelme az, hogy a társadalmi előmenetel és polgári jogok szempontjából senki se szenvedjen hátrányos megkülönböztetést, a vallást pedig ki-ki saját hite tanítása és egyháza szervezete szerint egyenlő szabadsággal gyakorolhassa: ez az 53/1791. törvénycikk valódi értelme.

A vegyes házassági ügy nem hitbeli, hanem csak szertartásbeli változást jelent: az egyház Szent Páltól fogva ugyanis helytelenítette a vegyes házasságokat, s a református egyház is ebben a szellemben tanít. Kovács Miklós itt Melotai István 1755. évi agendáját idézte, amely szerint vegyes házasságot csak akkor lehet tisztességesen megkötni, ha a másik fél megígéri a megtérést. Zoványi György 1733. évi 54. kánona is megtagadta a

⁶² Uo., 11. p.

⁶³ Uo., 12–14. p.

⁶⁴ Uo., 14–15. p.

⁶⁵ Uo., 15. p.

hierológiát a vegyes házasoktól és a hierológia nélküli házasságot ágyasságnak nevezte. Mivel tehát ugyanezen elvek a reformátusoknál is megvannak, a katolikusok nem vádolhatók hitújítással.⁶⁶

A lelkiismereti kényszer alkalmazásának vádjára a püspök azt felelte, hogy az ígéretet a katolikus féltől kéri, akit nem erőltetnek semmire: mi-helyt döntése kitudódik, házassága elébe nem gördítenek akadályt.⁶⁷ Amint látjuk, a szóbeli ígéret fogalma bámulatos metamorfózison esett át. A valóban érvényben levő gyakorlatot nem tudtuk kitapintani. A kalocsai érsektől ugyanis a protestáns fél ígérettelének ötleteként induló gyakorlat a körlevélben a házastársak magánakarata felőli érdeklődéssé változott, majd a vármegyei viták idején a katolikus fél döntésének megtudakolásává lett. Amíg nem bukkanunk rá korabeli forrásra, amely a tényleges gyakorlat módját rögzítené, nehezen tudnánk megmondani, hogyan is volt szokásban az erdélyi „reverzális”.

A püspök arra is felhívta a figyelmet, hogy a katolikus papnak is van lelkiismerete: az 1791. évi 57. tc. pedig – amennyiben passzív asszisztenciával is érvényes házasság köthető és törvényes gyerekeknek lehet életet adni – csak arra jó, hogy a papságot lelkiismerete elleni cselekvésre készítse.⁶⁸ Végül pedig visszautasította a placetummal kapcsolatos vádat: Magyarország és Erdély törvényeiben nincs nyoma ilyen rendelkezésnek, aki pedig úgy gondolja, hogy volna, az nem ismeri a törvényt, vagy rosszindulatú. Azok a cikkelyek ugyanis, amelyekkel a rendek a placetumot megalapozni akarták, a római kúriával folytatott perekre vonatkoznak és nem a placetumra. Ám amennyiben a rendek megtiltanák a pápával való kommunikációt, a katolikus egyház megszűnne önmaga lenni és új, szakadár egyház jönne létre, amit viszont tényleg tilt a rendek által felhozott, hitújításra vonatkozó approbatális cikkely.⁶⁹

Röviden összefoglalva, a püspök a katolikus egyház liturgikus kérdésekben való függetlensége, pápával való egysége és dogmatikája alkalmazásának joga mellett érvelve próbálta kivédeni az ellene felhozott vádat. Ám ebben az esetben az a kormányzók sem adott igazat neki, amelynek tagja volt. Így nyilvánvalóvá vált, hogy politikai és nem felekezeti kérdésről van szó, azonban az is, hogy az egyháznak egyre nehezebb lesz olyan dolgokban érvényesítenie akaratát, amelyek a polgári, szociális, közjog által szabályozott szférával való súrlódást is hordoznak magukban. Az egyház hatalma leáldozóban volt, s ez alapján kérdőjelezte meg addigi módszereinek alkalmazását.

A Gubernium ajánlása

A kormányzók, amelynek tagjai között a református és evangélikus főkonzisztórium elöljárói is ott ültek, nem osztották a püspök véleményét. A guberniumi felirat, miután összefoglalta a május végétől szeptemberig begyűlt vármegyei és széki panaszok tartalmát és jelezte, hogy mely panaszokat intézték közvetlenül Bécshez, melyeket közvetetten. A Gubernium által megszavazott irat az 1791. évi 57. törvénycikk világos sérelmét látta az

⁶⁶ Uo., 18. p.

⁶⁷ Uo., 19. p.

⁶⁸ Uo., 20. p.

⁶⁹ Uo., 21. p.

áldások megtagadásában, és megnevezte azokat a további törvényeket, amelyeket sértett a vegyes házassági rendelkezés. A kormányzék ugyan nem kért konkrét intézkedéseket a császártól, azonban a társadalmi stabilitás felfordulása miatti aggodalmának hangot adva a következő zárónyilatkozatot fogalmazta meg: „A királyi kormányzék törvényes kötelességének tartja, a Küiküllő és Alsó Fehér vármegye, valamint Aranyosszék rendjeinek reprezentációit az erdélyi püspök felvilágosító nyilatkozatával Ó Szent Felségének azzal a legalázatosabb kéréssel benyújtani, hogy az ő atyai és legfőbb gondoskodásáért és aggodásáért, amellyel a haza törvényeinek megtartása és a közboldogság előmozdítása iránt viseltetik, a korábbi harmónia és egyetértés helyreállítása és a haza fiai lelki nyugalmának visszaadása céljából a megfelelő helyen kegyelmesen rendelkezni méltóztassék.”⁷⁰

Következtetések

Az események menetéből világosan látszik, hogy Kovács Miklós püspök józanul mérte fel az erdélyi helyzetet, amikor püspöktársai nyomására is csak nagy sokára akarta bevezetni a reverzálisokat. A vármegyei tiltakozás, a papság kereset alá vonásának réme és meghurcoltatása elegendő ok volt a püspök számára, hogy féljen. Amiben talán – jól informált optimistaként, ami a pesszimista meghatározása – kellemesen kellett csalódnia, hogy a vármegyei és az országos rendek is óvakodtak a nota infidelitatis-szal járó legsúlyosabb büntetés alkalmazásától, holott ez volt a jelek szerint mind az ő, mind a konzisztórium reverzálisokat elutasító tagjainak legnagyobb félelme.

Ami a vegyes házasságokat illeti, méltán kerültek a harc keresztüztzébe: a legbonyolultabb, dogmatikai inkompatibilitásokat leginkább kidomborító, személyes vallásos hitet és magánéletet legmélyebben érintő komplex kérdéssort vetettek fel, amely végső soron az akkori jogszabályok korlátait feszegette. Az ezzel kapcsolatos vármegyei tiltakozás-sorozat pedig megelőlegezte az 1842. évi országgyűlési tárgyalások alaphangját, és az egyház elszigetelődését is. Persze, arra senki sem számított ekkor még, hogy az ügy – szemben Magyarországgal – nem bonyolódni, hanem csillapodni fog, és végül kimerül egy sérelmi feliratban, továbbá mindenféle – egyébként sokszor radikális – törvényjavaslat merev elutasításában.

Ezzel párhuzamosan Erdélyben ugyanúgy, ahogyan Európa-szerte a katolikusokban a Rómához tartozás egyre inkább tudatosult és a katolikus egyházi identitás kulcsmozzanatává vált. Mindez előremutatott a nemzeti állam és a katolikus egyház közötti átfogó konfliktus felé, amely csakis az egyház profán politikai szférában való befolyásának drasztikus csökkenését hozhatta magával, egyszersmind a konzervatív erők melletti elköteleződését is.

⁷⁰ Vö. Copia Relationis Gublis – in objecto mixtorum Matrimoniorum de dato 18a Octobris 841. sub Nro Gubli 10419 841 Suae Matti Smae praestita. – GYFL. PI. 999/1841. I.1/a. 355. dob. 7-8. p.

Nemzet és/vagy vallás. A magyarországi görög katolikusok identitása és liturgikus nyelve

Jobbágy András

Jelen tanulmány célja a magyarországi görög katolikusok vallási és nemzeti identitásának legalább nagyvonalakban való feltárása. A görög katolikus felekezet, amint azt látni fogjuk, etnikailag és nyelvileg erőteljesen heterogén összetételű volt. A 19. század végéig ez a heterogenitás megmaradt, amennyiben azt tekintjük, hogy a görög katolikusok továbbra is több nyelvi-etnikai közösségből (románok, magyarok, ruszinok) kerültek ki, ugyanakkor jelentős változásokat is megfigyelhetünk a felekezet etnikai-nyelvi identitásának szerkezetében.

Bradács János munkácsi püspök az 1770-es években úgy szállt szembe a görög katolikus egyházat érintő „latinus”, vagyis római katolikus hatásokkal, hogy a görög katolikus hívek végletes ragaszkodását hangoztatta az őseiktől örökölt, ószláv nyelvű liturgiához. A változatlanságra való hajlam szerinte oly mértékű volt, hogy az ószláv nyelvű liturgia bármiféle erőszakos átformálása a katolikus egyházzal kötött unió elvetéséhez és zendüléshez vezethetett volna. 1777-ben a Mária Terézia által összehívott görög katolikus püspöki értekezlet résztvevői kérték az uralkodót, hogy tiltsa meg a közösségeikben végzett római katolikus népmissziókat, valamint buzdítsa a római katolikus klérust toleranciára a görög rítusúakkal szemben.¹ Viszont több mint száz évvel később, 1896-ban a millenniumi ünnepségsorozat keretében Budapesten magyar nyelvű görög katolikus misét mondanak az Egyetemi Templomban. Két évvel ezután Szabó Jenő főrend vezetésével megalakul a Görög Szertartású Katolikus Magyarok Országos Bizottsága, melynek célja a magyar liturgikus nyelv elismertetése volt. 1900-ban ötszáz fős zarándoklat érkezik Rómába. XIII. Leó pápa előtt elmondott beszédében Vályi János eperjesi görög katolikus püspök a magyar liturgikus nyelv szentesítését kérte.² A Szentszék azonban továbbra is konzervensen eluta-

---

¹ PIRIGYI ISTVÁN: A görög katolikus magyarság története. Nyíregyháza, 1982. (továbbiakban: PIRIGYI, 1982.) 95–98. p.

² „Szentségedet könyörögve kérem bátorodom, hogy az ezen iratban foglalt bizonyító okok nyomosságát magas figyelmére méltatni, annyi katolikus hívő kérelmét kegyesen meghallgatni és a magyar nyelvnek gyakorlatát, illetve alkalmazását a liturgiai sz. ténykedésekben apostoli legfőbb tekintélyével megengedni, jóváhagyni és szentesíteni kegyeskedjék. Kérelmünk támogatására bátorodom a fennebb említetteket megújítani, t. i. hogy a magyarajku gör. kath. híveknek nagy száma az ószláv nyelvet nem érti, mely körülmény szüli a hitközönyt, s ez ismét vagy teljes hithagyásba vezet, vagy a protestantizmust és a schismát tolja előtérbe, vagy a görög rítusnak önkényes elhagyására készlet; továbbá bizonyítson mellettünk a görög liturgiának különös szervezete, vagyis a latin liturgiától eltérő jellege és az apostoli szentesítéssel ellátott román, arab és ószláv nyelvekből levonható analógia.” Vályi János eperjesi gör. kath. püspök úr a Szent Atya előtt elmondásra előkészített szóbeli előterjesztésének tervezete, melyet a méltóságos Püspök úr 1900. évi március hó 6.-án Ő szentsége főkamrásának O. Caghiano De Azevedo Ő excellentiájának

sított minden ilyen irányú törekvést.³ A két eseménysor között teljes fordulatot fedezhetünk fel a liturgikus nyelv kérdéséről. Míg a 18. század vége felé az ószláv nyelv – ha hihetünk Bradács püspök érvelésének – nemcsak a görög katolikus papság, de a hívek számára is megőrizendő érték volt, a 19. század legvégére a magyar nyelvű görög katolikus klérus és hívek körében meghaladni kívánt kötelékké vált. A kérdést, hogy mi áll a fordulat mögött, amely a „hosszú 19. század alatt” végbement, a görög katolikus felekezetet érintő demográfiai és identitásbeli változások kitapogtatásával igyekszem megválaszolni.

Mivel a görög katolikus egyház liturgikus nyelvében kívánt változtatás egy több évszázados hagyományt kérdőjelezett meg, ezért azt feltételezem, hogy ennek háttérben komoly identitásváltozás állt. Vagyis a liturgikus nyelv kérdésében lecsapódik a felekezetet alkotó közösségek és egyének identitástudata. Ez az identitás a nemzetté válás korszaka előtt elsősorban és alapvetően vallási, amelynek nem jelentett problémát, hogy a mindennapok nyelve és a liturgikus nyelv között eltérés mutatkozott. Az eltérést maradéktalanul megmagyarázta, hogy az ószláv nyelv használatát a felmenőiktől örökölték, tehát olyan tradíció volt, amelynek megkérdőjelezésére semmi szükség nem mutatkozott. A nemzetté válás folyamatában azonban a közösségi igény egyre inkább a frissen piedesztálra emelt nemzeti nyelv egyetemes – a vallási szférát is magában foglaló – használata felé mozdult. Ebben a szakaszban a vallási, felekezeti hovatartozást lassan felülírta a nemzeti identitás. Paradox módon ehhez a folyamathoz hozzájárult a liturgikus nyelv változtatását ekkor még vehemensen tiltó katolikus egyház vonzása. Amint az alábbiakban látni fogjuk, ez a vonzás hosszú távon hozzájárult a görög katolikusok saját szertartásrendjükhöz való ragaszkodásának erőzójához. Első látásra a katolikus univerzalizmus ideálja és a nemzetépítés folyamatosan belső és külső határokat kialakító hajlama között erős ellentét feszül, azonban feltételezésem szerint a görög katolikus liturgikus nyelv kérdésében a két hatás összjátéka figyelhető meg.

A nyelv kérdése a 19. században

A magyar liberális nacionalizmus születésétől kezdve, egészen a dualizmus fennállásának végéig a magyar nyelv kérdése meghatározó volt a politikai diskurzusban. A legfontosabb politikai szereplők mind állást foglaltak a kérdésben, és közöttük – politikai oldaltól függetlenül – legtöbbször csekély különbségek mutatkoztak. Mindannyian egyetértettek abban, hogy a magyar nyelvnek elsőbbséget kell élveznie a Magyar Királyság területén minden más élő vagy holt nyelvhez képest. Kossuth Lajos szerint az erősen tágan értelmezett közélet, az „actus publicus” nyelve a magyar kell, hogy legyen az alsóbb szintű közoktatástól egészen a politikáig. Gróf Széchenyi István Kossuthétól némileg eltérő, megengedőbb, ám lényegében nagyon hasonló véleményt formált a kérdésben. Szerinte egy nyelv használata semmiképp sem azonos az asszimilációval, az erőszakos nyelvtérjesztés pedig szükségképpen értelmetlennek és hatástalannak fog bizonyulni. A

átnyújtott. In: *Görög katolikus örökség kutatócsoport honlapja*. Online: <http://byzantinohungarica.hu/node/75> – 2013. március.

³ SALACZ GÁBOR: *Egyház és állam a dualizmus korában, 1867–1918*. München, 1974. (továbbiakban: SALACZ, 1974.) 152–153. p.

magyar nyelv a közéletben való elsőbbségét ugyanúgy hangsúlyozta, akár kortársai, de azzal a kitételrel, hogy a magyarnak a latin szerepét kell átvennie, vagyis csak ott érdemes a magyart előírni a közéletben, ahol előtte a latint használták.⁴

Maitz Péter kutatása szerint a 19. században a nemzetek önmeghatározása összefonódik a nemzeti nyelv kérdésével: a nemzeti érdekek nyelvi érdekeket is tartalmaznak.⁵ A magyar nyelvi nacionalizmusnak hat fő állítást tulajdonít: 1. a nemzeti nyelv tökéletes, 2. felsőbb rendű, mint a többi, 3. saját természettel rendelkező képződmény, amely a beszélőktől függetlenül létezik, 4. egy nemzetnek egy nyelve van, a nyelv és a nemzet síkja fedi egymást, 5. a nemzeti nyelv veszélyeztetve van a többi nyelv által, 6. létezik egyfajta nemzeti nyelvérzék.⁶ A témám esetében elsősorban a negyedik és az ötödik jellemző lesz fontos, vagyis az, hogy egy nemzetnek egy nyelve van, amit folyamatosan veszélyeztetnek a szomszédos nyelvek. A nyelv kérdése olyannyira eleven a 19. században, hogy a dualizmuskori állami statisztikákban a nemzeti hovatartozást alapvetően a nyelvhasználat határozta meg. Az asszimiláció és disszimiláció mértéke tehát a kor felfogása szerint a nyelvhasználatban volt mérhető.

Asszimiláció, nyelv és a görög katolikus népesség

Az asszimiláció definiálásában Szabó István szociológus meghatározását követem.⁷ Szabó szerint az anyanyelv determinálja az etnikai identitást és a nemzeti tudatot. A nyelviség viszont nem azonos az etnikai öntudattal (népiséggel), következésképpen egy nyelv megtanulása sem jár az etnikai identitás átvételével. Az iskolai oktatáson keresztül történő erőszakos asszimiláció eredményessége tehát kérdéses. Teljes, befejezett asszimilációról akkor beszélhetünk, amikor az érintett egy másik etnikai identitást vesz át, ez viszont a mindennapi társas érintkezés, nem pedig a népességösszeírások során adott válaszok függvénye. Épp ezért a felülről támogatott asszimiláció tényéből nem következhetünk az asszimiláció tényleges eredményeire, mert azokat a szándékok és a szociokulturális feltételek egybeesésének mértéke határozza meg. Az asszimiláció leginkább a népterületek érintkezési szegélyén (határterületek, szórványok, kisebb nyelvi-etnikai szigetek és városok) mehet végbe. Etnikai tömböket nem lehet asszimilálni, csak kisebb csoportokat és egyéneket. Az asszimiláció közvetlen népi hatás, állandó érintkezés során kialakuló társadalmi keveredés és családi vegyülés eredményeként áll elő:⁸

⁴ GYURGYÁK JÁNOS: Ezzé lett magyar hazátok: a magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története. Bp., 2007. 37–39. p.

⁵ MAITZ PÉTER: A nyelvi nacionalizmus a dualizmus kori Magyarországon. Egy nyelvi ideológia elemei. In: *Magyar Nyelv*, 2006. 3. sz. 307–322. p., 310. p.

⁶ Uo., 314–321. p.

⁷ Idézi: GYÁNI GÁBOR: Az asszimiláció fogalma a magyar társadalomtörténetben. In: *Valóság*, 1993. 4. sz. 20–21. p.

⁸ Ezért lehet az, hogy a nemzetiségi területeket lényegében az asszimiláció nem érintette, csak a városokat és az értelmiséget. A vidék, az agrármunka, falusi társadalom – a városi viszonyokkal szemben – egyébként sem kedvez az asszimilációnak. Uo., 20–21. p.

A görög katolikusok anyanyelvi megoszlása⁹

	1880	1910
magyar	9,39	15,16
szlovák	6,83	–
Román	58,89	56,44
Rutén	22,79	22,71

Az adatok szerint a magyar anyanyelvű népesség gyorsan nőtt a századforduló környékén a görög katolikus felekezet berkein belül, a szlovák anyanyelvűek pedig teljesen asszimilálódtak. A románság esetében lassú csökkenést láthatunk, a rutének aránya gyakorlatilag stagnált. Kövér György szerint bizonyos etnikumok erősen kötődnek felekezetükhöz, ezért az a helyzet áll elő, hogy könnyebb nyelvet váltani (így a statisztikákban más nemzeti közösségbe kerülni), mint felekezetet. A nyelvi asszimiláció ezért leggyorsabban a felekezeti kötődések mentén bontakozhatott ki, mint például a görög katolikus szlovákság esetében.¹⁰ Egy másik adat szerint, míg Magyarország és Erdély összlakossága 32,8 százalékkal nőtt a századfordulón, addig a magyar nyelvű görög katolikusoké jóval nagyobb mértékben, 117,6 százalékkal. A magyar görög katolikusok túlnyomó része Szabolcs, Szatmár, Zemplén és Ugocsa vármegyékben élt. Ezek pontosan azok a határterületek, ahol jelentősen nőtt a magyar anyanyelvűek százalékos aránya a századfordulón, részben a természetes népszaporulat, részben az asszimiláció hatására. Szatmárban 30 év alatt – 1880 és 1910 között – duplájára, 30%-ra, míg Szabolcsban 82%-ról 95%-ra növekedett a magyar anyanyelvűek aránya.¹¹ A demográfiai adatok szerint tehát a magyar népesség századfordulón tapasztalt növekedése együtt járt a görög katolikus felekezeten belüli arányuk hirtelen emelkedésével. Ez az emelkedés leginkább a magyarok lakta területek peremén koncentrálódott, és feltételezések szerint komoly asszimilációs húzóerőt jelenthetett. Ebben a demográfiai kontextusban vizsgálva nem meglepő, hogy a magyar liturgikus nyelv követelése egyre erőteljesebben jelent meg a közéleti diskurzusban, amely egyébként is könnyedén fordult a nemzeti nyelv és asszimiláció kérdéskörének változó színvonalú fejtegetéséhez.

Az egész görög katolikus népességre nézve nem szignifikáns adat, de tárgyunk szempontjából fontos a magyar liturgikus nyelv elismertetéséért küzdő Bizottság etnikai-nyelvi és társadalmi szerkezete, amelyről Mayer Mária kutatásai érdekes képet festenek. 1900-ban a Bizottság 11357 tagjának 59 százaléka rendelkezett szláv és 41 százaléka magyar családnévvel. Mayer szerint ez az adat egy hosszán tartó, a ruszinok körében megtörtént magyarosodási folyamat bizonyítéka.¹² Noha ez a szám túlzó is lehet, ahogy

⁹ GYÁNI GÁBOR – KÖVÉR GYÖRGY: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Bp., 2006. 147. p.

¹⁰ Uo., 147–149. p.

¹¹ NIESSEN, JAMES: Vallás és nemzetiség Erdélyben a századfordulón. In: *Regio*, 1991. 3. sz. (továbbiakban: NIESSEN, 1991.) 42. p.

¹² MAYER MÁRIA: Kárpátukrán (ruszin) politikai és társadalmi törekvések, 1860–1910. Bp., 1977. (továbbiakban: MAYER, 1977.) 145–146. p.

Niessen megjegyzi,¹³ és a görög katolikus szlovákság asszimilációjával nem számol (csupán a ruszinokéval), mégis határozottan kirajzolja a magyar identitású görög katolikus elem erősödésének trendjét. Mayer egyébként úgy vélte, hogy a hajdúdorogi mozgalom „a magyar nemzeti öntudat kifejeződése a görög katolikus gazdagparasztság, értelmiség és főleg az állami tisztviselők körében.”¹⁴ Érdekes, hogy maga Szabó Jenő is kifejtette, hogy az Országos Bizottság tagjai között voltaképp azért található annyi nemzetiségi, mert „az intelligens vagy a vagyonhoz jutó elem megunja azt, hogy vallása révén orosznak vagy oláhnak tekintsék,”¹⁵ vagyis gazdasági és társadalmi okok miatt választják mind a magyar nemzeti identitást, mind az ebből következő kiállást a magyar liturgia ügyéért.

Magyar nyelvű liturgia a gyakorlatban

Az első magyar nyelvű liturgikus szövegek a 17. századból maradtak fent. 1795-ben Kritsfalussy György magyarra fordítja Aranyszájú Szent János liturgiáját. A 19. század első felében már vannak adatok magyar nyelvű misézésről. A magyar liturgikus nyelv elismerését először az 1843-as országgyűlésen kéri a felekezethez tartozók egy csoportja. Az 1860-as években Popovics Vazul munkácsi püspök a liturgia bizonyos részeiben (énekek, áldozás előtti ima, evangélium) engedélyezi a magyar nyelv használatát, általánosságban viszont tiltja, összhangban a vatikáni útmutatással.¹⁶ Hajdúdorog város tanácsa Popovics püspökhöz írt 1863-as levelében kéri, hogy „nyújtson nekünk alkalmat arra, hogy Istenünket értelmesen imádhassuk s buzgó fohászainkat édes anyai nyelvünkön küldhessük a magasságba.”¹⁷ A nagyváradi román görög katolikus püspökség eközben a magyar nyelvű liturgia bárminemű használatát megtiltja. A kiegészítés után ezért felmerül egy önálló magyar görög katolikus püspökség gondolata. 1875-ben Hajdúdorogon püspöki helynökség alapul harminchárom magyar egyházközség részére. A század utolsó évtizedeiben – éppen akkor, amikor a magyar etnikum demográfiai is erősödik – rohamosan terjed a magyar nyelvű liturgia használata.¹⁸ 1896-ban a már említett, Budapesten celebrált magyar nyelvű görög katolikus mise után a Szentszék ismét betiltja az egyébként sem engedélyezett magyar liturgikus nyelv használatát, valamint elrendeli a magyar nyelvű szerkönyvek bezúzását is. A magyar törekvések számára iránymutató tény volt az, hogy a román görög katolikus püspökségek hivatalos nyelve a II. Rákóczi György által adományozott jog alapján az élő román nyelv volt, nem pedig az óromán, ahogy ezt a magyar politikusok nem mulasztották el felhozni az élő nyelvek liturgikus célú használatát tiltó Szentszékkel való viták során. 1854-ben a korábbi gyulafehérvári-fogarasi püspökség érsekség rangjára emelésével román

¹³ James Niessen szerint a görög katolikus papok saját híveiket – függetlenül azok nemzeti identitásától – automatikusan a mozgalom tagjainak minősítették, így is magyarázható a szláv családnevek magas száma. NIESEN, 1991. 46. p.

¹⁴ MAYER, 1977. 137. p.

¹⁵ MAYER, 1977. 144. p.

¹⁶ SALACZ, 1974. 149. p.

¹⁷ PAPP JÁNOS: Hajdúdorog küzdelme a magyar görög katolikus egyházmegye felállításáért. Hajdúdorog, 1996. (továbbiakban: PAPP, 1996.) 112–113. p.

¹⁸ SALACZ, 1974. 149–150. p.

nyelvű, önálló egyháztartomány alakult, ami nem tartozott többé az esztergomi érsekség vezetése magyarországi katolikus hierarchia ellenőrzése alá. Az egyháztartomány magyar ajkú, nagyjából hetvenezer főt számláló egyházközségei szintén román nyelvű liturgiát végeztek.¹⁹ Ez a tény a nemzeti politika és az „asszimilációs harc” lázában égő magyar kormányzat számára nem meglepő módon állandó fenyegetettség-érzést keltett.

Nemzeti politika és egyházjog

A magyar politika a 19. század utolsó évtizedétől kezdve folyamatosan napirenden tartotta a magyar nyelvű görög katolikus liturgia és a vele együtt tervezett új püspökség ügyét, elsősorban nemzetpolitikai megfontolásokból. Rátkay László képviselőházi tag²⁰ 1897. novemberi interpellációjában így fogalmaz: „Kétségtelen, hogy annak meghatározása, hogy valamely felekezet szertartását mely nyelven tartja, tisztán a felekezet belügye. De ha tekintetbe vesszük, hogy a magyar nyelvről van szó, hogy szó van 200.000 magyar lélek ügyéről, hogy a magyar nyelv a magyar állam egyik leghatalmasabb kifejezője, hogy e nyelvkérdés épen azokban a vármegyékben merül fel, melyek nyelv tekintetében nem egészen a mieink: akkor tisztában leszünk azzal, hogy ez nem vallási kérdés csupán, hanem a magyar nyelv és vele a magyar nemzet ügye.”²¹ Wlassics Gyula, vallás- és közoktatásügyi miniszter ugyanabban az évben egy memorandumban kijelenti, hogy a magyar liturgikus nyelv a magyarországi görög katolikusok nemzeti fejlődésének követelménye. Emellett hivatkozik a román nyelv használatára is a román görög katolikus püspökségekben. Mindkét érv rendszeresen felbukkan a magyar politikai diskurzusban a kérdés kapcsán, és ebből, a nemzetpolitika szemszögéből tekintve jogosnak volt mondható a törekvés. Azonban Róma álláspontjának változását komolyan egyik érvtől sem remélhették, így a vita évtizedekig eredménytelenül húzódott el. A Szent-szék mindvégig ragaszkodott ahhoz, hogy élő nyelvet nem lehet liturgikus célokra használni, a fő cél pedig ezzel a kikötéssel a szövegépség megóvása. Továbbá a román nyelv kapcsán kifejtették, hogy a román csakis azért lehet liturgikus nyelv, mert már az unió létrejöttékor is az volt. Egy új magyar püspökség alapítása elé Róma ugyan nem gördített volna akadályt, azonban taktikai okokból a Bánffy-kormány (1895–1899) ezt önmagában nem, csak a magyar liturgikus nyelv elismerésével együtt tartotta elfogadhatónak. Vagyis a magyar nyelv istentiszteleteken való terjesztése előnyt élvezett a püspökség megalapításával szemben. Egy új püspökség a nemzeti nyelv hiányában nem tűnt elég erősnek ahhoz, hogy kellő asszimilációs potenciált jelentve magyar térfoglalást eredményezzen. A Bánffy-kormány tartott attól is, hogy az önmagában létrejövő magyar püspökség az azon kívül eső magyarok disszimilációjával járna.²²

¹⁹ SALACZ, 1974. 140–141. p.

²⁰ Rátkay László függetlenségpárti képviselő politikai pályája és ügyvédi praxisa mellett színműírással, valamint népdalszerzéssel is foglalkozott. *Felhő Klári c. színműve, Gyere haza Kossuth Lajos c. népdala* folytán komoly ismeretségnek és népszerűségnek örvendett. Ld. STURM ALBERT: Magyar Országgyűlési Almanach 1897-1901. Bp., 1897. 329. p.

²¹ Képviselőházi Napló. VIII. köt. Bp., 1898. (1897. november. 24.)

²² SALACZ, 1974. 151-152. p.

Tisza István miniszterelnök az osztrák-magyar vatikáni nagykövetnek így írt 1904-ben: „Valóban megalázó helyzet az, hogy a magyar állam területén élő görög katolikus hívek mindenike élhet szertartásaiban saját nyelvvel, csak éppen a magyar nem. [...] Merőben tarthatatlan álláspont ezt [...] megtagadni, és ezzel a görög.kat. magyarságot a nemzetiségi propagandának kiszolgáltatni.”²³ Tisza az egyházi liturgiában használt ószláv nyelvet itt összemosza az élő ruszin (és esetleg szlovák) nyelvvel, másképp nem gondolhatott arra, hogy csak a magyarok nem saját nyelvükön tartják istentiszteleteiket. Igaz, a magyar az előbbiekkal ellentétben valóban semmilyen kapcsolatot nem mutathatott fel az ószlávval. A korabeli közéleti diskurzusban gyakori elem, hogy az ószláv nyelvészeti alig tér el a korabeli beszélt ruszintól és oroszról, ebből kifolyólag pedig nem lehet holt nyelvnek tekinteni, mint a latint. Ezt a gondolatmenetet követi többek között Szabó Jenő egy 1911-ben a Főrendiházban elmondott beszéde is.²⁴ Azonban mindez nemzetpolitikai szempontból – függetlenül valóság-talmától, amelyet nyelvészeti szempontból mi nem próbálunk megítélni – csak ürügy a cél, a magyar asszimilációs erő növelése érdekében.

Visszatérve Tisza leveléhez, az általunk kiemelt érvelés következő pontja, hogy ezzel a helyzettel a görög katolikus magyarok ki vannak szolgáltatva a liturgiavégzés során a nemzetiségi nyelv, elsősorban a román által jelentett propagandának. Tisza, együtt korának többi magyar és nemzetiségi politikusával, a liturgikus nyelvet, mint általában a nyelvet egyfajta asszimilációs fegyverként fogta fel, amelynek hallgatása, esetleg tudása a nemzeti identitás változását vonta maga után, és amelyet ha nem „mi” használunk, akkor „ők” fogják. Gr. Szécsen Miklós Tiszának címzett válaszelevelében felhívta a miniszterelnök figyelmét arra, hogy a liturgikus nyelv elsősorban egyházi kérdés, amiben a magyar „elvi” álláspontok értelmetlenek. Az egyház univerzális intézmény, amelyben a nemzeti szempontok csak mellékes módon jelenhetnek meg.²⁵ A nemzetpolitikai és az egyházi nézőpont között a kérdés tekintetében kibékíthetetlennek tűnő ellentét feszült, amit sokáig igazából egyik fél sem kívánt megoldani. A szövegépség óvása és a nyelv nemzeti asszimilációs eszközként való használata szükségszerűen kizárta egymást. A vita megoldása végül akkor következik be, amikor Vaszary Kolos hercegprímás a megalakuló új hajdúdorogi püspökség számára a „semleges” ógörög nyelvet kéri liturgikus nyelvként a Szentszéktől 1912-ben. Az ógörög (koiné) mint holt nyelv liturgikus célokra alkalmas és engedélyezhető volt katolikus szemszögből, a magyar görög katolikus mozgalom pedig sikerként könyvelhette el, hogy nem az oroszra hasonlító ószláv nyelvet kellett továbbra is liturgikus nyelvként használnia.

A mindenkori kormányzat számára a dualizmus időszakában a patronálási rendszer jelentett olyan eszközt, ami az egyházi élet közvetett vagy közvetlen befolyásolására nyújtott lehetőséget. A rendszer alapján az egyházközségeket, intézményeket állami vagy kereskedelmi intézmények patronálhatták. A román vezetésű, de sok magyart egybefogó nagyváradi egy-

²³ Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez a dualizmus korában, 1903–1906. Szerk.: Kemény Gábor. Bp., 1966. (továbbiakban: KEMÉNY, 1966.) 151–152. p.

²⁴ PAPP, 1996. 133–134. p.

²⁵ KEMÉNY, 1966. 152–153. p.

házmegyében a plébániák nagyjából kétharmadát patronálták, míg Erdélyben, a román többségű területeken alig három százalék volt a patronált parókiák száma. A rendszer nemzetpolitikai szempontból való hatékonysága nem volt túl magas, de mégis állandó lehetőséget jelentett a kormányzati beavatkozás számára.²⁶

Latinizáció

A görög katolikus felekezet fejlődésének egyik sajátossága, hogy az ungvári Unió (1646) koráig nem válik el egymástól a népi és a hivatalos vallásosság, és később sem válik a vallás két aspektusának ellentéte oly élessé, mint az megfigyelhető a katolikus egyházban. A mai napig élő görög katolikus népi vallásosság elemei bizonyíthatóan egészen a 15. századig mennek vissza. Ebben az Unió előtti fejlődési szakaszban a papok azonos kulturális, gazdasági és társadalmi szinten éltek a hívekkel. A helyzet alapvetően változik az Unió létrejöttékor, ekkor a katolikus egyház Kelet-Magyarországon átvette a papképzést, valamint az új görög katolikus püspökségek is katolikus minta alapján szerveződtek meg. A papképzés összevonása hosszú távon – a nyilvánvaló latinos katolicizmus mellett – a magyar nyelv és kultúra iránti fogékonyságot ültette a magyar szemináriumokban nevelkedett görög katolikus növendékekbe. A központosított papképzéssel járt továbbá az is, hogy ezzel az otthonuktól távol, római katolikus közegben tanuló papok elidegenültek híveiktől. Az ellentét egyre erősebben rajzolódott ki a szeminárium-ból latinos és magyaros műveltséget magával hozó papok és az egyszerű, tanulatlan, soknemzetiségű hívek közt. Ekkor veszi kezdetét a gazdag görög katolikus liturgikus élet latinos racionalizálása, ami még a 20. század elején is megfigyelhető. A változás olyan mélyreható volt, hogy még a népi vallásosságban is érezte hatását, erre legfőbb példa a görög katolikus liturgikus élettől eredetileg idegen katolikus népi ájtatosságok átvétele. A liturgikus öltözetbe szép lassan bekerülnek a latinos formák, majd 1876-ban megtiltják a szakállviselést a papságnak. A díszes ikonosztázion a 19. század során kimegy a divatból, ami mind a szellemi, mind az anyagi háttér hiányával magyarázható. A folyamat utolsó dualizmus kori állomása a Gergely-naptár átvétele a hagyományos Julián-naptár helyett 1916-ban.²⁷

A 18. század végén a görög katolikus püspökök nyomására sikerül rendezni az elszegényedett papság anyagi helyzetét úgy, hogy egyrészt megkapják a katolikus papság előjogait, köztük az adómentességet, másrészt állami honoráriumot biztosítanak a rászoruló papoknak.²⁸ Így kettős, alárendelő kötődés alakul ki a görög katolikus papságban az amúgy is meghatározó katolikus egyház, valamint az állam irányában, amely a kiegyezést követően az egyre inkább nemzeti arculatot öltő, Budapest központú Magyar Királyság lesz. Ahogy már láttuk, Kelet-Magyarország görög katolikusok lakta területei határzónát képeztek a magyar és nemzetiségi területek között, ahol kialakult egyfajta természetes egyensúly az asszimiláció tekintetében. A Szabolcs és Szatmár megyében tapasztalt jelentős magyarosodás

²⁶ NIESSEN, 1991. 43. p.

²⁷ CSERBÁK ANDRÁS: A magyar görög katolikus népi vallásosság művelődéstörténeti háttere. In: „Mert ezt Isten elhagyta...” Tanulmányok a népi vallásosság köréből. Szerk.: Tüskés Gábor. Bp., 1986. 279–303. p. (továbbiakban: CSERBÁK, 1986.)

²⁸ PIRIGYI, 1982. 96–98. p.

ezt az egyensúlyt törte meg, és a folyamat – Cserbák András szavaival – legjelentősebb mozgatója a katolikus szellemű, elmagyarosodott unitus papság volt, noha rendelkezett természetes népi bázissal is.²⁹ Állításának alátámasztására álljon itt egy máshonnan vett példa. 1910-ben a baziliták tartományfőnöke megtiltotta a román származású Manu Leo pócsi házfőnököknek, hogy a Katolikus Néppárthoz kötődő Katolikus Népszövetség „helyi szervezetének képviselőjeként induljon.”³⁰ A nem római katolikus és nem magyar születésű házfőnök egy római katolikus és magyar szervezetben szeretett volna pozíciót betölteni. És itt eljutunk a máriapócsi baziliták megkerülhetetlen szerepéhez a latinizált, nemzeti görög katolicizmus kialakulásában. A kegyhely köré évszázadok alatt kiépülő zarándokkultúra megkerülhetetlen résztvevői voltak a görög rítusúak mellett a római katolikusok is. A kegyhelyet ráadásul soknemzetiségű zarándoksereg kereste fel rendszeresen. A görög és római katolikus búcsújáráshoz kötődő szlovák, ruszin és román népi liturgikus formákat, szokásokat a többségükben ruszin származású máriapócsi baziliták szinkretizálták és magyarra fordították. A sokszínű szokás- és hagyománykorpusz ezt követően belesimult a karakterét tekintve egyre inkább nemzeti, komoly latinos hatást mutató, Máriapócs központú kelet-magyarországi görög katolikus kultúrába.³¹

Összegzés

A fejezet bevezetőjében felvetett hipotéziseim szerint a görög katolikusok liturgikus nyelvének változása mögött egyfajta identitásváltozás állhatott. Ahogy láttuk, a korabeli statisztikákból megfigyelhető, hogy a görög katolikus felekezeten belül egyre komolyabb részt tesz ki a magyar nyelvűek aránya, és ez az erősödés elsősorban a magyar–román–ruszin–szlovák nyelvhatáron húzódó kelet-magyarországi vármegyékben volt szembetűnő. Párhuzamosan a magyar görög katolikusok demográfiai növekedésével egyre erőteljesebbek és szervezettebbek lettek a magyar nyelvű misézésre és egy magyar püspökség kialakítására törekvő társadalmi és politikai kezdeményezések. A folyamatban fontos szerepet töltött be a közös papképzés miatt a saját hagyományaihoz kevésbé ragaszkodó, de a katolikus egyházhoz és egyben a magyar kultúrához, államhoz húzó görög katolikus papság, valamint a magyar vagy gazdasági és társadalmi okok miatt elmagyarosodó görög katolikus értelmiség; állami tisztviselők és a parasztság tehetősebb rétegei. A magyar nyelv a nemzetépítéssel összhangban a közélet egyre több területének használati nyelve lett, és ez a nyelvi egyetemességre való törekvés megjelent a magyar liturgikus nyelv követelésében is. Az egyházi és vallási vonatkozásokon túl a kérdés feltűnt a hivatalos állami nemzetpolitika szintjén is, az erősen behatárolt „ki asszimilál kit” gondolatvilág kontextusában. A magyar nyelvű miszés ebben a gondolatkörben olyan asszimilációs fegyverként jelent meg, mint ami alkalmas a görög katolikus magyarok nemzeti identitásának megerősítésére és a görög katolikus nemzetiségiek egy részének asszimilációjára. A nemzetpolitika e dimenziója

²⁹ CSERBÁK, 1986. 298. p.

³⁰ TÖRÖK ISTVÁN IZSÁK: Máriapócs és a baziliták a 20. században. In: „Téged jöttünk köszönteni.” Máriapócs, 2005. november 21–22. Szerk.: Ivanecó István. Nyíregyháza, 2005. 196. p.

³¹ CSERBÁK, 1986. 304–305. p.

tehát további megerősítést adott a fenti társadalmi bázis magyar liturgikus nyelv elfogadtatása érdekében kifejtett törekvéseinek.

A vallási hagyományaihoz, köztük a régi liturgikus nyelvhez ragaszkodó, identitásában elsősorban görög katolikus lakosság a 19. század végére az új nemzeti identitások mentén fragmentált, hagyományaihoz csak ezen nemzeti identitás függvényében ragaszkodó vagy elutasító népességgé vált. Erre a magyar mellett kifejező példa a ruszin görög katolikusok esete. A 19. századi ruszin nemzeti törekvések éppen azokhoz a hagyományokhoz (ószláv liturgikus nyelv, cirill betűs szerkönyvek, Julián-naptár) való ragaszkodásban fejeződtek ki, amelyeket a magyar görög katolikusok nemzeti fejlődésük során meghaladni kívántak.³² A magyar nyelvű görög katolikusok elsősorban magyarok lettek, és ehhez az identitáshoz igyekeztek hozzáigazítani vallási identitásukat, amibe nem fért bele egy olyan liturgikus szláv nyelv használata, amely sok hasonlóságot mutatott a korban ellenségesként aposztrofált cári birodalom orosz nyelvével. A magyar görög katolikusok ki nem mondott, de mégis tapintható félelme volt, hogy az ószláv liturgikus nyelv miatt nemzetiséginek, esetleg oroszoknak tekinthetik őket.³³ Ahogy láthattuk, az identitásváltozást kiváltó okok részben a nemzetté válás folyamatával, részben a római katolikus egyház görög katolikus hagyományokat erodáló vonzásával magyarázható. A két hatás az adott történelmi helyzetben kiegészítette és kölcsönösen erősítette egymást.

---

³² MAYER, 1977. 137. p.

³³ Szabó Jenő 1911. június 30-án, a Felsőházban elmondott beszédében a magyar nyelvű püspökség megalapítását azért tartja elsőlegesnek, hogy megszüntesse azt a „régii előítéletet,” miszerint „Magyarországon mindenki lehet magyar, de aki görög katolikus, az csak román vagy rutén lehet, de magyar nem.” PAPP, 1996. 134–135. p.

Megoldási kísérlet a kisiskolák helyzetére: a lelkésztanítóság intézménye a református egyházban a Horthy-korszakban*

Rébay Magdolna

A lelkésztanítóság mint megoldás: a dualizmus kora

Az Eötvös József-féle népiskolai törvénnyel (1868. évi XXXVIII. tc.) létrehozott finanszírozási rendszer fenntarthatósága az 1920-as évek második felére egyre szélesebb körben kérdőjeleződött meg. A Horváth Győző segédpüspök által felvetett állami adó, a „kultúradó” vagy „iskolaadó” a szakmai és a politikai közbeszéd tárgyává vált az 1940-es évek elejéig bezárólag. Párhuzamosan egyéb javaslatok is megjelentek. Rusztek Károly például a „magyar rendszer általánosítását” javasolta, ami a községek hozzájárulásának növelését jelentette volna. Mások felvetették, hogy az intézmények teljes személyi kiadását az államnak, a dologi költségeket pedig a fenntartónak kellene állnia.¹

Konkrétan a kisiskolák megmentése érdekében merült fel az évszázadokig gyakorlatban lévő intézmény,² a lelkésztanítóság felélesztésének ötlete református körökben. A dualizmus korában még működtek protestáns iskolákban lelkésztanítók, tanítói és lelkészi foglalkozást egyaránt ellátó személyek. (Ennek egyértelműen anyagi okai voltak, hiszen az 1868. évi népiskolai törvény előírta, hogy a fenntartók csak képesített pedagógusokat alkalmazhatnak. Ismert, évtizedeknek kellett eltelniük, míg a népiskolai tanítói kar előregedése folytán megvalósult e követelmény.) A vallás- és közoktatásügyi miniszter általánosan ellenezte a lelkésztanítók foglalkoztatását.³ Az ellenzés oka a tanítói képesítés hiánya volt. A miniszter valószínűleg a nemzetiségi politikája következményeként az unitárius iskolákkal szemben engedékenyebb volt. Ezek megkapták a hozzájárulást (1881). A református fenntartóknak viszont hangsúlyozta: maximum eseti engedélyezésre hajlandó.⁴ Ők – a szűkös anyagi helyzet mellett – azzal védekeztek,

* A kutatás az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíjnak köszönhetően valósult meg.

¹ Vö. RÉBAY MAGDOLNA: Az arányosabb és igazságosabb teherviselés jegyében. Javaslatok a (felekezeti) népiskolák finanszírozásának reformjára a Horthy-korszakban. In: Új kutatások a neveléstudományokban 2011. Közoktatás, pedagógusképzés, neveléstudomány: A múlt értékei és a jövő kihívásai. Szerk.: Kozma Tamás – Perjés István. Bp., 2012. 345–364. p.

² Vö.: FÜRJ ZOLTÁN: A lelkésztanítóságtól a tanító lelkészekig. Vázlat a magyar református tanítóképzés történetéről. In: *Pedagógusképzés*, 1996. 1–2. sz. 172–177. p.; 174–176. p.

³ Számukról pontos adatokkal nem rendelkezünk. Az Egyetemes Konvent felmérése alapján 1894/95-ben összesen 261 református tanítói állás volt betöltetlen: Erdélyben 104, a Dunántúlon 69, a Tiszáninnen 50, a Dunamelléken 22, a Tiszántúlon 16 állás. Az adatok azonban a Konvent értékelése szerint nem megbízhatóak. – Református Egyetemes Konvent közgyűlésének jegyzőkönyvei, 1883–1943. (továbbiakban: EK jkv.) 1896. 68. sz. 93–94. p. 1897-ben 295 üres tanítói állást számoltak össze. Ekkor 44 lelkésztanító volt alkalmazásban. – EK jkv. 1899. 72. sz. 152. p.

⁴ EK jkv. 1889. 62. sz. 81. p.; EK jkv. 1891. 34. sz. 71–73. p.

hogy 1. az állam maga nem képes ezeken a településeken iskolákat szervezni, 2. a tanítóhiány miatt is csak képesítés nélküli tanítókat kapnának; 3. a lelkési képesítés magasabb szintű, mint a tanítói; 4. a teológusképzés során a lelkészek tanulnak neveléstant, így szereznek a tanítói munkához szükséges szakmai ismereteket is. Egyedül a kettős megterhelés okozta többletmunkát ismerték el problémának.⁵

Kis számban valamennyi egyházkerületben működhetek az 1868-as törvényt követően lelkésztanítók. Állításunkat a magyar református egyház legfőbb kormányzó testületének, az Egyetemes Konventnek a jegyzőkönyveiből vett néhány esettel tudjuk alátámasztani. Mivel a Konvent feljebbviteli fórumként szolgált, a vitás ügyeket ismerhetjük meg. A lelkésztanítók alkalmazásának, képesítésének feltételeit ekkoriban egyházkerületi szinten szabályozták. A Dunamelléki Református Egyházkerület a lelkésztanítóit a tanítói képesítés megszerzésére kötelezte. Ez ellen kért felmentést a Konventtől 1886-ban a luzsoki lelkésztanító hosszú tanítói működésére hivatkozva.⁶ Három évvel később három tiszáninneni lelkésztanító ügyét tárgyalta az Egyetemes Konvent. Minden esetben azt nehezményezték az egyházközségek, hogy a VKM a lelkésztanítói állások után is követeli – visszamenőleg is a kamatokkal együtt – a tanítói nyugdíjjárulék megfizetését. Az egyik gyülekezet tiltakozó levelére a miniszter a lelkésztanítóságot törvényellenesnek nevezte és megszüntetését indítványozta. Az Egyetemes Konvent közigazgatási bizottsága az ügy kapcsán megjegyezte, a törvény alapján valóban kifogásolni lehet a lelkész tanítói minőségben történő alkalmazását.⁷ A probléma egy évtizeddel később (1900) is felmerült a Dunamelléki Egyházkerület egyik lelkésztanítójával kapcsolatban. A miniszter a kérvényt ekkor elutasította, és ismét hangsúlyozta: a két állás egyesítése csak ideiglenes lehet. A problémával csak évtizedekkel később találkoztunk újra.⁸

1890-ben az Egyetemes Konvent a közalapi segélyek iránti igények csökkentéséről hozott határozatot. A takarékoskodás egyik útjaként „paptanító” állomások szervezését javasolta. Az egyes egyházkerületek pontos számadatokkal alátámasztott javaslatokat tettek arról, mely egyházközség gazdálkodását segítené a két állás összevonása. Ezzel szemben a vallás- és közoktatásügyi miniszter továbbra is igyekezett elérni a lelkésztanítói állások megszüntetését. Személyesen és/vagy a törvényhatósági bizottságok által több egyházközséget is felszólított erre.⁹

⁵ Uo.; EK jkv. 1894. 88. sz. 8–9. p.

⁶ EK jkv. 1886. 76. sz. 126. p. Korábbi kutatásaink szerint a Dunamelléki Egyházkerület közgyűlése 1888-ban írta elő a lelkészjelöltek számára a tanítóképesítő vizsga letételét. – RÉBAY MAGDOLNA: Református közoktatás a fővárosban a kezdetektől 1952-ig. Kitekintéssel az illetékes egyházmegyék és a Dunamelléki Református Egyházkerület közoktatási politikájára. Debrecen, 2011. (továbbiakban: RÉBAY, 2011.) 91. p.

⁷ EK jkv. 1889. 62. sz. 80–81. p. A miniszter 1889-ben azt ígérte az Egyetemes Konvent világi elnökének, hogy megadja a felmentést a szóban forgó 3 egyházközségnek, de hangsúlyozta, csak eseti engedélyezésről van és lehet szó. – EK 1891. 39. p. 75–76.

⁸ EK jkv. 1901. 76. sz. 100–101. p.; EK jkv. 1902. 59. sz. 93–94. p.; EK jkv. 1943. 404. sz. 502. p.

⁹ EK jkv. 1890. 86. sz. 75–93. p.; EK jkv. 1894. 88. sz. 7–8. p.

A lelkésztanítók száma a 20. század elejétől kezdve valószínűleg csökkent, de az intézmény teljesen soha nem tűnt el.¹⁰ Változás a helyzetüket illetően feltehetőleg nem történt. A VKM továbbra is az állások szétválasztása mellett volt, amire bizonyos esetben sor is került (Nagypall, 1911). Számos egyházközségnek azonban erre nem volt meg a fedezete, ezért a Dunamelléki Egyházkerület több esetben kérte a megszüntető vármegyei közigazgatási bizottsági vagy miniszteri határozat hatályon kívül helyezését. Figyelmet érdemel Etyek példája, ahol a miniszter ahhoz sem járult hozzá, hogy a tanítói oklevéllel rendelkező lelkész elemi iskolában oktathasson.¹¹

A lelkésztanítóóság mint megoldás: a Horthy-korszak

A felekezetek I. világháború alatti és azt követő vagyonvesztése, az 1920-as évek első felének gazdasági válsága a kis létszámú felekezeti elemi népiskolákat a megszűnés határára sodorta. Az állam segítségével a fenntartók hiába bízták: az a saját költségvetésének egyensúlya érdekében ügyezett kiadásait csökkenteni. Az 1922-ben született vallás- és közoktatásügyi miniszteri rendelet értelmében felülvizsgálták az iskolákat: kimutatást kértek a diákok létszámáról és a tanítói javadalom nagyságáról. Ahol a miniszter indokoltnak látta, csökkentette a helyi javadalmat kiegészítő állami fizetést. A 30 fő alatti iskoláktól pedig megvonta az állami támogatást, hogy az összevonásokkal a költségek hatékonyabb elosztása megvalósuljon. Azok a fenntartók, akik vállalták, hogy önerőből teljesítik az állami előírásokat, tovább működtethették az iskoláikat.¹²

A racionalizálásra törekvő állami oktatási kormányzat azonban ezt követően is igyekezett költséghatékonyabb iskolahálózatot kialakítani. 1929. március 16-án Klebelsberg Kuno rendeletet adott ki, amelyben előírta a kisiskolák nagyobb intézményekkel történő összevonását. Ez a felekezeti jelleg elvesztésével járt volna, ezért a református egyházi vezetés (az EK) határozottan tiltakozott ellene: „A magyar nemzeti kultúra fenntartása és fejlesztése érdekében századok óta rendkívüli terheket hordozó egyházakat fosztanak meg indokolatlanul törvényben gyökerező jogaiktól, büntetnek ott, ahol jutalmazni kellene.”¹³ Az átszervezési terv 40 dunántúli, 18 tiszáninneni, 8 tiszántúli, 6 dunamelléki, azaz összesen 72 elemi népiskolára vonatkozott.¹⁴ (Figyelemre méltó, hogy a rendelet kiadása előtt a minisz-

¹⁰ Vö. RÉBAY, 2011. 116–117. p.

¹¹ EK jkv. 1913. 214. sz. 243. p.; EK jkv. 1913. 313. sz. 72. p.; EK jkv. 1913. 194. sz. 229–230. p.

¹² Vö. SERI ANDRÁS: Lelkésztanító-képző tanfolyam Nagykovácsán. Bp., 1984. (továbbiakban: SERI, 1984.) 2. p.; PORNÓI IMRE: A nyolcosztályos népiskola és a református egyház. In: *Protestáns Szemle*, 1995. 2. sz. 91–107. p.; 94–95., 98. p.

¹³ EK jkv. 1930. 232. sz. 269. p. A Konvent megoldásként a lelkésztanítóóságára való áttérést jelölte meg. – Uo.

¹⁴ PÖLÖSKEI FERENC: A kollégium a kiegyezés után. In: Ruzsás Lajos – Trócsányi Zsolt – Bodolay Géza – Kiss József – Pölöskei Ferenc: A pápai kollégium története. Bp., 1981. 325–421. p. (továbbiakban: PÖLÖSKEI, 1981.) 393. p.; EK jkv. 1930. 232. sz. 267. p.; EK jkv. 1929. 223. sz. 264–265. p.; EK jkv. 1930. 232. sz. 267–269. p. Vö. Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára (továbbiakban: MRE. ZSL.) 2/a. (= Konventi közigazgatási iratok) 90. dob. (Elnöki Tanács jegyzőkönyvei) b.

ter elviekben már hozzájárult a törpe iskolákban a lelkésztanítók alkalmazásához, s képzésükről már javában folytak a tárgyalások.¹⁵ A VKM végül nem is vállalta az ütközést: elállt a végrehajtástól.¹⁶

A lelkésztanítóóság intézményének visszaállítását a református egyház vetette fel az 1920-as évek közepén. (Ekkor valószínűleg már csak kis számban működött lelkésztanító az országban.) A kezdeményező Antal Géza, a Dunántúli Református Egyházkerület püspöke volt, aki a 30 tanulóval kevesebbel rendelkező törpe iskolák megmentését akarta elérni. Így a reformáció korában elfogadott, a II. Helvét Hitvallásban is szereplő elv, mely szerint a gyülekezeteknek alapvető kötelessége az iskolafenntartás, továbbra is érvényben maradhatott volna. A felekezeti fenntartás pedig garantálta a gyerekek református szellemű nevelését, amelyet a református egyház fennállása szempontjából létfontosságúnak tartott.¹⁷

A Dunántúli Református Egyházkerület közgyűlésének 1925-ben elfogadott javaslata 1926-ban hangzott el az Egyetemes Konvent közgyűlésén. A Konvent Elnöki Tanácsa még ezt megelőzően felkarolta az ügyet: megkérte Antal püspököt, hogy folytasson tárgyalásokat a VKM-mel a megvalósításról. Ezek még 1925-ben megkezdődtek. Az Egyetemes Konvent pedig az egyházkerületek véleményét kérte.¹⁸ Mind a négy egyházkerület támogatta a visszahozatalt, ahogy a teológiai tanárok konferenciája is. Utóbbi, valamint a Dunamelléki és a Tiszántúli Egyházkerület azt javasolta, hogy a lelkésztanítók számára sajátos, csökkentett tananyagú tanítóképesítő vizsgát szervezzenek. Az Egyetemes Konvent látva, hogy a vélemények egyöntetűen pozitívak, 1927-ben kötelezővé tette minden III. éves teológus hallgató számára a tanítói oklevél megszerzését. 1928-ban pedig úgy határozott, hogy nem engedi egyetlen református iskola megszűnését sem: amelyik gyülekezet az alacsony tanulói létszám miatt elveszíti az államsegélyt, ott a lelkésznek kell folytatnia a tanítói munkát addig, míg nem lehet képesített lelkésztanítót alkalmazni.¹⁹ A VKM ugyanebben az évben járult hozzá ahhoz, hogy a 10–30 fős törpe iskolák részére általában, a 30 főt valamivel meghaladó intézmények számára pedig eseti jelleggel megengedje lelkésztanító alkalmazását.²⁰

Egyértelmű tehát, ekkorra a református egyház elfogadta, hogy a lelkésztanítóknak nem „csak” lelkészi, hanem tanítói képesítéssel is rendelkezniük kell. Annak tartalma a VKM-mel történő egyeztetés során forrt ki. Ki kellett dolgozni, hogyan hidalják át a lelkészképzés és a tanítóképzés tananyaga közötti különbségeket. Ennek érdekében a teológusképzés tervébe bekerültek tanítóképzőben oktató tantárgyak, továbbá szabályoz-

280/1930. sz. (Jegyzőkönyv a református egyetemes konvent elnöki tanácsának Budapesten, 1930. január 13-án tartott üléséről.)

¹⁵ EK jkv. 1929. 102. sz. 110–115. p.

¹⁶ A forrás a Dunántúlra vonatkozik: Antal kérésére nem hajtotta végre Klebelsberg a határozatot. – EK jkv. 1930. 233. sz. 270. p.

¹⁷ EK jkv. 1926. 111. sz. 102. p.

¹⁸ Uo.; MRE. ZSL. 2/a. 90/a 350/1929. sz. (= Jegyzőkönyv a református egyetemes konvent elnöki tanácsának Budapesten 1929. január 18-án tartott üléséről.)

¹⁹ EK jkv. 1927. 91. sz. 87–89. p.; EK jkv. 1928. 228. sz. 236. p. 1932-ben a konvent a határozatot megismételte. – EK jkv. 1932. 123. sz. 130. p.

²⁰ EK jkv. 1928. 228. sz. 233. p.

ták a különbözeti vizsgák, valamint a tanítóképesítő vizsga tartalmát és idejét. Utóbbit is csak hosszas egyeztetés után tudták megállapítani. A hallgatóknak először is különbözeti vizsgát kellett tenniük a tanítóképző intézetek I–IV. osztályának tananyagából. Ennek tartalmába beleszámították az érettségi vizsga és a teológiai képzés követelményeit. A teológus hallgatók túlterhelésének elkerülése végett csökkentették a teológiai tanterv óraszámát.²¹

A képzés 1929 szeptemberében indult el a pápai és a sárospataki teológiai akadémián.²² A részletes tantervjavaslatokat – Marton János sárospataki teológiai tanár, teológiai szakelőadó, illetve a pápai teológiai akadémia munkáját – azonban a Konvent csak 1930-ban tárgyalta,²³ azután, hogy 1929-ben sikerült ennek kereteiről Klebelsberggel megállapodnia. Az alacsonyabb óraszám és a tanítóképzés tömörítettsége miatt Marton javaslata került elfogadásra. (Ld. Függelék 1. pont).²⁴ A két képzés nehezen összeilleszthető voltára enged következtetni, hogy már ugyanezen konventi ülésen felmerült egy alternatív javaslat: legyen a tanítóképesítő vizsga a teológusképzés megkezdésének a feltétele. Ezt a felvetést azonban az összes egyházkerület elvetette.²⁵

Mindegyikük javasolt kisebb-nagyobb változást, mindamellett továbbra is elfogadták a lelkésztanítók alkalmazását megoldásként. Az Egyetemes Konvent körkérdéséből kiderül tehát, egyik egyházkerület sem volt elégedett a képzéssel. Míg azonban a Dunántúli és a Tiszántúli Egyházkerület a képzés öt évesre történő emelése mellett csak kisebb módosításokat indítványozott, addig a Tiszáninnen Kerület, valamint a Teológiai Tanárok Konferenciája és vele egyetértve a Dunamelléki Egyházkerület új koncepciót terjesztett fel: a teológusképzést kiegészítő tanítóképzést. Utóbbi két javaslat a lényegi pontokban megegyezett. Mivel a teológiai tanárok indítványa kidolgozottabb volt, a Konvent végül ezt fogadta el.

Problémaként jelentkezett a két képzés eltérő szintjéből és a két foglalkozás sajátos jellegéből fakadó különbség. A tanítóképzés a felső középfokon zajlott, az oktatásban az ismeretátadás dominált. Ezzel szemben a teológiai akadémiákra vagy a teológiai egyetemi karra érettségizett (felőtt) hallgatók jártak, és a tudományos munkára való felkészítés is szerepelt a célok közt (A gyakorlat mindkét képzésben jelen volt.). Más szellemiséget és más mentalitást vártak el a tanítótól, illetve a lelkésztől. Az új koncepció szerint mindkét intézményben tanulniuk kell a lelkészhallgatóknak. Hogy figyelmüket jobban koncentrálni tudják mindkét foglalkozásra,

²¹ EK jkv. 1928. 228. sz. 234–236. p.; EK jkv. 1929. 102. sz. 111–116. p.

²² A debreceni lelkészképző intézet igazgatója az intézet átszervezésével magyarázta a konventi határozat megsértését. A dunamelléki egyházkerületi közgyűlés pedig a református tanítóképző intézet hiányát, illetve az állami tanítóképzők nagy távolságát hozta fel indokul. – EK jkv. 1932. 122. sz. 124. p.

²³ EK jkv. 1930. 265. sz. 287. p., 5. sz. melléklet 449–452. p.

²⁴ EK jkv. 1929. 102. sz. 114–115. p.

²⁵ A lelkésztanító-képzés elrendelése felvetette a teológiai képzés régóta aktuálisnak tartott reformját, annak négyről öt évre emelését. – EK jkv. 1930. 265. sz. 287. p.; EK jkv. 1931. 200. sz. 166–169. p. A párhuzamos képzés megtartása esetén erről még szó volt, de a kiegészítő képzés elfogadását követően lekerült a napirendről. – EK jkv. 1934. 165. sz. 151. p.

időben is elválasztották a két képzést. Az intenzív, egyéves tanítóképzés a javaslat szerint az I. lelkészképesítő vizsga után kezdődött volna (Ezzel a segédlelkészi évek száma kettőről egyre csökkent volna.). A Konvent a kérdést a Zsinathoz delegálta, s megkérte Antal püspököt, megint vegye fel a kapcsolatot a VKM-mel, s kérje ki a véleményét.²⁶

A miniszter helyeselte az elképzelést, s felvetette, hogy nemcsak egy, hanem akár az összes, azaz a debreceni, a nagykőrösi és a sárospataki református tanítóképző nyithatna a lelkésztanítók képzése számára V. osztályt. Ennek feltételül legalább egy pedagógia szakos tanár alkalmazását, valamint minimum három gyakorlóiskola (három tanító, három tanterem) működtetését szabta meg.²⁷ Az eredeti javaslatban az egyéves tanítóképzés után szerepelt a tanítóképző I–IV. osztályának anyagából a különbözeti vizsga. A miniszter ragaszkodott ennek előbbre hozatalához, ezt akarta a felvétel előfeltételévé tenni. Szerinte a középiskolai és a teológiai tanulmányok miatt nem szükséges különösebb felkészítés a különbözeti vizsgára. Antal értelmezése szerint viszont a felkészülés heti 7 órát elvonna a teológusképzéstől, ezért azt javasolta, hogy a különbözeti vizsgát a tanítóképzés ideje alatt tethessék le a hallgatók, illetve az éneken és zenén kívül más ne kelljen tanulniuk a teológusképzés ideje alatt. A VKM elfogadta az érvelést, sőt végül a különbözeti vizsgához sem ragaszkodott. A Konvent ezért 1932-ben döntést hozott az ún. lelkésztanító-képző tanfolyam mielőbbi elindításáról.²⁸ A VKM a megvalósításhoz semmiféle anyagi segítséget nem nyújtott, így két tanítóképző vállalta a tanfolyam megszervezését, a sárospataki és a nagykőrösi.²⁹

A lelkésztanító-képző tanfolyam óratervét 1932-ben adta ki a VKM. Az eredetileg heti 36 órás verziót Antal kérésére heti 30 órára csökkentette. (Ld. Függelék 3. pont).³⁰ A tanfolyam elvégzését a Konvent az 1933/34-es

²⁶ EK jkv. 1931. 200. sz. 168–175. p.

²⁷ A feltételeken a VKM utóbb szigorított. Ezek: két új tanterem (egy osztályterem, egy gyakorló iskolai tanterem), min. 3. gyakorló iskolai tanító, min. 1 pedagógia és 1 más szakos tanár. – EK jkv. 1933. 85. sz. 93. p.

²⁸ EK jkv. 1932. 123. sz. 124–130. p. A szakirodalomban különféle írásmódokkal találkozhatunk, pl. lelkész-tanítóképző – vö. DONÁTH PÉTER: A magyar művelődés és tanítóképzés történetéből, 1868-1958. Bp., 2008. (továbbiakban: DONÁTH, 2008.) 383. p.

²⁹ A Tiszáninneni Egyházkerület azt javasolta, hogy egyetlen lelkésztanító-képző tanfolyam induljon, mégpedig Sárospatakon, ahol saját kézzel van a tanítóképző is. Tantermeket biztosított volna, de a szükséges személyi fejlesztések fedezését a Konventtől kérte. A Konvent viszont az egyházkerületekre bízta a tanfolyam megszervezését és finanszírozását. – EK jkv. 1933. 84. sz. 94–96. p. (Egyetemes [azaz országos] jellegű oktatási intézmény ekkoriban csak a kecskeméti jogakadémia volt, de az is a kerületek közös finanszírozásában működött, nem pedig konventi fenntartásban.) A Dunamelléki Egyházkerület elvileg nyitott volt az együttműködésre, aztán végül önállóan állította fel a tanfolyamot. – EK jkv. 1934. 162. sz. 149. p. Valószínűleg ismételt az egyházkerületek parciális érdekei érvényesültek. A VKM is egy intézmény kijelölése mellett érvelt a költségek lefaragása és a képzés nagyobb intenzitása érdekében. A tanfolyam teljesítését pedig nem tette volna kötelezővé. – EK jkv. 1933. 1. sz. melléklet, 359–360. p.

³⁰ EK jkv. 1933. 1. sz. melléklet, 357–360. p.; 2. sz. melléklet 361–362. p.

tanévétől kötelezővé tette minden teológus hallgató számára.³¹ Mivel a döntést több egyházkerület vagy csak késedelmesen, vagy nem hajtotta végre, a határozatot 1936-ban megismételte.³² A törpe iskolák megmentése mellett új érvként jelent meg a lelkészek körében növekvő munkanélküliség. A segédlelkészek a tanfolyamon történő részvétellel haladékokat nyertek, a képzés pedig növelte az esélyeiket a munkaerő-piacon.³³

Lelkésztanítókat 1942-ig képeztek Magyarországon. A képzés beszüntetésére a növekvő lelkészhiány, illetve a nyolcosztályos népiskola 1940-ben történő kötelező bevezetésével megnövekedett tanítói terhek miatt került sor. A kettős feladatnak a továbbiakban nem lehetett eleget tenni. A döntésben szerepet játszott a tanítóképzés 1938-ban elrendelt, majd visszavont reformja: azaz ideiglenesen felsőfokra, akadémiai keretek közé kerülése. Az Egyetemes Konvent nehezen fogadta el a fenntartók döntését, ragaszkodott volna a lelkésztanítóság intézményéhez. Azt kérte, legalább az ötévesre felemelt teológusképzésbe építsék be a nyert tapasztalatokat.³⁴ Figyelemre méltó, hogy miután a lelkésztanító-képzés megszűnt, már több egyházkerület is a visszaállítása mellett érvelt. A Konvent ezért a püspökökre bízta a tárgyalások folytatását a képzés lehetséges új formájáról.³⁵

Ebben az időszakban is tanítottak még – valószínűleg leginkább a Dunántúlon és a Dunamelléken – képzés nélkül lelkészek. Őket a VKM kötelezte a tanítóképesítő vizsga letételére. Erre 1935. szeptember 1-jéig volt módjuk. Ők is részt vehettek a lelkésztanítók számára kiírt tanítóképesítő vizsgán. A konvent a határidő 1937 szeptemberéig történő meghosszabbítását kérte a minisztertől.³⁶ A probléma a konventi jegyzőkönyvekben a terület-visszacsatolásokat követően, 1942-ben került ismét elő: a felvidéki Nemesorosi a törpe iskoláját a tanító távozása után a lelkészre bízta, akinek viszont hiányzott a megfelelő képesítése. Az alkalmazást a Dunántúli Egyházkerület közgyűlése és a Konvent is tudomásul vette.³⁷

A kisiskolák megmentésére a lelkésztanítóság visszaállítása mellett a Konvent kérésére (1935) egyéb elképzelések is születtek. Míg a Tiszáninneri és a Dunamelléki Egyházkerület továbbra is a lelkésztanító-

³¹ Felmentést lehetett kérni. – EK jkv. 161. sz. 149. p.

³² A Tiszántúli Egyházkerület határozottan elzárkózott a teljesítés elől, a Tiszáninneri Kerület pedig a végrehajtást illetően tárgyalásokba bocsátkozott a minisztériummal, amelyek lezárásához időre volt szükség. Azon évfolyamok tagjai, akik a képzés hiánya miatt nem szerezhettek tanítói oklevelet, felmentést kaptak, de az 1935/36-os tanévben tanulmányaikat megkezdőknek teljesíteniük kellett a konventi határozatot. – EK jkv. 1936. 299. sz. 323. p.; EGEY ANTAL: Lelkésztanítóképzés Sárospatakon. Sárospatak, 1980. (Kézirat. Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, Nagykönyvtár.) (A tanulmányt Kézi Erzsébet bocsátotta rendelkezésemre, akinek ezt ezúton is hálásan köszönöm. – A Szerző.) (továbbiakban: EGEY, 1980.) 12–16. p.

³³ EK jkv. 1935. 110. sz. 123–124. p.

³⁴ EK jkv. 1941. 243. sz. 269–270. p., 244. sz. 270. p.; EK jkv. 1942. 57. sz. 47. p.; EK jkv. 1941. 244. sz. 270. p.; EK jkv. 1943. 166. sz. 156. p.

³⁵ Érvként a tanítóhiányt is fel lehetett hozni. – EK jkv. 1943. 360. sz. 460–461. p.

³⁶ EK jkv. 1936. 299. sz. 322. p.; EK jkv. 1929. 102. sz. 114. p.; EK jkv. 1931. 200. sz. 172. p.; EK jkv. 1936. 300. sz. 324. p. (Ennek eredményéről nincs információnk.)

³⁷ EK jkv. 1943. 359. sz. 457–459. p.

ság előnyei mellett érvelt, s azt tartotta megfelelő megoldásnak, a másik két egyházkerület ekkor már ellenezte a képzést.³⁸ Felmerült a kisebb, magukat önállóan fenntartani nem képes gyülekezetek társítása, amelyek a lelkeszi fizetésen így spórolni tudtak, ezért volt esély az iskola fennmaradására. A Dunamelléki Egyházkerület felvetette társítás esetén – a tanyai iskolák mintájára – központi iskola létrehozását. Szerinte a közeli iskolák könnyen összevonhatók, a távolabbiak esetén pedig napközi otthon vagy internátus szervezhető.³⁹

Végül érdemes összefoglalóan is kitérni az egyes egyházkerületek hozzáállására. A javaslat azért érkezett a Dunántúlról, mert ezen a területen kisebbségi helyzetben volt a református felekezet, s az alacsony lélekszámú iskolákban szükség volt lelkésztanítókra. Pápán ezért már 1929-ben elindult a lelkésztanító-képzés, amelyet viszont 1935-ben megszüntettek (A Konvent a döntést elfogadta.). Lelkésztanító-képző tanfolyam felállítására a kerület nem volt hajlandó. Valószínűleg a korábbi eredményekre tekintettel e kerülettel szemben a Konvent elnéző volt, nem kérte rajta számon – a tiszántúival ellentétben – a kötelező érvényű határozatának végrehajtását.⁴⁰ Mivel szintén számos kisebb gyülekezettel rendelkezett, különösen érintett volt a kérdésben a Tiszáninneni Egyházkerület is, amely rögtön a kezdeményezés mellé állt. Sárospatakon 1929 és 1942 között folyamatos volt a lelkésztanítói képzés. Támogatta a javaslatot a Dunamelléki Egyházkerület is, amely azonban csak 1934-ben indította el a képzést.⁴¹

A Tiszántúli Egyházkerület csak kezdetben állt a lelkésztanítóság bevezetése mellett. A képzést 1929-ben nem indította el, s csak a lelkésztanítói pályára készülőkhöz tartotta azt indokoltnak. Arra hivatkozott, hogy a lelkészképző intézet átszervezés alatt áll.⁴² Később hozzátette: csak a teoló-

³⁸ EK jkv. 1935. 125. sz. 150. p.; EK jkv. 1936. 299. sz. 322. p.; EK jkv. 1937. 267. sz. 327. p. A dunamelléki egyházkerületi közgyűlés hangsúlyozta: a lelkésztanító-képzéstől elvárja, hogy az iskolaszéki elnöki és a vallásoktatói feladatra, valamint az egyházmegyei iskola-felügyelet munkájára jobban felkészítsék a jövőbeni lelkészeket. – Uo. A megszűnéshez hozzájárulhatott, hogy 1935-ben a Dunántúli Egyházkerületnek Medgyaszay Vince személyében új püspöke lett. – ZOVÁNYI JENŐ: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. Szerk.: Ladányi Sándor. Bp., 1977. 162. p.

³⁹ EK jkv. 1941. 244. sz. 271. p.; EK jkv. 1942. 270. sz. 348–349. p. A társítást a Dunántúli Egyházkerület határozottan elutasította, inkább a lelkésztanító-képzést állította volna vissza, ahogy a Tiszáninneni Kerület is. A társítás ellen volt az Erdélyi Egyházkerület is. A Tiszántúli Kerület nem foglalkozott érdemben a kérdéssel. – EK jkv. 1942. 51. sz. 40. p.; EK jkv. 1943. 360. sz. 460–461. p.; EK jkv. 1943. 360. sz. 460. p.

⁴⁰ EK jkv. 1931. 196. sz. 162. p.; EK jkv. 1935. 125. sz. 149–150. p.; EK jkv. 1936. 298. sz. 320. p.; EK jkv. 1937. 267. sz. 330. p.

⁴¹ Antal szerepét elhunyt (1934. dec.) után valószínűleg Ravasz László dunamelléki püspök vette át, aki Baltazár Dezső tiszántúli püspök 1936-ban bekövetkezett halálát követően a Konvent lelkeszi elnöke lett. Vö. EK jkv. 1939. 159. sz. 179. p.

⁴² EK jkv. 1927. 91. sz. 87–89. p.; EK jkv. 1932. 123. sz. 128–129. p.; EK jkv. 1934. 162. sz. 149. p.; EK jkv. 1935. 125. sz. 149. p.; EK jkv. 1930. 147. sz. 139. p. A debreceni lelkészképzés állami intézménybe, egyetemre kerülése valóban behatárolta a kerület lehetőségeit. Problémát jelentett továbbá a teológus hallgatók magas száma is. – SERI, 1984. 9–10., 42. p.

gusképzés öt évre emelése mellett tudja elfogadni a kötelező lelkésztanító-képzést. 1933-ban pedig súlyos anyagi helyzetére hivatkozott. A következő évben felvetette: az egyetemi képzést követően milyen feltételekkel szerezhetnék meg a teológusai a tanítói oklevelet.⁴³ Végül felmentette az egyetemen végzett hallgatókat a tanítói oklevél megszerzésének kötelezettsége alól, s helyette a középiskolai tanári diploma elnyerését javasolta számukra. Az Egyetemes Konvent kötelező lelkésztanító-képzést elrendelő határozatát „túlhajtott”-nak, a „parciális érdekek követelményeit túlhaladó”-nak titulálta. Azzal érvelt, saját területén jellemzően népes gyülekezetek vannak, ezért nemigen van szükség lelkésztanítóra. Hozzátette: az egyetemi teológiai karon megkövetelt mélységű és minőségű képzés nem egyeztethető össze a tanítóképzéssel, a szükséges anyagi források pedig nem állnak rendelkezésére. A konventi felszólításra úgy reagált, nem a Konvent, hanem a Zsinat hatáskörébe tartozik a szabályozás. A zsinati törvényekben pedig a tanítóképesítő vizsga nem szerepel a II. lelkészsképző vizsga feltételeként, ezért azt nem lehet kötelezővé tenni. A törvény ellenben előírja – húzta alá –, hogy a segédlelkézi gyakorlat két éves kell, hogy legyen.⁴⁴ Az Egyetemes Konvent tehát nem tudta érvényesíteni akaratát a Tiszántúli Egyházkerületben.⁴⁵ Seri értékelése szerint a képzés elrendelése „jóakarátú túlzás” volt a Konvent részéről: olyasmit követelt, amelynek a végrehajtása nem tartozott a jogkörébe.⁴⁶

⁴³ EK jkv. 1931. 200. sz. 167. p.; EK jkv. 1934. 162. sz. 149. p.; EK jkv. 1935. 125. sz. 149. p. (A kérdéssel az érintett debreceni intézmények, a lelkészképző és a tanítóképző intézet igazgatóját kereste meg.)

⁴⁴ EK jkv. 1936. 299. sz. 321. p.; Uo. 320–323. p.; EK jkv. 1937. 267. sz. 328. p. A kiegészítő lelkésztanító-képzésben az egyik évet lefoglalja a tanítóképzés. (Vö. 3. sz. táblázat.)

⁴⁵ Érvelését nem fogadta el, felmentést nem adott, ezért patthelyzet alakult ki. – EK jkv. 1937. 267. sz. 329–330. p.; EK jkv. 1938. 259. sz. 336–337. p. Az egyházkerület ragaszkodott ahhoz, hogy a Zsinat elé kerüljön az ügy. – EK jkv, 1939. 159. sz. 179. p.

⁴⁶ SERI, 1984. 40. p.

A lelkésztanító-képzés gyakorlati megvalósítása

A VKM a református egyház felvetését elfogadta, hozzájárult egy – akkorra már nagyrészt eltűnt – intézmény felélesztéséhez. A feltétele nem változott: a tanító lelkészeknek meg kell felelniük a tanítókkal szemben támasztott követelményeknek, azaz le kell tenniük a tanítóképesítő vizsgát. A tárgyalás annak részleteiről szólt. A miniszter – ahogy láthattuk – hajlandó volt a kompromisszumra: bizonyos kedvezményt adott a lelkészi tanulmányokra és az érettségi vizsgára való tekintettel.

A lelkésztanító-képzés először a kezdeményező Dunántúli Egyházkerület, illetve a Tiszáninneni Egyházkerület területén indult meg. 1929 őszén a pápai és a sárospataki teológián is megkezdődött a párhuzamos lelkészi és tanítói képzés. Ennek lényege, hogy a teológiai tanulmányok megkezdésével egy időben a hallgatók a teológiai akadémiákon tanítóképzős tárgyakat is felvették. A második évet követően a képzők I–IV. évének tananyagából tettek különbözeti vizsgát, a III. év végén pedig az V. osztály anyagából. Nem sokkal ezután kellett teljesíteniük a tanítóképesítő vizsgát. (Lásd 1. táblázat.) Mind a két teológia az I. és a II. évfolyam tantervébe iktatta be a tanítóképzős tárgyakat.⁴⁷

1. táblázat: A párhuzamos képzés (Pápa és Sárospatak)

Év	Lelkészképzés	Tanítóképzés
I.	Teológiai tanulmányok	Tanítóképzős tárgyak
II.		Tanítóképzős tárgyak Különbözeti vizsga a képzők I-IV. osztályának tananyagából.
III.		Tanítóképzős tárgyak + gyakorlat. Különbözeti vizsga a képzők V. osztályának tananyagából. Tanítóképesítő vizsga
IV.	Teológiai tanulmányok I. lelkészképesítő vizsga	-
V.	I. segédlelkészi év	
VI.	II. segédlelkészi év II. lelkészképesítő vizsga	

Pápán 1929 és 1935 között folyt párhuzamos lelkészi és tanítói képzés. Itt kb. 40 (38–42) lelkésztanító végzett.⁴⁸ Ez tantervi módosítást jelentett, amely azonban nem volt olyan nagymérvű, mint az 1930-ban elfogadott Marton-féle javaslat. Két új tárgyat vettek fel az I. évesek órarendjébe: énekelméletet (heti 2 óra) és zenét (2 óra). A teológiai tantervben szereplő tárgyak tartalmát pedig a tanítóképzés céljainak megfelelően kiegészítették. Emellett a hallgatók hetente felváltva egy egész napon át hospitáltak az

⁴⁷ EK jkv. 1930. 265. sz. 287. p., 5. sz. melléklet 449–452. p.

⁴⁸ EK jkv. 1930. 148. sz. 140. p.; EK jkv. 1931. 196. sz. 162. p.; EK jkv. 1933. 84. sz. 91. p.; EK jkv. 1934. 158. sz. 195–196. p.; EK jkv. 1935. 119. sz. 142. p.; EK jkv. 1936. 296. sz. 315. p. Az óraszámok az egyes tanévben változhattak, vö.: PÖLÖSKEI, 1981. 393–394. p.

állami tanítóképző intézet gyakorló elemi iskolájában. A következő évben új tárgyakkal bővült mind az I., mind a II. évesek órarendje. Az I. évesek a korábbiak mellett test- és élettant, rajzot és kézimunkát (heti 1-1 óra) tanultak, a II. éveseknek megmaradt heti 2 órában az énekelmélet és a zene, a test- és élettant, a rajzot, a kézimunkát és az egészségtant heti 1-1 órában tanulták. Az elsőévesek közül naponta 1-2 fő hospitált, a felsőbb évfolyam hallgatói hetente egyszer 2 óras közös tanítási előkészületen és próbatanításon vettek részt. Az alkotmánytan és jogi ismeretek, valamint a mezőgazdaságtan és közgazdaságtan kurzusok tananyagát kiegészítették. 1930/31-ben került sor először az I. különbözeti vizsgára.⁴⁹

A Dunántúli Egyházkerület nem helyezte az új képzési szerkezetet. 1933-ban – az anyagi helyzetre hivatkozva – a párhuzamos képzés fenntartása mellett döntött. Hallgatóinak azonban javasolta a nagykőrösi vagy a sárospataki tanfolyam elvégzését, hogy a teológiai képzés mentesüljön a tanítóképzős tárgytól.⁵⁰ Ez a döntés elővételezte az 1935-ben hozott határozatot, a közös képzés „szüneteltetését.” A teológia tanulmányi, kollokviumi, egészségügyi és anyagi szempontokra hivatkozott.⁵¹ Az egyházkerületi közgyűlés 1936-ban elzárkózott a lelkésztanító-képző tanfolyam felállítására elől, s a lelkésztanítóságot „egy mai korhoz egyáltalán nem illő, csak elégedetlenséget és félmunkát eredményező félszeg hivatali állás”-nak nevezte. A lelkésztanító alkalmazása helyett inkább a rendes lelkési állás megtartására biztatta a gyülekezeteit. (A döntés háttérében a lelkésztanítók fizetése körüli nézetkülönbség is meghúzódott.) Néhány évvel később (1941) az egyházkerületi közgyűlés revideálta álláspontját: az egyházközségek társítása helyett (akkor került rá sor, ha rendes lelkész a gyülekezet nem tudott fizetni) megoldásként visszatért a lelkésztanítók alkalmazásához.⁵²

A párhuzamos képzési modell megvalósításra került Sárospatakon, a Tiszáninneni Református Egyházkerület anyaiskolájában, a Sárospataki Református Főiskolán. Az 1929-ben indított képzés szerkezete megegyezett a pápaiéval (Lásd 1. táblázat.). Itt az énekelmélet és a zene mellett már az első tanévben előadtak test- és élettant.⁵³ Utóbb az első évfolyamon gazdaságtant is tanítottak. A bölcsészettörténet tanárának pedig tekintettel kellett lennie a tanítóképző intézeti lélektan tantárgy követelményeire. A hospitálással megkezdődött a hallgatók tanítási gyakorlata (heti 1 óra). A II. évfolyamon éneket és zenét tanultak (2 óra), nevelés- és tanítástant (1 óra), valamint tanítási gyakorlaton (3 óra) vettek részt a képző IV. éves hallgatóihoz társulva. A különbözeti vizsgára való felkészülés tehát átlag heti 5, illetve heti 7 óra többletet okozott. (Földrajzból és kézimunkából VKM engedéllyel nem vizsgáztak.)⁵⁴ Az 1930/31-es tanévben a helyi református tanítóképzőben került sor először az I. különbözeti vizsgára. Ezen a II. éves hallgatók 60%-a (12 fő) megbukott! Ennek okaként az elégtelen felkészült-

⁴⁹ EK jkv. 1931. 196. sz. 162. p.; EK jkv. 1932. 121. sz. 112. p.

⁵⁰ EK jkv. 1932. 123. sz. 129. p.; EK jkv. 1935. 119. sz. 144. p.

⁵¹ Az 1934/35-ben végzett teológusoknak már nem kellett megszerezniük a tanítói oklevelet. – EK jkv. 1935. 125. sz. 149–150. p. Vö. EK jkv. 1936. 298. sz. 320. p.

⁵² EK jkv. 1937. 267. sz. 329. p.; EK jkv. 1942. 51. sz. 40. p.

⁵³ EK jkv. 1931. 196. sz. 162. p.

⁵⁴ EGEY, 1980. 3. p.

séget, illetve a zenei hallás hiányát jelölték meg. Az eredmények láttán hét hallgatót felmentettek, a többieknek viszont folytatniuk kellett – a teológiai tanárok kritikája ellenére – tanítói tanulmányaikat. A képesítő vizsgára jelentkezők száma a következő években jelentősen visszaesett. Bukásra a magas követelmények miatt még így is volt példa.⁵⁵

Ahogy fentebb írtuk, a párhuzamos lelkésztanító-képzést új, kiegészítő képzés váltotta fel. Ezt mutatja be a 2. táblázat. A lelkésztanítói tanfolyam végén a hallgatóknak először osztályvizsgát, majd tanítóképesítő vizsgát kellett tenniük. Utóbbi annyiban különbözött a teljes képesítő vizsga anyagától, hogy a jelentkezők hit- és erkölcsstanból, valamint a mennyiségstanból felmentést kaptak. A tanítói oklevélbe hit- és erkölcsstanból a teológia tantervük által ajánlott jegy került be, a lélektan-logika, a német, a természetrajz-kémia, a mennyiségstan és a fizika jegyet pedig az érettségi bizonyítványból másolták át.⁵⁶

2. táblázat: A kiegészítő képzés (Nagykőrös)

Év	Lelkeszi képzés	Tanítói képzés
I.	Teológiai tanulmányok	Heti 2–2 óra ének-zene.
II.		
III.		
IV.	Teológiai tanulmányok I. lelkeszképesítő vizsga	
V.	- (Felmentés a segédlelkeszi szolgálat alól.)	Lelkesztanító-képző tanfolyam (30 óra) Osztályvizsga Tanítóképesítő vizsga*
VI.	Segédlelkeszi év II. lelkeszképesítő vizsga	

* Kivétel: hit- és erkölcsstan, lélektan-logika, német, természetrajz-kémia, mennyiségstan, fizika.

A lelkésztanítói tanfolyam indítására a nagykőrösi református tanítóképző vállalkozott, amely 1934/35-ben párhuzamossá tette az V. osztályát. A fenntartó teljesítette a miniszter egyes feltételeit: az első tanévben két új tanárt alkalmazott, valamint új gyakorló „iskolát” létesített (azaz – összevont – osztályt jelölt ki). Ettől kezdve az V. b osztály a lelkésztanító-képző tanfolyam növendékeiből állt. A képzést az 1942/43-as tanévben a súlyos lelkészhiányra hivatkozva már nem hirdették meg.⁵⁷ Összesen 120 lelkész-

⁵⁵ EK jkv. 1932. 121. sz. 112. p.; EGEY, 1980. 4–5. p.; SERI, 1984. 38–40. p. Pápán kétségkívül jobbak voltak az eredmények.

⁵⁶ EK jkv. 1933. 1. sz. melléklet, 358–359. p.

⁵⁷ EK jkv. 1935. 125. sz. 149. p.; EK jkv. 1936. 251. sz. 261–268. p.; EK jkv. 1937. 204. sz. 259–264. p., 265. sz. 324. p.; EK jkv. 1938. 192. sz. 157. p., 166–167. p., 196. sz. 237. p.; EK jkv. 1939. 183. sz. 239. p., 152. sz. 174. p.; EK jkv. 1940. 309. sz. 345. p., 350. p.; EK jkv. 1941. 239. sz. 259. p.; EK jkv. 1941. 312. sz. 426. p.; EK jkv. 1942. 79. sz. 123., 128–129. p., 132. p.; EK jkv. 1942. 57. sz. 47. p.; EK jkv. 1943. 201. sz. 264., 269. p., 166. sz. 152. p.; DONÁTH, 2008. 382. p.

tanító végzett itt az évek során, közülük néhányan Debrecenből vagy Sárospatakról érkeztek.⁵⁸ A tanfolyam munkájáról Ravasz püspök kérésére több értékelés született. Váczy Ferenc nagykőrösi tanítóképző intézeti igazgató szerint a hallgatókban nem fejlődött ki a nevelői gondolkodás, nem vették figyelembe, hogy az iskola a missziói munka terepe. Juhász Béla tanfolyami osztályfőnök nézete alapján pedig nem látták át a két hivatás közötti kapcsolatot. A véleményeket Ravasz elküldte a Budapesti Theológiai Akadémia tanárainak, akik megütközéssel fogadták a kritikai észrevételeket, s nem vették azokat figyelembe, amit Seri magasabb rangjukkal magyarázott.⁵⁹

A Tiszáninneni Egyházkerület a Dunamellékihez hasonlóan üdvözölte a kiegészítő képzést.⁶⁰ Ennek módjáról tárgyalásokat kezdeményezett a VKM-mel, amelyek eredménnyel zárultak. 1935-ben a sárospataki főiskola is áttért a kiegészítő képzésre, amely azonban néhány lényeges pontban eltért a nagykőrösitől. Mivel a pataki teológus hallgatók száma alacsony volt, nem szerveztek külön lelkésztanító-képző tanfolyamot, hanem különböző vizsgát⁶¹ írtak elő, s annak letételét követően iratkoztak be a segédlelkészek a tanítóképző V. osztályába. Nem indítottak tehát külön osztályt számukra, hanem a tanítóképző rendes hallgatóival együtt játak az órákra. A VKM javasolta, hogy azon tárgyak (hit- és erkölcstan, magyar irodalom, német, mennyiségtan) helyett, amelyekből nem kell vizsgáznuk, számukra hasznosabb – a tanítóképző III. és IV. osztályában szereplő – tárgyakat tanítsanak, mint földrajz, rajz, ének-zene, tanítási gyakorlat. Ez azt jelentette volna, hogy bejárnak az alacsonyabb évfolyamok óráira. Az egyházkerület az indítványt elfogadta, a végrehajtásáról nincs információnk. Az énektanulmányokat – Nagykőröshöz hasonlóan – Sárospatakon is már megkezdték a teológusképzés ideje alatt. A teológia kötelező volt kb. heti egy, pontosabban évente minimum 30 énekórát biztosítani a lelkészjelöltek számára. A II. évfolyamtól kezdve a hallgatók bejárhattak a tanítóképző óráira hospitálni. A tanítóképzés végén a segédlelkészek tanítóképesítő vizsgát⁶² tettek, s a rendes tanulókhoz hasonlóan nekik is meg kellett szerezniük a kántori képesítést, ami plusz nehézséget jelentett.⁶³ (Sárospatakon tehát a kiegészítő képzésnek sajátos variánsa valósult meg konventi és VKM engedéllyel.) A képzés 1936/37-ben kezdődött el és 1942-ig tartott. Megszüntetéséről nem született külön határozat. Feltételezésünk szerint a nagykőrösi tanfolyam berekesztésének híre váltotta ki. Mind a teológiai akadémia, mind a tanítóképző tanári kara üdvözölhette aényt.

⁵⁸ SERI, 1984. 23., 38. p. (A képzés költségeihez a többi egyházkerület nem járult hozzá – noha ezt az indításkor javasolta a Dunamelléki Egyházkerületi Tanács. Uo. 11. p.)

⁵⁹ SERI, 1984. 28–30., 35. p.

⁶⁰ EK jkv. 1932. 123. sz. 129. p.

⁶¹ Tárgyai: test- és élettan, nevelés-tanítás- és módszertan, gazdaságtan, rajz, ének-zene, kézimunka.

⁶² Írásbelit csak a neveléstudományi tárgyak köréből kellett tenniük. A szóbeli vizsga tárgyai: neveléstudományi tárgyak, magyar nyelvtan, alkotmánytan, Magyarország földrajza és gyakorlati tanítás.

⁶³ EGEY, 1980. 12–20. p.; EK jkv. 1933. 84. sz. 91. p.; EK jkv. 1935. 125. sz. 149. p.; EK jkv. 1938. 196. sz. 237. p.; EK jkv. 1939. 152. sz. 174. p.; EK jkv. 1941. 239. sz. 259. p.; EGEY, 1980. 12–13. p.; EK jkv. 1936. 298. sz. 320. p.

Patakon a párhuzamos képzésben 5 fő, a kiegészítőben pedig 8, azaz összesen 13 fő végzett. 6 teológus hallgató a nagykőrösi tanfolyamot végezte el.⁶⁴ A számadat azért meglepő, mert a képzést 1929/30-ban kötelezővé tették, s azt az 1933/34-es tanévtől ismételten előírták. Oka a felmentettek magas számában és a szigorú követelményekben kereshető. A tanítóképző semmilyen kedvezményt nem adott a lelkészjelöltek és a segédlelkészek számára. Ugyanazon feltételeknek kellett megfelelniük, mint a tanítóképző rendes növendékeinek.⁶⁵

A lelkésztanítók alkalmazása

1935-ben az Egyetemes Konvent egyik bizottságának javaslatára az egyházkerületek kijelölték azokat az egyházközségeket (ún. lelkésztanítói helyeket), amelyeknek üresedés esetén lelkésztanítókat kellett alkalmazniuk. A Dunántúlon 8, a Tiszáninneni Egyházkerületben 17 (majd 16⁶⁶), a Dunamelléki Egyházkerületben 70 (ebből 45 a Felsőbaranyai Egyházmegegyében) ilyen gyülekezet volt, a Tiszántúlon pedig egyetlenegy sem.⁶⁷A lelkésztanítók száma ennél alacsonyabb volt (vö. 3. táblázat).

3. táblázat: A lelkésztanítók száma a református népiskolákban

Tanév	Lelkésztanító
1929/30.	2
1930/31.	n. a.
1931/32.	8 (csak a Dunántúlon)
1932/33.	13
1933/34.	14
1934/35.	14
1935/36.	21
1936/37.	11
1937/38.	13
1938/39.	22
1939/40.	28
1940/41.	36
1941/42.	35

Forrás: az Egyetemes Konvent közgyűlési jegyzőkönyvei⁶⁸

A 3. táblázatból látható, hogy egy hullámvölgyet leszámítva (1936/37–1937/38.) a vizsgált időszakban egyre több lelkésztanító dolgozott református népiskolában. Mivel a számuk meghaladta a képesítés nélküli pedagóg-

⁶⁴ EGEY, 1980. 19–20. p.

⁶⁵ EK jkv. 1931. 198. sz. 164. p.; EGEY, 1980. 15–16. p.; SERI, 1984. 39. p.

⁶⁶ EK jkv. 1938. 199. sz. 242. p.

⁶⁷ EK jkv. 1937. 269. sz. 230–231. p.; A Dunamelléki Református Egyházkerület 1935. évi november hó 18. és 19. napjain tartott rendes közgyűlésének és 1937. évi egyházkerületi tanácsi és bírósági ülésének jegyzőkönyve. Bp., 1935. (továbbiakban: DMREK jkv.) 1935. 42. sz. 36–38. p.

⁶⁸ EK jkv. 1931. 275. sz. 283. p.; EK jkv. 1932. 195. sz. 231. p.; EK jkv. 1933. 148. sz. 202. p.; EK jkv. 1934. 218. sz. 329. p.; EK jkv. 1935. 168. sz. 238. p.; EK jkv. 1936. 265. sz. 287. p.; EK jkv. 1937. 232. sz., 288. p.; EK jkv. 1938. ápr. 167. sz. 206. p.; EK jkv. 1939. ápr. 115. sz. 143. p.; EK jkv. 1940. ápr. 229. sz. 229. p.; EK jkv. 1941. 215. sz. 225. p.; EK jkv. 1942. 102. sz. 181. p.; EK jkv. 1943. 235. sz. 339. p.

gusok számát, feltételezhetjük, hogy közülük többen elvégezték a lelkésztanító-képzést.

Felmerülő nehézségek

A nehézségek főként a lelkészi és a tanítói képzés céljának és tartalmának összehangolása kapcsán merültek fel, ahogy erre fentebb már rámutattunk.⁶⁹ A lelkészképzés érdekei (annak magasabb presztízse, eredményes megvalósítása, először a túltermelés, majd az elnéptelenedés problémája) az egyház és vezetői számára nem lehettek másodlagosak. Ez befolyásolta a lelkésztanító-képzést.⁷⁰

A teológiai akadémiák tanárainak csoportja különösen érintett volt a kérdésben. 1927-ben a Teológiai Tanárok Konferenciája még a kötelező lelkésztanító-képzés mellett érvelt, elrendelését „egyetemes egyházpedagógiai szempontból” szükségesnek tartotta. (Ezzel a véleményével a Konvent is azonosult.⁷¹) Egy évvel később – hozzátesszük: reagálva a VKM állásfoglalására⁷² – már csak akkor fogadta el, ha a teológushallgatóktól nem várják el a teljes tanítóképesítő vizsga letételét. A Teológiai Tanárok Konferenciája 1928-ban Pápán ugyanis kimondta: a két teljes tartalmú képzés előírása veszélyeztetné a lelkészképzés legfőbb célját: „A teológusok a két oklevél [...] megszerzésének intellektuális munkájával birkózva nem jutnak el az evangélium erőinek olyan befogadásához, mint az egy szükséges dologhoz, mely őket az ige szolgálatára készkékké és képesekké tenné.” Ezért ebben az esetben csak a fakultatív tanítóképzést tartotta helyénvalónak. A teológiai tanárok 1930-ban már az egyidejű képzést „összegegyeztetetlenné” mondták ki. Szerintük az mind a kettő képzési ág számára hátrányos. Az ekképpen nyert tanítói végzettség színvonalában elmarad a tanítóképzőkben megszerzett tudástól, ami a református iskolákat hátrányos helyzetbe sodorja. Problémásnak látták a gyakorlótanítás megszervezését és javadalmazását. A lelkészképzés tudományos színvonalát pedig szerintük lehetetlen megtartani. Az a tanítóképzés beiktatásával éveket veszít. Szakadék keletkezik továbbá az egyetemi és az akadémiai teológusképzés között.⁷³ Többször felmerült, hogy a tanítóképzés elvonja a teológushallgatókat a gyülekezeti munkától.⁷⁴

A teológusképzést megkezdő hallgatók számára a tanítóképzés inkább teher volt, előnyét csak később, már a munka világában tapasztalták meg néhányan: „Nem egész szívvel voltunk itt” – emlékezett vissza az egyik volt

⁶⁹ Nem véletlenül hangsúlyozta a nagykőrösi lelkésztanító-képző tanfolyam megnyitásakor Váczy Ferenc igazgató Lutherre hivatkozva, hogy nem lehet diszharmonióról beszélni, mert mindkét állás „nevelés”. – DONÁTH, 2008. 383. p. Ugyanezt emelte ki Tóth Lajos szekszárdi lelkész 1935-ben megjelent tanulmányában. – SERI, 1984. 16. p.

⁷⁰ EK jkv. 1931. 200. sz. 168–174. p.; EK jkv. 1934. 160. sz. 148. p.; EK jkv. 1941. 239. sz. 249. p.; EK jkv. 1942. 44. sz. 24. p.; EGEY, 1980. 2. p.

⁷¹ EK jkv. 1927. 91. sz. 88. p.

⁷² A VKM 1927-ben még ragaszkodott a teljes tanítóképesítő vizsga teljesítéséhez. – MRE. ZSL. 2/a 90. a. 3710/1927. sz. (= Jegyzőkönyv a református egyetemes konvent elnöki tanácsának Budapesten, 1927. évi november hó 8-án tartott üléséről.)

⁷³ EK jkv. 1929. 102. sz. 110. p.; EK jkv. 1931. 200. sz. 170–172. p.

⁷⁴ EK jkv. 1930. 5. sz. melléklet 451. p.; EK jkv. 1931. 200. sz. 166. p.

Kőrös-parti diák.⁷⁵ Göde Lajos nagykőrösi lelkész szerint „nem a maguk jószántából jöttek hozzánk, hanem felsőbb rendelés folytán. Abban, hogy itt kellett lenniük, valami büntetésfélét láttak...”⁷⁶ A lelkészjelöltek nagy többsége nem akart alacsonyabb presztízsű képzésben részt venni, munkát ellátni. (Eleve gondot jelentett a kis falusi gyülekezetek lelkészi utánpótlásának biztosítása.) Főleg az első tanfolyamok hallgatói lázadtak a képzés ellen, ezért teljesítették pontatlanul vagy késedelmesen a kötelességeiket, ezért nem fogadták el a számukra már szokatlan szabályokat, mint például a kötelező óralátogatás.⁷⁷ A lelkészhallgatók hozzáállásából és életkorából fakadhattak azok a fegyelmi problémák, amelyekre Sárospatakon panaszkodtak.⁷⁸

Azokon az akadémiákon, amelyek előírták a tanítói képesítés megszerzését, felmentést pályaalkalmatlanság címén, rossz zenei hallás esetén vagy az egészségi állapotra hivatkozva lehetett kérni.⁷⁹ A Konvent a lelkésztanító-képző tanfolyam elvégzése alól a zenei hallás hiánya mellett középiskolai tanári tanulmányok vagy magasabb szintű tudományos teológiai képzés folytatása esetén engedett felmentést. A döntés jogát az egyházkerületi közgyűlések kezébe helyezte.⁸⁰ A teológushallgatók a tanítóképzést szükségtelen kitérőként élték meg: „Sokan úgy érezték, hogy ezzel elkanyarodnak hivatásuk gyakorlásától, s az itt szerzett képesítésre úgy sem lesz szükség, csak szórványos esetekben. Továbbá: úgy éreztük, hogy az akadémiai képzés szintjétől ezzel visszacsúszunk a középiskolás képzés szintjére. Végül az sem volt közömbös, hogy egy gyakorlatilag inaktív esztendő következett el, ami anyagilag is terhet jelentett, mert abban az időben nem volt ingyenes a teológiai képzés sem, és keresőképtelen állapotunkban még egy év a szülőket terhelte.”⁸¹ Az anyagi teher már a képzés során keletkezett: tankönyveket kellett vásárolni, kifizetni a vizsgadíjakat.⁸²

Problémaként jelentkezett továbbá, hogy a lelkésztanító-képzésbe csak a férfi teológushallgatók kapcsolódhattak be. Klebelsberg Kuno 1927-ben kiadott rendeletében korlátozás nélkül megengedte, hogy a református teológiai akadémiák felvehessenek nőket is.⁸³ Ezt követően egyre több nő iratkozott be a teológiákra. Ők azonban nem teheték le a lelkészképesítő vizsgákat, ezért lelkészként nem, csak vallástanárként tudtak elhelyezked-

⁷⁵ Tóth János lelkészt idézi: SERI, 1984. 50. p.

⁷⁶ Idézi: SERI, 1984. 29. p.

⁷⁷ Uo. 17., 30., 21–22., 17–18. p. A mulasztások száma utóbb a szigorú szabályozás miatt csökkent. Az egyházkerületi tanács ugyanis elrendelte, hogy a tanítóképzőnek minden hónapban fel kell terjesztenie a hiányzók névsorát az indoklással együtt, és mellékelnie kell a véleményét arról, hogy szerinte elfogadható-e a mulasztás. A püspököt pedig felhatalmazta, hogy szükség esetén fegyelmi eljárást indítson. – DMREK jkv. 1937. szeptember 19., 32. sz. 208. p.

⁷⁸ KÖDÖBÖCZ JÓZSEF: Tanítóképzés Sárospatakon. A kollégiumi és középfokú képzés négy évszázada. Bp., 1986. 242. p. A tanítóképző igazgatója nem látott ilyen problémát, ld.: EGEY, 1980. 20. p.

⁷⁹ EK jkv. 1933. 84. sz. 91. p.; vö. EK jkv. 1931. 200. sz. 169., 173. p.

⁸⁰ EK jkv. 161. sz. 149–150. p. A Dunamelléken külföldről visszatérve meg kellett kezdeni a tanítóképzést. – SERI, 1984. 44. p.

⁸¹ Dr. Kiss János ny. lelkészt idézi: SERI, 1984. 45. p.

⁸² EK jkv. 1931. 199. sz. 165. p.; 200. sz. 171. p.

⁸³ PUKÁNSZKY BÉLA: A nőnevelés évezredei. Bp., 2006. 164. p.

ni. 1925-ben fel sem merült, hogy a nők is részt vegyenek a lelkésztanítói képzésben, azt 1932-ben vetette fel Antal.⁸⁴ Oka az volt, hogy a pápai református tanítónőképző intézetben a teológia női hallgatóit is képesítő vizsgára bocsátották, amit a VKM képviselője kifogásolt.⁸⁵ Ezt követően határozta el az egyház vezetése, hogy tisztázza a kérdést a Minisztériummal.⁸⁶ A Dunántúli Egyházkerület közgyűlése az alábbi érveket sorakoztatta fel: „Bár igaz, hogy ők rendes lelkészek s így lelkésztanítók sem lehetnek, de mint tanítónők, katecheták vagy belmissziói munkások pedagógiai munkát végeznek s a református nőnevelés érdekében elsőrendű fontosságú, hogy egyházaink minél több lelkészi képesítésű női tanerővel rendelkezzenek.” Az Egyetemes Konvent a javaslatot – a kerületek meghallgatása után – elfogadta. A VKM viszont elutasította a megkeresést: kijelentette, a teológiák nőhallgatói nem vehetnek részt a lelkésztanító-képző tanfolyamon, mert nem szentelhetők lelkészekké.⁸⁷

A lelkésztanító-képzés visszaállításának felvetésekor, a majdani tanítóképesítő vizsga tartalmáról írt első – Tiszántúlról érkező – javaslatban már szóba került a jogosítvány kérdése. A képzés és a vizsgák tartalmáról folytatott több forduló egyeztetésnek folyamán szintén szó volt a tanítói és a lelkésztanítói képzettség ekvivalenciájáról. Az egyház általános érvényűnek, a tanítóival egyenrangúnak tekintette a képesítést, s a VKM is így nyilatkozott erről.⁸⁸ A tanítók azonban, úgy látszik, aggódtak az állásaik miatt, mert az Országos Református Tanítóegyesület 1932-ben arra kérte a Konventet, hogy a lelkésztanító-képzést lezáró oklevél kifejezetten a lelkésztanítói állások betöltésére jogosítson. (A Konvent elutasította a javaslatot.⁸⁹) 1933-ban már Hóman Bálint is azt hangsúlyozta: nem egyezik a lelkésztanító- és a tanítóképzés színvonala. A VKM már korábban is arra bízta az egyházat, hogy inkább tanítói oklevéllel rendelkező hallgatókat vegyen fel a teológiákra.⁹⁰ Egy évvel később pedig már azt kérte a Konventől, a lelkésztanító-képzés során nyert tanítói oklevél záradékában fejezzék ki az „eredeti rendeltetését.”⁹¹ A miniszteri indítvány határozott ellenzést váltott ki, a Konvent kihangsúlyozta, elvi megállapodás született arról,

⁸⁴ Ezekben az években a lelkész-túltermelés miatt a lelkész-nők elhelyezkedési nehézségekkel küzdhettek.

⁸⁵ Sárospatakon egy nő szerzett a férfi teológusjelöltekkel együtt 1931/32-ben tanítói oklevelet. – EGEY, 1980. 5. p.

⁸⁶ MRE. ZSL. 2/a 90. b. 4060/1932. sz. (= Jegyzőkönyv a református egyetemes konvent elnöki tanácsának Budapesten 1932. évi november hó 26-án tartott üléséről.)

⁸⁷ EK jkv. 1933. 88. sz. 96–98. p.; EK jkv. 1934. 163. sz. 150. p., 1. sz. melléklet, 335–337. p.

⁸⁸ EK jkv. 1927. 91. sz. 88. p.; EK jkv. 1929. 102. sz. 113. p.; EK jkv. 1932. 123. sz. 125. p.; EK jkv. 1933. 84. sz. 91. p.

⁸⁹ EK jkv. 1933. 86. sz. 96. p. Hozzátesszük: tanítói túltermelés volt a korban. (Vö. EK jkv. 1934. 200. sz. 215. p.)

⁹⁰ EK jkv. 1934. 1. sz. melléklet 336–337. p.; EK jkv. 1932. 123. sz. 128. p.; EGEY, 1980. 6–7. p.

⁹¹ A javasolt szöveg: „Mivel ezek szerint N.N. a szabályszerű követelményeknek megfelelt, őt azoknak a református gyülekezeteknek ..... tannyelvű elemi népiskoláiban való tanításra képesítettnek nyilvánítjuk, amelyekben az oktatást is a lelkész látja el.” (EK jkv. 1935. 124. sz. 142. p.)

hogy az ekképpen szerzett tanítói oklevél a rendes tanítói oklevéllel azonos érvényű. Hozzátette, viszont a lelkésztanítókat továbbra is „rendszerint” lelkésztanítói állásokban alkalmazza.⁹² A VKM elfogadta az érvelést, s reményének adott hangot: a lelkésztanító-képzés nem fog a szükségleteket meghaladó mértéket öltetni.⁹³

Vita tárgyát képezte továbbá az állás természete, hogy a lelkésztanítók tanító lelkészek vagy lelkészkedő tanítók. (E kérdés inkább elméleti természetű volt. A lelkésztanítók egyértelműen elsődlegesen lelkészek voltak.) Mindez a felügyelet és a fizetés szempontjából volt lényegbevágó. A VKM attól tartott, hogy a lelkésztanítókat egyházi jellegüknél fogva kevésbé tudja ellenőrizni, mint a tanítókat.⁹⁴ Elhúzódó vita bontakozott ki a lelkésztanítók fizetéséről is: a teljes lelkészi vagy tanítói fizetést egészítsék ki? A VKM azt javasolta, hogy a lelkészi fizetést vegyék alapul, s ehhez járuljon hozzá a tanítói helyi javadalom egy része (min. egyharmada és a teljes földjáraadék), emellett hajlandó volt tanulónként segélyt (évi 25 P/főben kvázi tandíjkárpótlást) fizetni. Általános érvényű megállapodás azonban nem született. A lelkésztanítók fizetésük elégtelenségére panaszkodtak. Az egyházi hatóságok kérvényezték, hogy a lelkésztanítók is kapják meg a tisztviselőket – így a tanítókat – illető állami kedvezményeket (például a kedvezményre jogosító arcképes vasúti igazolványt).⁹⁵

A lelkésztanítóság előnyei

Az egyház számára a lelkésztanítóság újbóli bevezetése lehetővé tette a kisiskolák megmentését. De milyen előnyökkel járt a lelkésztanító-képzés a lelkészek számára? A Seri András által készített interjúkból erre a kérdésre is választ kapunk. A lelkésztanítói tanfolyamon résztvevők közül Rác Lajos és Tóth János Nagykovács szellemiségét, élénk társasági életének szellemi horizontot tágító hatását említette. Rác pozitívként emelte ki, hogy a helyi gimnázium internátusában nevelőtanári állást kapott. Tóth aláhúzta: az egy év viszonylagos szabadsága lehetőséget adott az önképzésre.⁹⁶ Ugyanezt emelte ki dr. Kiss János is.⁹⁷ A tanfolyam résztvevői bekapcsolódhattak a gyülekezeti munkába, így lelkészi gyakorlati tapasztalatot gyűjthettek.⁹⁸ Részt vettek a tanítóképző intézet vallásos ifjúsági egyesületeinek a munkájában.⁹⁹ Többen kitértek arra, hogy a tanítóképzés során tanultak hasznosnak bizonyultak a lelkészi szolgálat alatt, a vallások-

⁹² Uo. Vö. EK jkv. 1936. 299. sz. 322. p.; Vö. MRE. ZSL. 2/a 90. b. 4790/1934. sz. (= Jegyzőkönyv a református egyetemes konvent elnöki tanácsának Budapesten, 1934. augusztus 13-án tartott üléséről.)

⁹³ EK jkv. 1936. 301. sz. 324. p.

⁹⁴ EK jkv. 1930. 149. sz. 140. p.

⁹⁵ EK jkv. 1927. 199. sz. 199. p.; EK jkv. 1928. 228. sz. 233–234. p.; EK jkv. 1929. 102. sz. 112. p.; EK jkv. 1930. 149. sz. 140. p.; EK jkv. 1931. 200. sz. 167. p.; EK jkv. 1935. 191. sz. 261–262. p.; EK jkv. 1937. 267. sz. 329–330. p., 291. sz. 352–353. p.; EK jkv. 1939. 134. sz. 156. p., 135. sz. 156. p.; EK jkv. 1941. 244. sz. 270–271. p.

⁹⁶ Idézi: SERI, 1984. 46., 50. p.

⁹⁷ Uo. 45. p.

⁹⁸ Uo. Rác Lajos pontos adatokat közöl erre vonatkozóan – cáfolni próbálva az ellenkező állításokat. Uo. 47–48. p.

⁹⁹ Uo. 26–27. p. (A szerző szerint a gyülekezeti munka főleg erre koncentráldott.)

tatói munka során. Megismerhették a gyermek lelki és szellemi világát, így könnyebben kapcsolatot tudtak létesíteni a gyermekekkel és a fiatalokkal.¹⁰⁰ A neves pasztorálszichológus, Gyökössy Endre osztályfőnökének, Juhász Bélának a hatását emelte ki, aki elindította őt a lélektani tanulmányok irányába, hogy ne csak a „legelőcskéket,” de a „juhocskákat” is ismerje. Volt olyan lelkész, aki várakozásával ellenében lelkésztanítói állásban helyezkedett el. Ő a megélhetését köszönhette a kettős képzésnek.¹⁰¹

A lelkésztanító-képzést a tárgyalt időszakban – eddigi kutatásaink szerint – csak a református egyház szerveztette meg. Erre vonatkozó javaslatok azonban más felekezetek tagjai részéről is születtek. Dohány József az ortodox *Zsidó Újság*-ban 1926-ban több tanulmányban is indítványozta „pap-tanító-képezdek” felállítását. Szerinte az összevont képzéssel biztosítani lehetne a népiskolai tanítók vallásos szellemben történő nevelését, s ezáltal az izraelita felekezet újjászületését. Véleménye szerint a nevelőknek papoknak kell lenniük, mert az istenfélelem átültetése lényegesen fontosabb célja az iskolának, mint a világi ismeretekre történő oktatás. Márpedig kizárólag a papok tudják – folytatta – a „vallásbeteg” tanulókat „zsidó-egészségessé” tenni.¹⁰²

A két képzés összekapcsolására tett indítványt Becker Vendel katolikus pap, tanítóképző-intézeti igazgató. Véleménye szerint „a katolikus iskola előcsarnoka a templomnak,” ezért a pap és a tanító nevelőmunkájának összhangban kell állnia egymással.¹⁰³ Ez szerinte úgy érhető el, ha ugyanazon szellemű és tartalmú pedagógiai képzést kapnak mindketten. A papnak – fűzte hozzá – nemcsak mint vallásoktatónak, hanem „minden ténykedésében szüksége van pedagógiai ismeretekre,” azaz lekipásztorként, iskolaszéki elnökként, esetleg tanfelügyelőként. Közös, főiskolai szintű képzésüknek „fel kell ölelnie a teljes pedagógiai és didaktikai képzést, a népiskolai tárgykörök részletes módszerét, az iskolán kívüli népművelésre való képzést, a gazdasági, közgazdasági, szociológiai és szociálpolitikai képzést, végül [sic!] az egyházi liturgikus és népénekre való képzést.” Ez a tárgyak közös látogatását jelentette volna.¹⁰⁴ Nem igazolható, de lehetséges, hogy Beckert a lelkésztanító-képzés inspirálta javaslata megfogalmazására.¹⁰⁵

* * *

A lelkésztanítóóság archaikus formája az 1920-as évek második felétől az 1940-es évek elejéig ismét általánosan bevezetésre került Magyarországon. A kísérlet, egy kora újkorban általánosan elterjedt intézmény visszahozatala, mind a református egyház, mind a Vallás- és Közoktatásügyi Minisz-

¹⁰⁰ Uo. 49., 51. p. (Nagykőrösön 1943-ban a tanítói képesítést a vallásoktató lelkészi pályázat feltételévé tették. – Uo. 49. p.)

¹⁰¹ Uo. 44., 45., 49. p.

¹⁰² DOHÁNY JÓZSEF: Pap-tanítókat. In: *Zsidó Újság*, 1926. 19. sz. 3–4. p.; UÓ: Pap-tanítókat. In: *Zsidó Újság*, 1926. 27. sz. 3–4. p.

¹⁰³ BECKER VENDEL: A főiskolai tanítóképzés problémája: Tanítóképzés és papnevelés. Szeged, é.n. 38. p. (A tanulmány 1938 előtt született, valószínűleg már az 1930-as években.)

¹⁰⁴ Uo., 40., 42. p.

¹⁰⁵ Hatásáról ld.: DONÁTH, 2008. 380–382. p.

térium részéről engedmények megtételét feltételezte. A kormányzat valószínűleg politikai okokból belement a kompromisszumba, viszont a legfontosabb követelményeihez szigorúan ragaszkodott. A tárgyalások sikeréhez minden bizonnyal szükség volt Antal Géza befolyására, jó kapcsolataira.

FÜGGELÉK

1. Marton János (sárospataki teológiai akadémia) tantervjavaslata (1930)¹⁰⁶

A képzés tartalma

Évfolyam	Tantárgy	Heti óraszám
I.	Neveléstan és lélektan	2
	Tanítási gyakorlat	3
	Ének (egyházi ének is)	2
	Zene	2
	Test- és élettan	1
	Gazdaságtan	1
	Alkotmánytan, jogi ismeretek	1
	Testgyakorlás	2
	Összesen	14
	Teológiai tárgyakkal együtt	33/34
	II.	Neveléstan (módszertan, iskola-szervezetten)
Módszertan		1
Tanítási gyakorlat		3
Ének (egyházi ének is)		2
Zene		2
Közgazdaságtan		1
Egészségtan		1
Testgyakorlás		2
Összesen		14
Teológiai tárgyakkal együtt		32

Az I. különbözeti vizsga (II. évf. végén) tárgyai:

- test- és élettan, nevelés- és tanítástan, tanítási módszertan, gazdaságtan, rajz (ha a gimnáziumban rendkívüli tárgyként nem tanulta), ének, zene.¹⁰⁷

A II. különbözeti vizsga (III. évf. végén) tárgyai:

- neveléstan, iskola-szervezetten, nevelési és tanítási gyakorlat, alkotmánytan, egészségtan, közgazdaságtan, rajz, ének, zene, testgyakorlás.

Tanítóképesítő vizsga (IV. évf. elején, szeptemberben):

- írásbeli vizsga a pedagógia köréből,
- szóbeli vizsga: neveléstan lélektani vonatkozásokkal, tanítástan és módszertan, neveléstörténet és iskola-szervezetten, tanítási gyakorlat, magyar nyelvtan, a történelem módszertana, alkotmánytan, Magyarország földrajza.¹⁰⁸

¹⁰⁶ EK jkv. 1930. 5. sz. melléklet, 449–452. p.¹⁰⁷ Földrajz és szerves kémia a VKM engedélyével kimarad.¹⁰⁸ Hittan, magyar, német, mennyiségtan a VKM engedélyével kimarad.

2. A pápai teológiai akadémia tantervjavaslat (1930)¹⁰⁹

Évfolyam	Tantárgy	Heti óraszám
I.	Neveléstan	2
	Tanítási gyakorlat	3
	Ének	2
	Egyházi ének	1
	Zene	2
	Test- és egészségtan	1
	Mezőgazdaságtan	1
	Alkotmánytan	2
	Testgyakorlás	2
	Összesen	16
	Teológiai tárgyakkal együtt	39
II.	Neveléstan	2
	Tanítási gyakorlat	3
	Ének	2
	Egyházi ének	1
	Zene	2
	Közgazdaságtan	2
	Testgyakorlás	2
	Valláslélektan	1
	Összesen	15
	Teológiai tárgyakkal együtt	33

---

¹⁰⁹ EK jkv. 1930. 5. sz. melléklet, 451–452. p.

3. A lelkésztanítói tanfolyam végleges óraterve¹¹⁰

Tantárgy	Heti óraszám
Test- és élettan	1
Nevelés-tanítás és módszertan	2
Neveléstörténet	1
A népoktatás szervezete	1
Pedagógiai gyakorlat	1
Tanítási gyakorlatok	8
Magyar nyelv és irodalom (főképp nyelvtan)	1
Magyarország földrajza, lakóhelyismeret	2
Alkotmánytan (ami a teológusképzésből kimaradt)	1
Közgazdaságtan (főként, ami a teológusképzésből kimaradt)	1
Mennyiségtan népiskolai módszertani anyaga	1
Gazdaságtan	2
Egészségtan	1
Rajz	2
Ének, zene*	2
Kézimunka	1
Testgyakorlás	2
Összesen	30

* Továbbá a teológusképzésben az I–IV. évfolyamon heti 2-2 órában.

¹¹⁰ EK jkv. 1933. 2. sz. melléklet, 361–362. p.

Evangelikus iskolák Sáros vármegye területén a 16. és a 19. században

Kónya Péter

Előzmények

A Sáros vármegyei oktatás kezdete mélyen a középkorba nyúlik vissza. Mivel az első innen származó diákok csak a 14. század végétől kezdve voltak az európai egyetemeken, ez azt jelenthette, hogy minimálisan a 14. században már kellett szervezett oktatásnak működnie a diákok lakóhelyén vagy annak közelében, még ha alacsonyabb színvonalon is.

Tekintettel arra, hogy Sáros vármegyében a kora középkorban nem léteztek a magasabb egyházi szervek vagy bencés kolostorok, nagy valószínűséggel az első iskolák csak a késő középkorban alakultak meg. Az egyház-igazgatás később már magasabb követelményt állított,¹ de legfőképpen a városok létrejötte igényelte az oktatást, ugyanis a városokban a bizonyos fokú képzettség elengedhetetlenül fontos volt nemcsak az igazgatás, de a kereskedelem lebonyolításának és a céhek ipari termelésének vezetése szempontjából is. A polgárság oktatása azonban olyannyira specifikus volt, hogy az előző korszakhoz képest vagy teljes mértékben vagy csak részben módosított, új típusú iskolákat igényelt. Egyes hivatalok a 14. században pedig akár egyetemi végzettséget is megkívántak, amelyet fokozatosan el is vártak egyes papoktól és tanítóktól. Természetesen az egyetemi oktatás felől érdeklődőknek már rendelkezniük kellett bizonyos fokú tudással, amely az alapfokú iskolák rendszerének fejlesztéséhez vezetett az országban.

Új követeléseket az oktatással szemben a 14. században létrejött új típusú plébániai és városi iskolák támasztottak, amelyek a lakosság szélesebb körét, főleg a nemességet és a polgárságot célozták meg, de azon jobbagyokat is, akik a papi hivatást választották. A plébániai iskolák egész sora épült a hagyományos hazai iskolai hagyományokra, amelyek a nagyobb parókiákon működtek, és ahol maga a lelkész oktatott. Feltételezhető, hogy az első ilyen plébániai iskola a vármegyében Nagysárosban volt, a legrégebbi egyházszervezet központjában. Bár e tény csak 1509-től igazolható az írásos emlékek alapján, György rektor² ottani működésének köszönhetően városi iskola biztosan működött ott már korábban is, amely Nagysáros városi jellegét tükrözhetette.

A nagysárosi iskolán kívül a középkori vármegyében kimutatható, hogy további falusi iskolák működtek, mégpedig Budaméren, Bércalján, Komlóson, Lapispatakon, Sóváron és Tarcán.³ Némely szerző ide sorolja a berzevicei egyházi iskolát is, amelyet az elkövetkezendő évszázadban gimnáziummá alakítottak (mint ahogy a hanusfalvi és a héthársi iskolákat is).⁴

---

¹ Egy egész sor új parókia jött létre, úgyszintén az esperességek (archidiakonátus) is, mint az egyházszervezet középfokú egysége, s nem utolsósorban az új egyházi rendek is meghonosodtak az országban.

² A kassai százéves egyházmegye történeti névtára és adattára. Kassa, 1904. 764-765. p.

³ Uo., 360. p.

⁴ TÓTH SÁNDOR: Sáros vármegye monográfiája. III. Bp., 1912. (továbbiakban: TÓTH, 1912.) 263. p.

A 15-16. században, a középkor vége előtt, minden bizonnyal a többi 34 vidéki sárosi plébánia mellett is működtek iskolák.

Sáros vármegye iskolarendszerében a legjelentősebb helyet a késő középkorban kétségkívül a szabad királyi városi iskolák foglalták el. A művelődés kiemelt fontosságú volt a középkori városok életében. Sáros vármegyében a 14. századtól kezdve három királyi város létezett, amelyekben vélhetően nagyobb számú iskolázott lakos élt. Ezekhez a Tarca-parti városokhoz, Eperjeshez, Kisszebenhez és Nagysároshoz,⁵ a század második felében Bártfa is csatlakozott. Némely régebbi szerző pedig már ebben a korban számon tartja a sárosi iskolák létezését: Nagysáros 1320, Eperjes 1374, Bártfa 1376 és Kisszeben 1405.⁶ Minthogy állításukat nem támasztják alá forrásokkal, nem tekinthetőek hitelesnek, de kijelenthető, hogy ezek az iskolák minden bizonnyal már a 14. században megalakultak. Ezt a feltevést támasztja alá az a tény is, hogy ezek a városok a 15. század elejéig megkapták a saját templomuk patronátusi jogát, amelynek értelmében a polgárok maguk választhatták meg a papjukat és a városi iskolák rektorait.⁷ Sáros vármegye mindhárom városából származnak – körülbelül azonos időszakból – adatok a városi iskolákról. Eperjesen az iskola, illetve a rektor működése 1429-ből⁸ említődik, Bártfán 1434-ből⁹ s Kisszebenben 1435-ből.¹⁰

Ebben az időszakban a legnagyobb és legjelentősebb városi iskola a vármegye területén az eperjesi volt. Az első említés egy számviteli könyvből származik 1429-ből, amely szerint a város 400 dénárt fizetett ki a rektornak, ami a többi városi alkalmazott fizetéséhez képest eléggé kevés összegnek bizonyult. A század közepén az eperjesi rektor éves fizetése 25 Ft volt, ami viszont ezüstpénzben volt kifizetve. Egy városi tanító (rektor) valódi átlagos fizetése 6-7 Ft volt, mely a 16. század első felében elérte a 15 forintot is.¹¹

Az iskolában eredetileg csak egy tanító oktatott, akit rektornak, illetve iskolamesternek hívtak, de a 15. század hatvanas éveitől kezdve a város további oktatókat, segédtanárokat is alkalmazott. A középkor végén, a 16. század első felében a rektornak a kántor is segédkezett a tanításban. Az eperjesi városi iskolának így már három tanítója volt. Rajtuk kívül alkalmazásban voltak még a kiségitő, a szolgálati személyzet, akiket a kályhafűtőmester képviselt.¹²

⁵ Nagysáros még a 14. század folyamán függő helyzetbe került a vártulajdonosoktól, s ezáltal fokozatosan lecsúszott a mezővárosok szintjére.

⁶ TÓTH, 1912. 263. p.

⁷ Kisszeben ezt a jogot 1406-ban szerezte meg. BODNÁROVÁ, MILOSLAVA: Sabinov v stredoveku. In: Dejiny Sabinova. Ed.: Kónya, Péter. Sabinov, 2000. (továbbiakban: BODNÁROVÁ, 2000.) 108. p.

⁸ IVÁNYI BÉLA: Eperjes szabad királyi város iskolaügye a középkorban. Bp., 1911. (továbbiakban: IVÁNYI, 1911.) 2. p.

⁹ Dejiny Bardejova. Red.: Holotik, Lud'ovit. Košice, 1975. (továbbiakban: HOLOTIK, 1975.) 173. p.

¹⁰ TÓTH, 1912. 264. p.

¹¹ IVÁNYI, 1911. 2-3. p.

¹² IVÁNYI, 1911. 10. p.

Az eperjesi iskola első ismert iskolamestere András volt (1447-ben). Utána következett János iskolamester (1448-49), Péter (1450-51) és újra János (1455). 1469-ben Pál volt az iskolamester, aki mellett Orbán volt a segédtanító, majd 1498 és 1501 között a baccalaureusi képzettségű Konrád vezette az iskolát. A 16. század elején Eperjesen György iskolamester (1505), Máté (1509), baccalaureus Gáspár (1517), Farkas Lőrinc (1518-21) és Steinhofér Sebestyén (1521-1522) tanított, majd Wernher György és a krakkói Roll János, aki 1525-ben lett iskolamester, de a következő évben az iskola élére már a humanista, babérkoszorús Wernher György került.¹³

A már a 14. században megépített eperjesi iskola nem messze a templomtól, önálló épületben, a főtéren állt. Az épületről, annak rendben tartásáról és javításáról a város gondoskodott. A 16. század elejére viszont már nem voltak kielégítőek a (ha nem) több mint száz éves helyiségek, s ezért a városi tanács 1517-ben úgy döntött, hogy új iskolát építtet, amely aztán 1519 és 1522 között meg is épült a város költségén: 384 forintba és 16 dénárba került. A toronnyal ellátott egyemeletes épület, oktatásra valamint a rektor, a tanító és a diákok szállására egyaránt szolgált. Egy nagy osztálytermen kívül a rektor és a tanító lakása is itt helyezkedett el, a tanulók szobái és különböző gazdasági helyiségek is. Az iskolának saját kertje volt, s az egész épületet kőfal vette körül.¹⁴

A bártfai iskoláról szóló 1434-es első írásos említés a tanítók fizetéséről szól, akiknek a városi tanács 1000 dénárt fizetett, négy év múlva, 1438-ban a bártfai iskolamester fizetése már 2500 dénárból és 8 köből gabonából állt. A 16. század elején a rektor a városi pénztárból évente négy forintot kapott, majd később (a második évtizedtől) már tizenkettőt.¹⁵ Bártfán szintén a helyi lelkész feladata volt a rektor és a káplán étkeztetése, amiért cserébe a várostól húsz forintot kapott.¹⁶ Mivel ez különböző problémákat okozott, a 16. század elejétől a város már közvetlenül a tanítónak adta a hét forintnyi kosztpénzt.¹⁷

A bártfai iskolában eleinte szintén egyedül dolgozott a rektor, de a 15. század hetvenes éveinek végétől a város felfogadott egy segédtanítót, s a következő század első negyedében egy kántort is. Ugyanúgy, mint Bártfán és Eperjesen, az iskolamester a diákokkal együtt mellékkeresetre tehetett szert a városi tanács és a helyi parókia számára tett szívességgel.¹⁸ Az első ismert rektor Bártfán a baccalaureus Simon volt, aki 1477-ben működött a városban. A bártfai iskola élén őt követte az ugyanúgy baccalaureatusi végzettségű Orbán (1478),¹⁹ baccalaureus Antal,²⁰ babérkoszorús György,²¹ Baczkay Tamás (1510), Eck Bálint (1518) és Szebeni Szervác (1520). A bártfai rektorok közül Eck Bálint a legismertebb a késő középkorból, a

¹³ IVÁNYI, 1911. 4-5. p.

¹⁴ IVÁNYI, 1911. 11-15. p.

¹⁵ HOLOTIK, 1975. 174. p.

¹⁶ HOLOTIK, 1975. 174. p.

¹⁷ TÓTH, 1912. 264. p.

¹⁸ Az új bíró fogadása, templomban való éneklés, zsoltáreneklés, az épületkő és a búzadézsma összeírása, csengetés stb. Uo., 174. p.

¹⁹ TÓTH, 1912. 264. p.

²⁰ HOLOTIK, 1975. 173. p.

²¹ TÓTH, 1912. 264. p.

híres humanista költő, aki azelőtt a poétika professzora volt a krakkói egyetemen, akinek tizennyolc műve jelent meg nyomtatásban, köztük három tankönyv is, melyeket a városi iskolában használtak.²² A 15-16. században a bártfai iskolát csak képzett rektorok vezették, többségükben a krakkói egyetemen szerezték a baccalaureatusi vagy magiszteri végzettségüket. A 16. században természetesen már Bártfán sem felelt meg az iskola épülete a magas követelményeknek, s a város itt is úgy döntött, hogy újat építtet. Az új iskola 1508-ban épült fel a főtér északi végén, a Szent Egyed templom szomszédságában, mely épület kis javításokkal máig is fennmaradt.

A kisszebeni iskoláról viszont elég kevés adat maradt fenn a középkorból. Legelőször 1435-ben tesznek említést a kisszebeni iskoláról, mégpedig a rektor fizetésével kapcsolatban, akinek a városi pénztárból kellett fizetést, a lelkésztől pedig ételt kapnia.²³ Az első ismert kisszebeni tanító (iskolamester) a baccalaureus Lőrinc volt 1459-ben,²⁴ őt követte Liszt Gergely, aki 1446-ban dolgozott a városban.²⁵ A középkor végén, 1519-ben a városi tanács egy új, téglából épült iskolát emelt fel a főtér közepén, melynek költségei 76 forintot tettek ki.²⁶

A reformáció korában

Az 1526-os tragikus mohácsi vereség véget vetett a középkornak Magyarországon. Az ország belépése a kora újkorba a Habsburg-dinasztia fellépésével, a királyság közép-európai monarchiájába való bekebelezésével, két törvényes uralkodó (I. Ferdinánd és I. János) vetélkedésével, a török pusztítással és az annak következtében lezajló török hódítással, Magyarország három részre való szakadásával és más problémákkal jellemezhető. A vi-tathatatlanul negatív változások ellenére a 16. század az ország lakosságára nézve a kultúra, a művészet és a művelődés fejlődését eredményezte.

A humanista művelődés és a reneszánsz művészet fellépése és dinamikus fejlődése a Mohács utáni században mindenekelőtt a reformáció következménye, amely gyorsan előretört az ország minden részében. Sáros vármegye a szabad királyi városainak és német lakosságának köszönhetően a Királyi Magyarország²⁷ azon régiói közé tartozott, ahol a reformáció leg hamarabb honosodott meg.

A három szabad királyi városban még Mohács előtt megjelentek az első hittérítők Luther gondolatait terjesztve. Eperjesen működött Wolfgang Schustel mindaddig, amíg a plébánossal való konfliktusa miatt nem szám-

²² HOLOTIK, 1975. 174. p.

²³ TÓTH, 1912. 264. p.

²⁴ Uo.

²⁵ BÉKEFI REMIG: A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig. Bp., 1910. 479. p.

²⁶ LUKÁČ, EDUARD: Vznik a rozvoj školstva v Sabinove do r. 1640. In: Dejiny Sabinova. Ed.: Kónya, Péter. Sabinov, 2000. 117. p.

²⁷ A megnevezés a Magyar Királyság azon részét jelöli, amely az 1541-es évet követő felosztás után a Habsburgokhoz került (ekkor foglalták el az oszmánok Budát, és önállósodott az Erdélyi Fejedelemség).

úzték.²⁸ Még korábban, 1524-ben Kisszebenben János prédikátor²⁹ hirdette az ígét a reformáció szellemében. A szabad királyi városok és a királyi bánvárosok polgársága volt Felső-Magyarországon az első és egyetlen társadalmi réteg, amely még a mohácsi ütközet előtt azonosult a reformációval. A mágnások és a nemesség soraiban Luther tanítása a Mohács utáni időszakban kezdett terjedni, és már a húszas években sok mágnás és előkelő főúri család a reformáció követője lett. Ebben a folyamatban kulcsszerepet játszottak az ún. reformátorok, akik a reformáció gondolatainak befolyása alatt álltak, mint pl. Dévai Bíró Mátyás, a híres „magyar Luther“, aki Eperjesen is tartózkodott, úgy, mint Bogner Bertalan, a már említett Wolfgang Schustel vagy a bártfai reformátor, Leonard Stöckel.

A királyság területén az első, 1546-os erdői zsinat után zajlott ugyan csak 1546-ban a második, lényegesen fontosabb zsinat Eperjesen, amelyet az egyháztörténeti irodalom az első lutheránusi zsinatnak tekint. A megbeszélésen az öt szabad királyi város követei, a városi lelkészek, rektorok, Sáros- és Szepes vármegyei vidéki plébániák prédikátorai vettek részt. A zsinat 16 döntést hozott, amelyek később mintául szolgáltak a hitvallás és a lutheránus gyülekezetek egyházi életének megszervezésében. A hit alapjául az augsburgi hitvallást és Melanchthon Loci Comunesét vették, mellette az úrvacsora kiszolgálását a wittenbergi minta alapján írták elő. A zsinaton alakították ki az első lutheránusi esperességet, mégpedig az öt szabad királyi város és Sáros vármegye területén, élén a bártfai pappal, Radácsi (Radasin) Mihállyal, mint az első esperessel.³⁰

A tanítás egyesítésére és a lutheri egyház szervezeti egységének kialakítására nagy hatással volt az első hazai hitvallás, ismertebb nevén a Confessio Pentapolitana, amelyet a bártfai rektor, Stöckel Lénárd (további teológusokkal) állított össze az öt felső-magyarországi szabad királyi város részére 1549-ben.³¹ Törvényesítette a lutheri egyház gyülekezeteinek létét Felső-Magyarországon, megerősítette a vallási gyakorlatukat, éles határt szabott a lutheri vallás, valamint a törvényen kívüli anabaptizmus és a Zwingli-féle szakramentáriusok között. Éppen az öt szabad királyi város szilárd hitalapjával szoros viszonyban álló stabil egyházszerkezeti rendszernek köszönhetően nem tört be a vármegye területére nagyobb mértékben a kálvinizmus,³² amely a „második reformáció“ formájában terjedt el Felső-Magyarország területén. Sáros (és a három szabad királyi városa) az evangélikus egyház egyik legjelentősebb központja lett.

A lutheri reformáció gyors meghonosodása a vármegye területén az iskolaügy dinamikus fellendüléséhez vezetett, a meglévő iskolák hanyatlását és egész sor, különböző típusú iskolák keletkezését eredményezte. A Biblia általános ismerete és sajátos tanulmányozása a jobbágyok széles rétegének jelentette a művelődést, melynek bizonyos foka, beleértve a latin, a magyar

²⁸ BODNÁROVÁ, MILOSLAVA. Reformácia vo východoslovenských mestách v 16. storočí. In: Reformácia na východnom Slovensku v 16.-18. storočí. Ed.: Uličný, Ferdinand. Prešov, 1998. (továbbiakban: BODNÁROVÁ, 1998.) 22. p.

²⁹ BODNÁROVÁ, 2000. 109-110. p.

³⁰ BODNÁROVÁ, 1998. 28-29. p.

³¹ SUDA, MAX JOSEF: Wer verfasste die Confessio Pentapolitana? In: Miscellanea Anno 2000. ACEP IX. Ed.: Kónya, Peter – Matlovič, René. Prešov, 2001, 18–23. p.

³² Talán két tucat falusi plébánia képezett kivételt.

vagy a német nyelv ismeretét, a polgárság és a megyei nemesség életstílusának elválaszthatatlan részévé vált, és minden réteg képviselői különböző német egyetemeken szereztek meg tudásukat. Néhány évtized leforgása alatt a művelődés a lakosság szűk rétegének előjogából természetes és elengedhetetlen feltételévé változott a gazdasági és társadalmi érvényesülés szempontjából.

A reformáció fejlődésének következtében a városi tanácsok a régi iskolákat humán gimnáziumokká alakították át. Mintáik alapján építették ki saját gimnáziumaikat a mezővárosokban a mágnások és a gazdag nemesek, emellett persze minden nagyobb gyülekezetben elemi iskolákat alapítottak és tartottak fenn a parókiák patrónusai.

Ebben az időszakban továbbra is a városi iskolák játszották a főszerepet. Fejlődésük nemcsak Sárosban, hanem az egész Felső-Magyarországon elválaszthatatlan a bártfai rektor és reformátor, Stöckel Lénárd tevékenységétől. Ez a „Praeceptor Hungariae“ német minták nyomán reformálta a bártfai városi iskolát, amely az iskolaügy fejlődésében vezető szerephez jutott a régióban, és példaként szolgált az ország többi iskolája számára is. A 16. század második felétől a városi iskolák a grammatika, retorika, teológia és filozófia három osztályban való oktatásával humán gimnáziumokként fejlődtek, amelyek lehetővé tették a végzetek számára tanulmányaik folytatását a külföldi egyetemeken. A városi tanácsok külön figyelmet szenteltek az iskoláknak, a gondozásukra sajátos városi hivatalt hoztak létre, amelyet a szenátus tagjai láttak el.³³ Javult a tanárok fizetése is, annak ellenére, hogy a bérük korántsem érte el a városi papok vagy a fontosabb hivatalokat képviselő szenátorok fizetését. 1568-ban a bártfai rektor évi 62 forintot kapott, 8 ajándék forintot, terményekben 8 véka búzát és 26 öl fát. A segédtanár abban az időben 40 forintot kapott fizetesként.³⁴

A bártfai születésű Stöckel Lénárd Boroszlóban és Wittenbergben tanult, ahol baráti viszonyba került a híres teológussal, Melanchthon Fülöppel. A szász uralkodói udvarban való rövid tartózkodása után elfogadta a városi tanács meghívását, és 1539-ben rektor lett a saját városában.³⁵ Néhány hónapos működése alatt 1540-ben kiadta a bártfai iskola törvényeit (*Leges Scholae Bartphaensis*), Magyarország első reformációs iskolai rendtartását, amely Melanchthon műve, az *Ordo Visitoris*-a alapján készült el. Stöckel iskolatörvényei hosszú évtizedekig kötelező lett nemcsak a bártfai, hanem az ország többi lutheri iskolája számára is. A reformáció szellemében íródott törvények a diákoktól ájtatosságot, a Szentírás tanításának őszinte hitét, erkölcsösséget és példamutató viselkedést követeltek meg. Új sajátosság volt az iskola három osztályba való beosztása. Az elsőben olvasást, írást és katekizmust, a másodikban grammatikát (olvasást), a harmadikban latin és görög irodalmat, retorikát, költészetet, etikát, teológiát és matematikát tanítottak.³⁶ Minden osztályba a szabályok értelmében több mint egy évet jártak a diákok. Az iskolai rendtartással összhangban a

³³ KÓNYA, PETER: Prešov, Bardejov a Sabinov počas protireformácie a protihabsburských povstaní. (1670-1711) Prešov, 2000. (továbbiakban: KÓNYA, 2000.)

³⁴ TÓTH, 1912. 268. p.

³⁵ HOLOTIK, 1975. 175. p.

³⁶ HAJDUK, ANDREJ: Leonard Stöckel. Život a dielo. Bratislava, 1999. 33–34. p.

Stöckel-féle rektorátus alatt a bártfai iskolában három tanító tevékenykedett (minden osztályban egy). A híres reformátor az iskolai törvényeken kívül számos teológiai, egyházszerkezeti munkát is kiadott, valamint további pedagógiai műveket. A diákok számára írt egy kátét, híres férfiak állításait is összegyűjtötte, valamint Cicero műveiből is válogatott, és a reformáció szellemében átdolgozta az iskoladráma műfaját.³⁷ Mint a bártfai iskola rektora 1560-ig, haláláig működött. A sokoldalú munkássága döntő mértékben hozzájárult nemcsak a gimnázium nagy felemelkedéséhez, de a városéhoz is, amely így megkapta a „magyar Wittenberg“ jelzőt.

Stöckel munkáját a következő rektor, Fabri (Faber) Tamás folytatta. Ez a híres teológus több mint három évtizedig (1560-1592) állt a bártfai gimnázium élén, és pályáját mint a városi tanács tagja fejezte be.³⁸ Különösen fontos szerepet töltött be nemcsak a bártfai könyvnyomda (alapítva 1568-ban), és a protestáns iskolaügy terén, hanem az egész országrészben is. A több mint évszázadnyi, a lutheri egyházban betöltött szüntelen működése alatt egész sor fontos tankönyvet és pedagógiai művet adott ki.³⁹ Fabri iskolavezetése után megakadt a bártfai iskola fejlődése. Az egykori fejlődést, amely összefüggésben van Leonard Stöckel tevékenységével, felváltotta a stagnálás, amely néhány évtizedig tartott több rektor vezetése alatt (Sculteti Szeverin, Weigmann Márton, Wagner Lénárd, Serifridt Gáspár, Hageneus Farkas, Pfeiffer Márton, Czapko Mihály).⁴⁰

A bártfai gimnázium hanyatlásának okai korántsem a kevésbé jelentős személyek voltak. Mindenképpen összefüggött a város 16. századi gazdasági visszaesésével, amely a bártfai kereskedők legfontosabb kiviteli cikkeinek megváltozott keresletét eredményezte a lengyel piacon, ezt a város a vidéki kereskedelemmel próbálta ellensúlyozni, de így sem érte el a középkor végének gazdasági fejlettségi szintjét.⁴¹ A másik ok vitathatatlanul a felvidéki lutheranizmus kulturális és egyházszerkezeti központjának Eperjesre való áthelyezése volt. Ez Bártfával ellentétben egyrészt nagyobb, másrészt az egész térséghez viszonyítva központi fekvésű volt.

A bártfai iskola másik nevezetes személyisége ifj. Ladiver Illés volt, aki a rektori funkciót 1661 és 1667 között töltötte be. Ez a híres pedagógus és teológus új módszereket vezetett be a tanításban, és elkezdte megreformálni a bártfai iskolát, mindezek mellett új iskolai rendtartást állított össze hat osztállyal számolva. Bizonyosan a város gazdasági elgyengülése miatt kellett befejeznie terveit, és 1667-ben elfogadta a lelkészi meghívást Liptóhévízre, majd néhány hónap után az újonnan alakult eperjesi kollégiumba ment át.⁴² Még az iskola első elkobzása előtt rövid ideig két, német

³⁷ Uo., 36–38. p. Az első általa írt darab a Zsuzsanna története volt.

³⁸ REZIK, JÁN – MATTHAEIDES, SAMUEL: *Gymnaziológia*. Ed.: Ružička, V. Bratislava, 1971. (továbbiakban: REZIK-MATTHAEIDES, 1971.) 237. p.

³⁹ HÖRK, JÓZSEF: *Sáros-Zempléni á. h. esperesség története*. Kassa, 1885. (továbbiakban: HÖRK, 1885.) 61-63. p.

⁴⁰ HÖRK, 1885. 238-243. p.

⁴¹ Bártfa fokozatosan tizennégy jobbágyfalut vásárolt fel, s így Felső-Magyarország legnagyobb városi földesura lett.

⁴² REZIK-MATTHAEIDES, 1971. 243–246. p.; HOLOTIK, 1975. 177. p.

származású rektor működött itt, név szerint M. Schwarz János és Gdazius Ádám.⁴³

A reformáció hatására a 16. század második felében a kisszebeni városi iskola is a humanista gimnázium szintjére jutott. A gimnázium első rektoraként Grynäus Jakob van feltüntetve 1571 és 1576 között. Ezután Stöckel János töltötte be a rektori funkciót, aki a híres bártfai reformátor fia volt, és nagymértékben hozzájárult az iskola további fejlődéséhez.⁴⁴

A kisszebeni iskola a 16. század utolsó harmadától Stöckel iskolai iskolatörvényei szerint lett kiépítve, mint humanista gimnázium három osztállyal és három tanítóval. A gazdasági gyengeség miatt, mivel legkisebb volt az öt szabad királyi város között, illetve Eperjes közelsége miatt, amely akkoriban már a legjelentősebb kulturális központja volt a térségnek, nem érhetett el olyan jelentőséget, mint a bártfai gimnázium. A kisszebeni iskola élén rendszerint művelt rektorok álltak, akik hazai és külföldi középiskolákban, de gyakran német egyetemeken végeztek. Az alacsony társadalmi státusz és az anyagi megbecsülés miatt gyakran feladták a rektori funkciót, és elfogadták a papi állást vagy valamilyen városi hivatalt. Bizonyítja ezt a rektorok gyakori váltása is. Stöckel János után a gimnáziumot vezették: Belsius Márton, Frölich Zakariás, Seltenreich Frigyes, Lapscher János, Hertelius András, Moller Dániel, Zebner János, Seifridt Gáspár, Meritovinus Tamás, Hertelius Pál, Regius János, Regius Pál, Stöckel János, Lányi Illés és Grynäus Jakob,⁴⁵akinek működése alatt a 70-es évek kezdetén került sor az iskola első elkobzására.

A kisszebeni iskola a főtér közepén állott egy reneszánsz kőépületben. A tantermek mellett megtalálhatóak voltak benne a rektor és a tanítók lakásai, illetve a kántor és a plébánia többi dolgozójának lakása is. A városi tanács nagy gondot fordított az iskolára. Lehetőséget nyújtott a vagyontalan diákok látogatásának is, és támogatta a végzősök német egyetemeken⁴⁶ való továbbtanulását is. A 17. században a gimnáziumon kívül még egy iskola volt a városban. Részleteket nem tudunk róla, bizonyosan mint a városi evangélikus egyházgyülekezet elemi iskolája működött.

A 16. század második felétől a vármegye területén a legjelentősebb oktatási intézmény az eperjesi humanista evangélikus gimnázium lett. A reformáció felvétele után a régi városi iskola első rektora Fontanus Imre lett (1532-1539), a későbbi szenátor és jegyző. Utána évtizedekig állt az iskola élén az erdélyi Frigyes András (1540-1550).⁴⁷

A városi iskola átalakulása (az iskolamesterrel, egy tanítóval és kántorral) humanista gimnáziummá német (illetőleg akkor már bártfai) minta alapján ment végbe a híres tudományos és pedagógiai személyiség, Gyalui

⁴³ Uo., 246. p.

⁴⁴ REZIK-MATTHAEIDES, 1971. 272. p.

⁴⁵ REZIK-MATTHAEIDES, 1971. 272–275. p.

⁴⁶ Az eperjesi á. h. evangélikus gyülekezet Levéltára: (Wächter, D.) Status et Fatorum Ecclesiae Evangelicae utriusque nationis Germanicae aequae Slavicae in Regia ac Libera Civitate Cibiniensi succincta descriptio a primus Reformationis temporibus usque in presentem Annum 1778-um.

⁴⁷ HÖRK, JÓZSEF: Az Eperjesi ev. ker. Collegium története. Kassa, 1896. (továbbiakban: HÖRK, 1896.) 331. p.

Torda Zsigmond⁴⁸ vezetése alatt. A wittenbergi egyetem ezen végzettjét egyenesen Melanchthon meghívására fogadta be a város. Gyalui megreformálta a régi iskolát, új tantárgyak oktatását vezette be, és a három állandó tanár rendszere is neki köszönhető. Ezek a következők voltak: rektor, konrektor és szubrektor. A befolyásos apósának, az egykori rektornak és Sáros vára kapitányának, Werner Györgynek a segítségével 1556-ban a Magyar Kamara szolgálatába állt.⁴⁹

Gyalui uralkodói szolgálatba való távozása után a gimnáziumot a Wittenbergben végzett Walter Ferenc (1556-1566) és Melczer Orbán (1565-1571) vezették.

Az iskola élén a következő híres személyiség Fabinus (Fabinyi) Lukács volt. Az ő iskolavezetése (1571-1584) alatt került sor az eperjesi könyvnyomda alapítására, amelynek egyetlen ismert nyomtatványa Fabianus Lukács *Exempla declinationum et conjugationum* c. munkája volt. Ez a diákok számára előírt könyv volt az első nyomtatott tankönyv Magyarországon. A rektori hivatalból való távozása után könyvkereskedő és szenátor lett. Ebben az időben az iskolát már gimnáziumnak nevezték.⁵⁰

Az évszázad végén a rektori helyen a következők váltották egymást: Wagner Jakab (1585-86), Carolus György (1586-1590) és Sculteti Szeverin (1590-1591), akinek a Bártfára való távozása után a város két évig nem volt képes megfelelő embert találni e hivatalba, és az iskolát konrektorok vezették. 1594-ben lépett be a rektori hivatalba az eperjesi iskola egyik leghíresebb rektora, Bocatius (Bock) János. Több szakmunka és költői mű szerzője volt, amelynek köszönhetően az uralkodótól megkapta a „Poeta Laureatus Caesareus” nevet. Elsőként vezetett be az oktatásba gyakorlati módszereket, főleg diákokkal való kirándulásokat (első tanár volt, aki a diákjaival meglátogatta a Magas-Tátrát), és az év végi ünnepélyes záróvizsgákat a városi tanács jelenlétében.⁵¹ Ezek után, ahogy a kassaiak felajánlották neki a városi hivatalt, 1599-ben elhagyta Eperjest.⁵²

Bocatius után az eperjesi gimnázium vezetésében egymást váltották: Fabini Miksa (1600-1607), Rohács Menyhért (1607-1608), Goltz Dániel (1608-1612) és Cosmann János (1612-1618). Annak ellenére, hogy nem voltak olyan jelentős személyiségek, mint Bocatius, az iskola ebben az időszakban is dinamikus fejlődött. A gimnázium fejlettségi fokának emelkedése, az oktatás magas színvonala a város dinamikus gazdasági fejlődésétől függött, amely ebben az időszakban a legnagyobb virágzását élte. A magisztrátus magas összegeket költött az iskola fenntartására, a professzorok anyagi bebiztosítására és a diákok támogatására. Ebben az időszakban a gimnáziumban a rektor, a subrektor és a konrektor kivételével hét tanár

⁴⁸ Az erdélyi Tordáról származik.

⁴⁹ HÖRK, 1896. 35., 332. p.

⁵⁰ HÖRK, 1896. 40; LUKÁČ, EDUARD: Prešovská mestská škola – jej vývoj, poslanie a najvýznamnejší rektori. In: Jakub Jakobeus, život, dielo a doba. Ed.: Otčenáš, Michal – Kónya, Peter. Prešov, 1993. (továbbiakban: LUKÁČ, 1993.) 18. p.

⁵¹ LUKÁČ, 1993. 18. p.

⁵² Kassán a gimnáziumi rektori állás mellett rövidesen betöltötte a szenátori és a bírói tisztséget is.

és három kántor (német, magyar és szlovák), valamint egy segédtanító tanított.⁵³

A rektor tisztségében a következő híres személyiség Seredi János (1629-1639) volt. Szerepet játszott az iskola további fejlődésében, amelyet a működése alatt „Celeberrimum Gymnasium“-nak neveztek.⁵⁴ Utána egy rövid ideig a rektori hivatalt Jakobeus Jakab töltötte be (1639-1640). Mint rektor és szlovák evangélikus lelkész nyomtatott formában adott ki több verset, prédikációt, teológiai és történelmi munkát.⁵⁵ A következő évben Biner Ernő (Hilarius) volt a rektor. Dürner Sámuel rektorátusa alatt (1641-1648) az iskola további fejlődésen ment keresztül főleg a magasabb tudományok rendszeres tanulásának, elsősorban a teológiának köszönhetően. Ez egyfajta válaszreakció volt a harmincéves háború alatt a magyar diákok külföldi tanulmányának bonyolítására. A teológia és a filozófia oktatása Eperjesre vonzotta a fiúkat a távolabbi városokból és megyékből is, így növekedett a gimnázium regionális jelentősége, s ezért akkoriban a Celeberrimum Gymnasium“-nak nevezték.⁵⁶ Az utódjának, Büringer Jánosnak (1648-1651) nem sikerült a szintet megtartani, ezért kellett a hivatalból elmennie.

A távozása után javasolta az iskola és a plébánia néhány képviselője a híres Comenius meghívását a rektori helyre. A szubrektor (a későbbi magyar lelkész), Curiani György és a konrektor (később a második német lelkész), Sartorius Schneider János igyekezete azonban a parókia vezetése, de főleg a városi tanács kemény ellenállásába ütközött, és Comenius teológiai okokból nem volt a városban elfogadható.⁵⁷

A század közepétől, Matthaeides János rektorátusa alatt (1651-1655), de főleg Horváth András idején a gimnázium valódi líceum lett, a filozófia és a teológia tanításával a legmagasabb osztályokban. A diákok száma gyorsan növekedett (több mint 200-ra), és az iskola állandó teremhiánnyal küszködött. Aktuálissá vált egy új épület felépítése, amelyet viszont néhány év múlva a kollégium alapítása oldott meg. A rektor mellett további híres személyiségek működtek az iskolában, mint például a két jelentős filozófus, Czabán Izsák és Bayer János, az ún. eperjesi filozófiai iskola megalapítói. Bayer János, aki 1662-ben a rektori poszton Horváth Andrást váltotta, kidolgozta a gimnázium főiskolára való átalakításának tervét. A városi tanáccsal való nézeteltérése miatt viszont még ennek a gondolatnak a megvalósítása előtt el kellett hagynia városi szolgálatát.⁵⁸ Az eperjesi városi iskola (gimnázium) 1667-ben szűnt meg a Felső-magyarországi Rendei Kollégiumának megnyitása után.

⁵³ HÖRK, 1896. 53. p.

⁵⁴ LUKÁČ, 1993. 19. p.

⁵⁵ KÓNYA, PÉTER: Problematika prešovského pobytu Jakuba Jakobeu. In: Jakub Jakobeus, život, dielo a doba. Ed.: Otčenáš, Michal – Kónya, Peter. Prešov, 1993. 25–27. p.

⁵⁶ HÖRK, 1896. 59–60. p.

⁵⁷ KÓNYA PÉTER: Comenius, a híres pataki rektor eperjesi kapcsolatai. Miért működött Comenius Patakon és nem Eperjesen? In: Erdély nagyasszonya, Lorántffy Zsuzsanna. Emlékezés Lorántffy Zsuzsanna születésének 400. évfordulója alkalmából. Nyíregyháza, 2001. 41–49. p.

⁵⁸ HÖRK, 1896. 335. p.

A három szabad királyi város gimnáziumain kívül a vármegye területén további gimnáziumok is működtek, illetőleg jelentősebb iskolák, amelyeket földesurak alapítottak és működtettek. Ilyenek voltak a nemesi és mezővárosi iskolák (szintén földesurak alapították és működtették mint a plébániák patrónusai) Berzevicén, Nagysárosban, Hétháron és Tapolyhanusfalván. Mindegyik a régebbi középkori plébániái iskolákra alapozott, amelyeket a földesuraik a reformáció hatására alacsonyabb gimnáziumokká alakítottak át. A berzevicei gimnáziumot a Berzeviczy család alapította a 16. század 70-es éveiben. A nagysárosi iskola is, amely a régi középkori hagyományra épült, a 16. század utolsó negyedében lutheri humanista gimnáziummá alakult át. Az oktatás nyelve állítólag magyar volt, valószínűleg azért, mert a környék nemeseinek fiai látogatták. A héthársi kisvárosi iskolában, ahol a 17. század elején német lakosság élt, a német nyelv lett az oktatás nyelve. A negyedik mezővárosi evangélikus iskola a 17. század 30-as éveitől működött Tapolyhanusfalván. Ezeknek az iskoláknak a rektorai nem rendelkeztek egyetemi végzettséggel, és főleg városi vagy mágnási gimnáziumok végzősei voltak. A rektorokon kívül (néha a kántorokon is) rendszerint nem működtek bennük más tanítók.⁵⁹ A rektorok fizetési főleg a határbeli mezők és rétek használatából álltak, esetleg a földesurak pénzadományaiból vagy a jobbágyoktól származó terményekből.

Sáros vármegyében is a legnagyobb számban a vidéki, a parókiái iskolák működtek. A rektorai (tanítói) nem volt magasabb műveltsége, és rendszerint a kántori feladatot is betöltötték, illetve bizonyos egyházi feladatokat. Elsősorban a templomi mezők és legelők használatából származó jövedelmeket szedték be, a parasztoktól a naturális juttatásokat és az egyházi műveletekből származó (stóla) bevételeket. Ilyen iskolák voltak a következő községekben: Kajáta, Tarcadobó, Lipóc, Ternye, Richvald, Siroka, Somos,⁶⁰ Krivány, Lubotény, Tarkó, Tarca, Vörösalma, Décső, Daróc, Hámbor, Senvíz, Olysó, Roskovány, Plavnica, Pécsújfalva, Jákófalva, Nyársardó, Orkuta, Osztrópatak, Szentmihályfalva, Magyar-raszlavica, Tótraszlavica, Kapronca, Kucsin, Mesztiszko, Malcó, Karácsonymező, Bisztra, Sóvár, Böki, Kecerpelén, Kende, Szedlice, Bajor, Szinye, Szinyeújfalva, Hedri, Bertót, Sárosszentkereszt, Harapkó, Nagyvitéz, Szinyelipóc, Istvánvágás, Tapolyhermány, Jernye, Mocsármány, Senyék, Bresztó, Hernádszentistván, Kőszeg, Terebő, Ladna, Radács, Endrevágása, Monyhád, Berzenke, Deléte, Felsősebes, Pálvágása, Petróc, Balpataka, Kálnás, Décső, Bodonlaka, Viszoka, Lénártfalva, Gerlachfalva, Girált, Komlós, Komlóskeresztes, Kükemező, Kapinémetfalva és Margonya.⁶¹

Vitathatatlanul a legjelentősebb oktatási intézmény Sáros vármegye területén, amely már megalakulása után kerületi jelentőségre tett szert, a Felső-Magyarországi Rendek Kollégiuma volt, a királyság egyetlen evangélikus főiskolája.

A 17. század közepétől fokozatosan romlott az evangélikus egyház helyzete Magyarországon. A hívők erőszakos áttérítése, a templomok elkobzása, a különböző diszkriminációk mellett a viszonyok megromlása az

⁵⁹ HÖRK, 1885. 28–29. p.; REZIK-MATTHAEIDES, 1971.

⁶⁰ REZIK-MATTHAEIDES, 1971. 536–538. p.

⁶¹ HÖRK, 1896. 221–341. p.

iskolaügy és a művelődés terén is megmutatkozott, amely a protestantizmus hagyományos gyakorlata volt. A nemzetközi helyzet változásának következtében, valamint a Habsburgoknak a német protestáns államokkal való romló kapcsolata miatt a század második felében akadályba ütközött a német egyetemeken való tanulás lehetősége. Éppen ezért szükségesszerű volt a teológiai tanulmányok bevezetése Magyarország területén. Úgyszintén a két jezsuita egyetem (Nagyszombaton és Kassán) fokozott aktivitása kiváltotta egy evangélikus főiskola vagy felsőbb iskola alapításának kényszerét, amely tisztességes ellensúlyt képezett volna ezekkel szemben.⁶²

Ennek az iskolának az alapítására a legjobb feltételek az ország keleti részén voltak. Amíg az ország nyugati felében az ellenreformáció az előző években nagy sikereket aratott, addig Felső-Magyarországon minimális jelleget öltött. A jezsuiták kassai, homonnai és más helyeken való megtelepedése, valamint a ferencesek, pálosok és más rendek tevékenysége ellenére a protestáns egyháznak itt erős pozíciói voltak a lakosság minden rétegének körében. Az evangélikus egyházhoz nemcsak a szabad királyi városok polgárságának többsége tartozott mindig, hanem a jobbágyok és a nemesek legnagyobb része is. Még erősebbek voltak a reformátusok pozíciói a térség keleti és déli részeiben. Az ortodox, illetve görög katolikus lakosság az északkeleti területeken – nemrég egyesítve a katolikus egyházzal – a konfesszionális harcokban semleges maradt, és többsége a soron következő felkelésekben hozzákapcsolódott a Habsburg-ellenes táborhoz. A felsőmagyarországi evangélikus rendek nagyon jól felismerték ezt a helyzetet, amikor is 1665-ben evangélikus kollégiumot alapítottak, mint az egyetlen evangélikus főiskolát az országban. Ez az aktus egyfajta erő demonstrációja is volt a korszakban felerősödő abszolutizmussal és az előretörő rekatolizációval szemben.

A már említett és egyéb okok miatt a rendek képviselői az iskola építésének helyéül Eperjes szabad királyi várost választották. Már ennek kérdése volt a tárgya a közös megbeszéléseknek 1665 nyarán, a kollégium megalapításának kihirdetése előtt is.⁶³ Eredetileg mind a hat szabad királyi város számításba jött (Kassa, Eperjes, Bártfa, Lőcse, Kisszeben, Késmárk). A követek mégis Eperjes mellett döntöttek, amely a többi mellett a következő előfeltételekkel is rendelkezett. Erős, modern védelmi rendszerrel s nehéz fegyverzettel volt ellátva, amely garantálta az egyház és a rendek előkelő képviselői gyermekeinek a biztonságát. Nem működött itt a katolikus egyház, és így katolikus iskola sem, amely a diákok és a polgárok közötti esetleges feszültségek forrása lett volna. Tekintettel a városban levő nemzetiségi viszonyokra, a diákok könnyen elsajátíthatták az ország mindhárom divatozó nyelvét. A város a kollégium épülete számára tisztességes helyet tudott teremteni elegendő kiterjedésével. Maga a város és képviselői mindezek mellett hajlandóak voltak minden módon támogatni az iskolaalapítás gondolatát és ennek megvalósítását.⁶⁴

⁶² A református egyház két ilyen intézettel, kollégiummal rendelkezett Debrecenben és Sárospatakon.

⁶³ Štátny Archív, Prešov (Eperjesi Állami Levéltár; továbbiakban: ŠA.) EKP, 101: Instruction für die Gesandten der Stadt Kesmark zur Beratung hinsichtlich der Stiftung des Eperieser Kollegiums A. 1665. Frenyó Lajos átírása (1932).

⁶⁴ Uo.

Ezen és további kérdések letisztázása után a felső-magyarországi grófok, bárók, mágnások, a vármegyék és szabad királyi városok képviselői nyilvánosan deklarálták a kollégium megalapítását Kassán 1665. november 18-án. Tekintettel az építés és az iskola berendezésének magas költségeire a rendek segítségkéréssel fordultak minden magyar és európai protestáns-hoz.⁶⁵

Az evangélikus polgárok, a nemesek és a mágnások az építésre különböző összegeket fordítottak, de ingatlanokat is, valamint a belőlük származó jövedelmeket. Eperjes városa a saját főiskolája számára két jobbágyfaluját, Kaját és Monyhád bevételeit szánta, valamint két további nemesi birtokot. A következő hónapokban az egész országban és a határokon túl is folytatódott a gyűjtés. Az erdélyi rendek mellett nem kis összegekkel járultak a kollégium létrehozásához a németországi városok, egyes evangélikus német fejedelemségek, holland rendek, úgy mint a dán és a svéd király, aki egyedül 20 000 forintot adományozott.⁶⁶ Neki is köszönhetően 1666 elején a teljes begyűjtött összeg több mint 50 000 forintot tett ki.

Az elegendő anyagi megszerzése és a szükséges előkészületek után 1666. április 6-án a polgárság többségének és számos vendégnek a jelenlétében ünnepélyesen letették a Felső-Magyarországi Evangélikus Rendek Kollégiumának alapjait. Még az alapító letétele előtt Eperjesen a városi tanácsnál közbenjárt az esztergomi érsek, Szelepcsényi György primás, hogy meggátolja az építést. Ugyanígy I. Lipót király elrendelte az eperjesi magisztrátusnak az építés beszüntetését, és a parancsát még kétszer megismételte. A városi tanács válaszában elutasította vádjait (miszerint nem az egyetemet vagy az akadémiát építette volna), és megerősítette egy új iskolai épület építését a régi helyett, amelyet a felső-magyarországi rendekkel együtt épített,⁶⁷ mivel az már nem felelt meg a diákság magas létszámának.

1667. április 16-án, röviddel az építés befejezése előtt szerződést kötöttek a felső-magyarországi rendek és Eperjes szabad királyi város a jövőbeli kollégium közös használatáról és igazgatásáról. Minthogy a kollégium megnyitásával megszűnt az addigi eperjesi gimnázium, az új iskola annak a szerepét is betöltötte. Minden más kérdés mellett a kollégium tanárain, felügyelőin és kurátorain is megállapodtak. A nemesi rendből ezt a funkciót betöltötték: Semsey Ferenc sárosi alispán, Keczer András, Keczer Melchior, Dobay András, Sárossy Sebestyén és Fajgel Péter. Jellemző az, hogy a többségüket néhány év múlva a Thököly-felkelés résztvevőinek soraiban találhatjuk. A polgári rendből Eperjes szabad királyi város bírása és tanácsosai töltötték be a hivatalokat. A rendek és a város baráti kapcsolatát a kollégium alapításakor és a továbbiakban kifejezte az is, hogy egyenlő arányban volt képviselve a 6 felügyelő a nemesség és az eperjesi polgárok köréből. Rendkívüli inspektoroknak tizenöt nemes választott meg Thököly István gróffal az élen, úgy, mint a hat szabad királyi város magisztrá-

⁶⁵ ŠA. Prešov. EKP, 101: Az eperjesi evangélikus kollégium alapítólevele 1665. november 18-ból.

⁶⁶ Evangélikus Országos Levéltár, Budapest (továbbiakban: EOL.) V. 11.: Az 1655-ös kollégiumi építkezésről szóló gyűjteményeskönyv. KORABINSKY, JOHANN MATTHIAS: Geographisch-historisches und Produkten Lexikon von Ungarn. Pressburg, 1786. (továbbiakban: KORABINSKY, 1786.) 154. p.; HÖRK, 1896. 9. p.

⁶⁷ HÖRK, 1896. 9–11. p.

tusai és a felső-magyarországi bányavárosok, valamint a 13 szepességi város közös vezetése.⁶⁸ Ezen pontok mellett a szerződés olyan rendelkezéseket is tartalmazott, amelyek a tanárokat, a diákokat és a kollégium iskolai törvényeit érintették.

Minden professzornak és tanítónak hűségnek kellett lennie az ágostai hitvalláshoz, és magas műveltségre kellett szert tenniük. A kezdetekkor a Kollégium élén dr. Pancratius Mihály állt, a városi iskola utolsó rektora. A helyét 1667 októberében az első rektor, dr. Pomarius Sámuel vette át, a híres teológus, aki több német egyetemen végzett. Az Eperjesre való meghívása előtt, 1667 nyarán⁶⁹ Magdeburgban tevékenykedett mint pap a Szent Jakab parókián. A további híres személyiségek közül a kollégiumban működött a két híres filozófus, Caban Izsák és Ladiver Illés. A sok filozófiai munkájuk mellett híresekké váltak hitvitáikkal az ismert jezsuita teológussal, Sámbar Mátyással Kassán 1665 és 1666 között.⁷⁰ Ladiver Illés számos népszerű iskolai színjáték szerzője volt, amelyeket a diákokkal mutatott be nyilvános fellépéseken az évváró vizsgákon.

A Felső-Magyarországi Evangélikus Rendek Kollégiumát ünnepélyesen 1667. október 18-án nyitották meg. A tanrend szerint tízosztályos gimnázium lett a magasabb tudományok, filozófia és teológia tanításával a legfelsőbb osztályokban. Éppen ezek az osztályok vonzották a diákokat nemcsak az egész országból, de külföldről is, és a kollégiumot kiemelték az evangélikus középiskolák sorából. A diákok száma a tanítás megkezdése után 200-zal emelkedett éppen ezekben az osztályokban (1668-as év: 69 258),⁷¹ de az iskola diákjainak létszáma még ennél is magasabb lehetett. A kollégium egyik első és eleve az egyik leghíresebb diákja Thököly Imre volt. 1668 januárjától⁷² tanult Eperjesen az 1670-es sikertelen Wesselényi-féle összeesküvés utáni megtorlásokig. A kollégium első évében vele együtt tanult Petröczy István báró, a későbbi generális, Klesch János, Rákóczi leendő eperjesi bírója, az író és képzőművész, Bubenka Jónás, Comenius Orbis Pictusának illusztrátora, és a legalacsonyabb osztályban (parvistis) a leendő híres barokk művész, az angol királynő udvari festője, Bogdani Jakab.⁷³ A kollégium fennállásának rövid ideje alatt elég jó névre tett szert az egész országban és külföldön is, professzorai olyan eredményeket értek el, hogy a legfelső osztályok végzősei egyetemi végzettség nélkül is el tudtak helyezkedni iskolai rektori és lelkesítő állásokban.⁷⁴ A kollégium, ha formálisan nem is, de valójában főiskolává, akadémiává vált, amelynek építésével

⁶⁸ ŠA. Prešov, EKP, 101.

⁶⁹ ŠA. Prešov, EKP, 101: Pomarius levele Wittenbergből 1667. augusztus 15-én, amelyet a kollégium kurátorának és felügyelőjének címzett.

⁷⁰ FABINY TIBOR: Egy hányatott életű eperjesi tudós, Ladiver Illés. In: Eliáš Ladiver a Michal Greguš, osobnosti a ich dielo v obraze doby. Ed.: Kónya, Peter – Káša, Peter. Prešov, 1995. (továbbiakban: FABINY, 1995.) 22–23. p.

⁷¹ HÖRK, 1896. 28. p.

⁷² Thököly Imre levele Teleky Mihálynak 1668. október 25-ről. Thököly Imre levelei. Bp., 1882. 1. p.

⁷³ LADIVER, ELIAS: Eleazar constans. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára. M2/2602.

⁷⁴ HÖRK, 1896. 31. p.

egykoron megvádolta az eperjesieket Lipót király. Tekintettel ezekre a tényekre, Pomarius hamarosan egyetemmé akarta alakíttatni.⁷⁵

Ennek ellenére a következő hónapokban a kedvezőtlen társadalmi-politikai viszonyoknak következtében sor került a kollégium erőszakos bezűntetésére, amely nemcsak a Sáros megyei evangélikus iskolaügy végét jelentette, hanem az egész országot is.

A rekatolizáció korában

A Wesselényi-összeesküvés 1670 nyarán történt leleplezése után néhány felső-magyarországi vármegye és szabad királyi város az ellenállás oldalára állt, a megyei nemesség és a polgárok nyílt konfliktusba kerültek az uralkodóval. Rövid, szervezetlen ellenállás után Spankau generális katonaságával az ország keleti részét elfoglalta. Az összeesküvés leverése annak az időszaknak az elején történt, amikor megszilárdult az abszolutizmus, és az ellenzék elleni megtorlások során nem utolsósorban az erőszakos rekatolizáció is színre lépett.

Még a felső-magyarországi megyék elfoglalása idején került sor a protestáns templomok, parókiák s iskolák erőszakos elvételére. A katonaság közbenjárásával kiűzték az evangélikus papokat és tanítókat, és helyükre katolikus lelkészeket ültettek, főleg szerzeteseket. Ekkor Sáros megyében is ideiglenesen megszűntek az evangélikus plébániai iskolák tucatjai. A szabad királyi városokban változatlanok maradtak az egyházi viszonyok, de néhány hónap elteltével az uralkodó mint egyedüli patrónusuk engedélyezte az evangélikus egyház minden vagyonának elkobzását.

Az elsők között volt a Felső-Magyarországi Rendek Kollégiuma, amely bizonyosan nem volt véletlen. Az uralkodói parancs ellenére való felépítése, Pomarius rektor igyekezete az iskola bővítésére, valamint Ladiver, Cabán és Pomarius szereplése a jezsuitákkal folytatott teológiai hitvitákban bonyolították az iskola helyzetét, amelynek léte nem volt összeegyeztethető új, abszolutisztikus politikájával Magyarországon. A kollégium elkobzását Spankau generális hajtotta végre 1671. május 23-án. A következő nap elfoglalta a katonaság, és hadi raktárrá alakította át. Néhány hónap múlva azoknak az egykori tanárainak is el kellett hagynia a kollégiumot, akik addig időszakos feltételekkel oktathattak a régi iskolai épületben. 1672 júniusában az egri kanonok, Kolosváry István elrendelte az evangélikusok vagyonelkobzását, ami mindhárom templomukat és a parókia egész vagyonát érintette. Július elején aztán a szepesi kamara odaadta a kollégiumot a jezsuitáknak.⁷⁶

Még 1671 folyamán Kiszsebenben a katonaság a két evangélikus templommal együtt elfoglalta a gimnázium épületét. A legtovább a bártfai evangélikus gimnázium állt fenn.⁷⁷ Csak 1672 májusában, illetőleg június elején a helyőrség parancsnoka az egri kanonokkal együtt kobozta el a szlovák és

⁷⁵ GÖMÖRY JÁNOS: Az Eperjesi Ev. Kollégium. Eperjes, 1933. 17. p.

⁷⁶ HÖRK, 1896. 34–35. p.

⁷⁷ ŠA. Prešov, Pob. (Pobočka Eperjesi Állami Levéltár Fióklevéltára) Prešov, Mag. Sabinov, 104, 11.: Bársony György, egri püspök levele a bíróhoz és a tanácshoz 1672. július 28.

a német evangélikus templomot, s ugyanakkor a parókiai és az iskolai épületet is.⁷⁸

A már 1672 nyarának végén bekövetkező események is átmeneti változásokat hoztak a felekezeti és politikai viszonyokban. Amikor 1672 szeptemberében a Tiszántúlról betörték a kuruc csapatok Felső-Magyarországra, néhány nap leforgása alatt elfoglalták Sáros vármegyét mind a három várossal együtt.⁷⁹ Az evangélikusok a kurucok segítségével visszakapták a templomokat és iskolákat, néhány helyen pedig elindulhatott a tanítás is. A kollégiumba visszaérkeztek a tanárok, és megkezdődhetett az új iskolai év. A változás azonban nem sokáig tartott, mivel a kurucoknak már október végén el kellett hagyniuk a vármegyét. Egyedül Eperjes nem adta meg magát, és a polgárok segítség nélkül 1672 végéig védték a várost.

Természetesen az újonnan kialakult helyzetben az evangélikusok megint elveszítették a templomaikat és az iskoláikat.

Kisszebenben a hadsereg már 1672 decemberében elfoglalta a gimnáziumot, viszont Eperjesen és Bártfán csak a következő év tavaszán.⁸⁰ A vármegye területén több tucat falusi iskolát kellett elhagyniuk a rektoroknak és a papoknak. Néhány hónap múlva, 1674 nyarán több sárosi prédikátort és tanítót is berendeltek a pozsonyi vértörvényszék elé. A tragikus szempontból hírhedt törvényszék előtt a városi iskolák tanítóinak is meg kellett jelenniük, de a kollégium professzorai nélkül, akik már korábban elhagyták a várost.

1673-tól aztán majdnem tíz évre megszűnt a Felső-magyarországi Rendek Kollégiuma. A kamara már az év első hónapjaiban elfoglalta a kollégium tokaji szőlőt Tállya városának⁸¹ határában, és március 8. és 10. között drámai körülmények között magát az intézményt is. A tanároknak a lehető legrövidebb időn belül (két nap alatt) kellett elhagyniuk a várost. Pomarius Sámuel rektor a sárospataki professzorok mintájára hatvan diákjával együtt Szepesváraljára ment, ahol csak rövid ideig folytathatta az oktatás. Nemsokára azonban le kellett tennie a terveiről, és száműzetésbe vonult Németországba (Lübeckbe), ahol a haláláig maradt.⁸² A jezsuiták még márciusban elfoglalták a volt városi iskola épületét gimnáziumnak, és a kollégium helyiségeit székházuknak tették meg. A jezsuita gimnázium a kollégium jelentős vagyonát is megkapta, ez magában foglalta Kajáta és Monyhád települések járandóságát, amelyet még Eperjes város adományozott a kollégiumnak.⁸³

Az evangélikus lelkészek és tanítók elvesztették lehetőségeiket a hivatásuk gyakorlására, és a pozsonyi reverzálisok értelmében sokan határon

⁷⁸ A Bártfai á. h. evangélikus gyülekezet Levéltára: *Protocollum Pastorale vetustior*, s. 63; ŠA. Prešov, Pob. Bardejov, Mag. Knihy 55, *Protocollum Magistratus Liberae et Regiae Civitatis Bartphensis ab Anno 1669 usque 1674*.

⁷⁹ Eperjesen az evangélikus polgárok még a kurucok bejövetele előtt elfoglalták a várost, a templomot és a kollégiumot.

⁸⁰ KÖNYA, 2000.

⁸¹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban: MNL. OL.) E 706. (= Szepesi Kamarai Levéltár. Szepesi Kamara számvevősége.) *Libri bonorum fiscalum*.

⁸² HÖRK, 1896. 38. p.

⁸³ MNL. OL. E 706. *Libri bonorum fiscalum*.

túlra mentek. Czabán Izsák először Németországban keresett kiutat, de egy rövid torni, danzigi és tübingeni tartózkodás után Erdélyben, Nagyszébenben kötött ki, ahol néhány év múlva helyi papnak is megválasztották.⁸⁴ Ladiver Éliás rövid tiszolci és késmárki működés után szintén Tornbament, s onnan tovább Danzigba és Königsbergbe, majd a lengyelországi Leszno városába. A végén elfogadta a nagyszebeni tanítói állást a helyi gimnáziumban, ahonnan Segesvárra hívták rektornak. Sikeresen megreformálta az ottani gimnáziumot, és a városban maradt az 1682-es magyarországi hazatéréséig.⁸⁵ Száműzetésbe vonult több diák is, mint például Rezik János, aki Tornban fejezte be a tanulmányait.⁸⁶

A vármegye területén 1672-73-ra teljesen megszűnt az evangélikus iskolaügy. A vidéki iskolák vagy elhagyottak voltak, vagy a katolikus papok kezére kerültek, akik a jezsuitákkal közösen átvették a városi gimnáziumokat is. A gimnáziumok tanárainak és a parókiái iskolák rektorainak vagy külföldre kellett menekülniük, vagy valahol vidéken rejtőztek el a hivatásuk gyakorlásának lehetősége nélkül. Illegális működésüket a hivatalok szigorúan büntették. Problematikus volt viszont az új katolikus iskolák látogatása, mert a protestáns lakosság teljes mértékben elutasította.

Az oktatás és az iskolaügy állapota mélypontra került, s ez egészen a nyolcvanas évek elejéig tartott, amikor a Thököly Imre vezette felkelés hozott változást. Mivel Sáros vármegye a kezdetektől fogva a felkelés területére esett, ez az iskolák és a templomok visszaszolgáltatását jelentette az evangélikusoknak. Amikor 1681-ben a soproni országgyűlésen elfogadták a vallási törvénycikkeket (25. és 26. törvénycikk), ezek Sáros vármegyében ugyanúgy, mint majdnem egész Felső-Magyarországon nem az ún. artikuláris helyekre vonatkoztak, hanem a templomok és az iskolák ügyében elismerték a status quo-t.⁸⁷ A vármegyében így már legálisan működhetek a mezővárosi és a falusi egyházi iskolák.

Amikor a Habsburg-seregek mind a három szabad királyi városból kivonultak 1682 augusztusának közepén, a polgárok a kurucokkal közösen elfoglalták a templomokat és az iskolákat. A felkelő seregekkel együtt többnyire a papok és a tanárok is visszatértek a városokba, akik a megújult gimnáziumokban megkezdték a rendes oktatást. A gimnáziumoknak sok problémával kellett megküzdeniük, például a pénzhiánnyal, a túl nagy létszámú diáksággal (az előző korszak okozta oktatáskorlátozás miatt), valamint a tanárhiánnyal.

A sárosi iskolaügy legnagyobb sikerét egyértelműen a Felsőmagyarországi Rendek Kollégiuma tevékenységének visszaállításával érte el, amely viszont egész sor problémával küzdött. Thököly Imre, a felkelés

⁸⁴ Hazájába már nem tért vissza, és ebben a hivatalban dolgozott haláláig, 1707-ig a fia is, János (Eperjesen született), aki nagyszebeni várnagy és Erdély szász polgárságának grófja lett. BINDER, PAUL: Slowaken und Zipser in Siebenbürgen. In: Eliáš Ladiver a Michal Greguš, osobnosti a ich dielo v obraze doby. Prešov, 1995. 98. p.

⁸⁵ FABINY, 1995. 27. p.

⁸⁶ Eperjesi á. h. evangélikus gyülekezet Levéltára: Series Primariorum Professorum et Rectorum prout et eorundem collegarum schola, et Collegio Eperiesiensis Praepositorum.

⁸⁷ Novellae seu Articuli Regni Hungariae. Corpus Iuris Hungarici. Tyrnavia, 1734. (továbbiakban: CIH. 1734.) 332–333. p.

vezetője volt az, aki személyesen foglalkozott az iskola működéssel, valamint hozzájárult a fejlesztéséhez is, az iskola volt diákjainak egyikeként és az iskola egyik fő támogatójának fiaként. Mivel az 1673-as elkobzások eredményeképpen a kollégium elvesztette az összes vagyonát, Thököly a Tállya város határában található 600 hold tokaji szőlővel, valamint Rimaszombat bevételének a felével ajándékozta meg.⁸⁸ Rektorának visszahívta a száműzetésből kedvenc tanárát, Ladiver Illést. Vele együtt tanította még a felsőbb évfolyamokat Schwartz János és Sapphun Henrich György.⁸⁹ Ladiver aztán idehívta még tanárnak a volt diákját is, Rezik Jánost, aki éppen akkor Tornban dolgozott tanárként.⁹⁰ Ezeken a híres professzorokon kívül az alsóbb osztályokat kevésbé ismert tanárok tanították még, tehát a kollégium tartalmával és szerkezetével teljes mértékben eleget tett az 1666-1670-es törvényeknek. Többéves protestáns oktatás hiánya után az evangélikus képzést az alapoktól kellett újraépíteni. Ennek következtében nagymértékben megnőtt a diákok száma nemcsak a magasabb, hanem az alacsonyabb osztályokban is, s nem egyszer felnőttek is jártak az iskolába. Az oktatás megfelelő működésének biztosítását a felkelés vezére támogatta, valamint a régi adományok felújításával egészítették ki. A költségek egy részét, illetve az alkalmazottak fizetését Eperjes város vállalta magára.⁹¹ Thököly közbenjárásával pedig még a svéd király is támogatta az iskolát.⁹²

Így természetes volt, hogy Eperjes város után a kollégium is határozottan a jótevőjének, Thököly Imrének az oldalára állt. Ebben a szellemben tartattak meg az iskolai ünnepek, az évnyitó és a záró vizsgák is. A kollégium tanárai több népszerű írásban és más művekben is hangsúlyozták a Thököly-felkeléshez való hűségüket.⁹³ Így ebben az időszakban (1682-1686) nagyon is jellemző az Ladiver becézése, „Collegium Thökölyanum”.

A felkelés leverése után a vármegyét 1685 nyarán és őszén ugyan a Habsburg-hadsereg foglalta el, de az egyházi helyzet még egy ideig változatlan maradt. A soproni törvénycikkeknek köszönhetően továbbra is működhetek a vármegyében a mezővárosi és a parókiái iskolák. Mint ahogy a három szabad királyi városban is, az evangélikusok továbbra is élvezhették az egyházi birtokokat, köszönhetően a kapitulációk kedvező feltételeinek 1685 nyarán (Eperjesen és Bártfán). A templomok részbeni elvesztése után is működtek még az evangélikus iskolák egészen 1686-ig. A templom- és parókia elkobzását Csáky István gróf felső-magyarországi főkapitány bizottsága hajtotta végre 1687. január elején, aki így az uralkodó parancsára a soproni cikkek értelmében rendezte a régió vallási viszonyait.⁹⁴ Esze-

---

⁸⁸ HÖRK, 1896. 42. p.

⁸⁹ FABINY, 1995. 28. p.

⁹⁰ Series Primariorum.

⁹¹ ŠA. Prešov, Pob. Prešov, Mag. Prešov, Knihy, II. A - a, 8, 15: Számviteli könyv 1684–85.

⁹² HÖRK, 1896. 44. p.

⁹³ Ilyen volt például Ladiver ünnepi verse 1683-ból: Natale presagium victoriarum Emerici Thököly. FABINY, 1995. 28. p.

⁹⁴ ŠA. Prešov, Pob. Prešov, Mag. Prešov, Knihy, 2773: Instructio Leopoldi (1686. XI. 18).

rint a protestánsok a szabad királyi városokban és a királyi bányavárosokban csak a külvárosokban tarthatták a templomokat és az iskolákat.⁹⁵

Éppen ezért a komisszió az evangélikus gyülekezetek számára kijelölt bizonyos helyeket a külvárosokban, ahol új faépítésű templomokat és iskolákat emelhettek. Kivételt képezett Eperjes, ahol az evangélikus polgárság a kijelölt helyet elutasította, s az 1687-es tragikus események után már nem kapott újabb lehetőséget.⁹⁶ Kiszébenben viszont ugyanabban az évben a német evangélikusok a felső külvárosban megépítettek egy fából készült templomot, amelyet 1693-ra rendeztek be.⁹⁷ A németekkel együtt a szlovákok is idejártak, miközben a német templom mellett ugyan elkezdték építeni a sajátjukat is, de még a 18. század elejéig sem sikerült befejezniük. A templomon kívül létrehoztak egy külvárosi iskolát is egy tanítóval.⁹⁸ Bártfán 1689-ben az Úri réten építettek az evangélikusok egy új külvárosi templomot, és a rá következő évben be is rendezték.⁹⁹ Az iskolát csak 1701-ben építették meg, megújították viszont a Hrabovszky-féle alapítványt, mely két szlovák, egy német és egy magyar diák főiskolai tanulmányaira vonatkozott.¹⁰⁰ Eperjesen a soproni törvényekkel ellentétben az evangélikusoknak nem voltak jogaik a szabad vallásgyakorlásra, és a városban egyetlen evangélikus iskola sem működött.

Ezek a viszonyok a Rákóczi-szabadságharcig tartottak, amikor is 1703 és 1705 között megújították a protestánsok vallásszabadsághoz és saját iskolához való jogát. Ebben az időszakban Sáros vármegyében a városi gimnáziumok és az eperjesi kollégium által képviselt felett evangélikus közép- és felsőoktatás teljesen visszaszorult.

Változást csak az 1704-1711-es II. Rákóczi-szabadságharc hozott. Köszönhetően a szabad vallásgyakorlás visszahelyezésének, a három elismert vallás egyenjogúsításának és az egyházi vagyonok igazságos elosztásának, néhány egyházi evangélikus iskolát és városi gimnáziumot újra megnyithattak, mint ahogy a felső-magyarországi kollégiumot is. Az 1705 októberében Szécsényben ülésű első kuruc országgyűlés határozata alapján Sáros vármegyében 1705 őszen egy vegyes bizottság¹⁰¹ jött létre, amely leginkább a városokban működő templomokat és további egyházépületeket osztotta el újra az evangélikus és a katolikus parókiák között.

Ez a bizottság döntött az eperjesi egyházi épületek felosztásáról is 1705. október 21-én. A katolikus egyháznak megmaradt a volt szlovák templom a minoriták kolostori kórházával, ahová a jezsuita gimnázium költözött, az evangélikus egyház a német és a magyar templomot, a régi iskolát, a parókiát és a Nebest-házat kapta meg a már visszaszolgáltatót kollégium épületével együtt.¹⁰²

⁹⁵ CIH. 1734. 332–333. p.

⁹⁶ Az 1687-iki eperjesi vértörvénytörvények.

⁹⁷ Status et fatorum Ecclesiae Evangelicae, 73-74. p.

⁹⁸ Archív Košického arcibiskupstva (A Kassai Érsekség levéltára). Canonica visitatio 1703.

⁹⁹ Protocollum pastorale. 99. p.

¹⁰⁰ ŠA. Prešov, Pob. Bardejov, Mag., Kniha 61: A városi tanács jegyzőkönyve 1701–1704.

¹⁰¹ Az országgyűlés vegyes bizottságát alkották: a katolikus Melzer János, a református Becskeházy Zsigmond és az evangélikus Görgey Imre.

¹⁰² Annales fata et vicissitudines.

Bártfán néhány nappal később adta át az evangélikusoknak a bizottság a német templomot, a kórháztemplomot, a parókiát és az iskolát.¹⁰³ Kísszebenben a katolikusoktól elvett székesegyházat az iskolával és a parókiával együtt odaadták az evangélikusoknak.¹⁰⁴

1705 és 1710 között már újra működtek az evangélikus gimnáziumok Bártfán és Kísszebenben, de már nem tudták elérni az előző korszak magas színvonalát. Kétségtelenül az eperjesi kollégium volt a legjelentősebb a szabadságharc alatt megújított evangélikus iskolák közül.

Röviddel a város elfoglalása után, még néhány hónappal a szécsényi országgyűlés előtt Rákóczi Eperjesre küldte Berthóthy Ferenc hadi biztosa, aki 1705. január 2-án elrendelte, hogy a jezsuiták hagyják el a kollégiumot az evangélikusok javára. Így 1705 elején, hosszú szünet után újult meg az eperjesi evangélikus kollégium. Tekintettel a majdnem tízéves evangélikus oktatás hiányára a városban, a vezetésnek sok problémája adódott. Ebben a helyzetben az iskolafelügyelők egyetlen lehetséges igazgatóval számoltak, mégpedig a kollégium volt diákjával és tanárával, Rezik Jánossal.

Bár a jezsuiták visszaszolgáltatták a különböző ingóságokat, az iskola finanszírozása még mindig problémás volt. Az anyagi helyzeten való javítás érdekében 1705 márciusában a felügyelők és a kurátorok az egész magyarországi evangélikusságot megszólították a segítség és támogatás érdekében a kollégium számára.¹⁰⁵ Még ha a gyűjtés eredménye közel sem érte el az 1665-ös évi szintet, mégis sikerült összegyűjteni néhány ezer forintnyi készpénzt és néhány száz forintnyi évjáradékot. Miután 1705 nyarán a polgárok megegyeztek a megyei nemesekkel, egy küldöttség indult XII. Károly svéd királyhoz, aki vállalta négy teológiát tanuló magyar diáknak a greifswaldi egyetemen, a királyi alumnisták között való tanulásának költségét, illetve négy diák tanulását a királyi kincstár költségén biztosította.¹⁰⁶

Az 1707. évi áprilisi rózsahegyzi zsinat nagy érdeklődést tanúsított az eperjesi kollégium iránt. A magyarországi evangélikus iskolák rendszerében különleges helyre sorolta a kollégiumot, és a három szuperintendensnek meghagyta, hogy rendkívüli bánásmódban részesítsék. Tekintettel az intézet nehéz anyagi helyzetére, a küldöttség országos gyűjtést szervezett a megsegítésére.¹⁰⁷

A háborús események, az ország fokozatosan romló gazdasági helyzete és a hosszantartó pénzügyi nehézségek ellenére Rezik Jánosnak mind a négy évfolyamban sikerült biztosítania az oktatást. A külföldi kapcsolatoknak köszönhetően néhány diák külföldi evangélikus egyetemeken folytathatta tanulmányait. A többi professzorral együtt (Viczy Péter, Burius János, Motúz Mátyás) olyannyira felvirágoztatta az egész intézetet, hogy működésének utolsó éveiben is úgy tűndökölt, mint megalapításakor. Az ismert személyiségek közül Eperjesen tanult a 18. század elején a későbbi rektor, Matthaides Sámuel is, az orvos-természettudós Rayman János

¹⁰³ Protocollum Pastorale Vetustior, 119–120. p.

¹⁰⁴ Status et factorum Ecclesiae Evangelicae, 75. p.

¹⁰⁵ EOL. V. 12.: Lectori Bonis literis faventi Cultum, Officia, Amorem. 1606–1610.

¹⁰⁶ HÖRK, 1896. 79. p.

¹⁰⁷ EOL. I. a 9. 20.: Originale Synodi Rosenbergensis Evangelicae in Memoria serenissime Posteritati conservatur.

Ádám vagy a pedagógus-író Bárány György. Mivel a kollégium működése és ígéretes fejlődése II. Rákóczi Ferenc vallási politikájának volt köszönhető, a kollégium képviselői az intézetet "Collegium Rákóczyanum"-nak nevezték el.

A felső-magyarországi evangélikus konvent 1709 tavaszán, pontosan május 13-án ülésezett Eperjesen. Követeli a kollégiummal kapcsolatban felmerülő problémákról, az új rendelkezésről és a kollégium jövőjéről is tanácskoztak, s jóváhagytak egy átfogó tervezetet az intézet jövőjéről. Ez viszont nemcsak kitért az iskola működésének minden elemére, de ezeket túl is lépve az országos jelentőségű feladatok megvalósítására irányult. Ilyen volt például egy központi evangélikus levéltár és egy egyetemes evangélikus jegyzőkönyv létrehozása is. Hasonló jelentőségű volt a kor legfontosabb eseményeinek részletes megörökítése.¹⁰⁸ A kollégium modern tudományos-oktatási intézetté való átalakítása több volt, mint csupán csak egy 1709-es tervezet. Az evangélikus egyházhoz hozzárendelt új feladatokkal Magyarország legnagyobb központi tudományos-kulturális intézete lehetett volna, amely jelentőségével még az egyetemet is túlszárnyalhatta volna. Ez viszont a szabadságharc leverése következtében már nem valósult meg.

Eperjesen 1710-ben kitört a pestisjárvány, amelynek 3000 ember esett áldozatául, köztük volt a kollégium rektora is, Rezik János. Helyére Matthaides Sámuel választották meg, a greifswaldi egyetem fiatal végzősét.¹⁰⁹

A szabadságharc utolsó ostroma alatt az 1711-es kapitulációt megelőzte az evangélikus és a katolikus polgárság között megkötött egyezség, amely szerint az evangélikusok lemondtak a nagy (német) templomról és parókiáról, melynek fejében a katolikusok respektálták az evangélikusok jogait a kollégiumra és a kisebb (magyar) templomra vonatkozólag. Az egyezséget Virmond marsall is betartotta, így a kapituláció után is zavartalanul folytatható a tanítás. Az uralkodó már 1711 februárjában a szabadságharc kitörése előtti vallási viszonyok visszahelyezését követelte. Ez a kollégium elhagyását, és a kis templom jezsuitáknak való átadását jelentette. A városi tanács képviselőket küldött Bécsbe, akik I. József halála után Eleonóra Magdolnától kértek segítséget, aki viszont elutasította a kérelmüket, és kiadta a parancsot a kollégium elhagyására. A lefoglalt épületek helyett a városnak kellett bizonyos helyeket biztosítania a külvárosban, és a 26. soproni törvénycikk értelmében egy bizottságnak kellett ezeket kijelölnie.¹¹⁰ De az eperjesiek csak Pálffy gróf nyomására engedtek, aki 1711 szeptemberében megismételte a királynő parancsát. A kollégium diákjai, mielőtt átadták volna az épületet, a nemrég még a városi tűzvészről megmentett intézetben

¹⁰⁸ ŠA. Prešov, EKP 101: Projectum circa Requisite per Statum Augustam Evangelicum in Genere et Signante ad Collegium Epperiensiense procuranda: Epperiessini Die 13. May 1709 Signatum.

¹⁰⁹ Matthaides Sámuel egészítette ki és egységesítette Rezik művét, a *Gymnasiológiát*, a magyarországi gimnáziumokról.

¹¹⁰ ŠA. Prešov, EKP, 101: Eleonóra Magdolna királynő és gróf Pálffy János rendelete 1711. július–szeptemberéből.

megrongálták az egész berendezést, s így a jezsuitáknak először teljesen fel kellett újítaniuk az épületet, mielőtt 1713 végén végre beköltözhettek.¹¹¹

A szatmári béke megkötése után, 1781-ig a folytatódó, „csendes” rekatolizáció következtében teljességgel visszaestek és degradáltattak az evangélikus iskolák a vármegye területén. A szabad királyi városokban 1710-től az iskolaépületek a katolikusok kezébe kerültek. A hadak bevonulása után nemcsak a városokban, hanem vidéken is elkobozták az evangélikus templomok és parókiái iskolák többségét az újonnan beálló politikai helyzet következtében, s csak néhány tucat falusi evangélikus iskola tudta megőrizni működését a 18. század második harmadáig.

Számuk azonban a rekatolizáció folyamán jelentősen csökkent. Míg a soproni törvénycikkek meghozatalakor még előnyt jelentett, hogy az artikuláris helyek felsorolása nélkül a vármegyében a status quo-t elismerték, addig ez nagy veszéllyel fenyegette az evangélikus egyházat. Minden gyülekezet – templomokkal és iskolákkal együtt – ki volt téve a rekatolizációnak, amelyet az állami és vármegyei hivatalok hajtottak végre leginkább a földesurak áttérése után. Csak 1687 és 1722 között kilencven evangélikus templomot vettek el a hozzá tartozó iskolákkal együtt. Egészen a század második feléig folytatódott ez a folyamat, amikor az evangélikusok kezében (a szabad királyi városokon kívül) már csak tíz templom és falusi parókiái iskola maradt,¹¹² illetve a rekatolizáció eredményeképpen az összes mezővárosi iskola és gimnázium is megszűnt: Nagysárosban 1713-ban, Berzevicén 1714-ben, Hanusfalván 1721-ben, Héthárson pedig a település erőszakos rekatolizálása folytán a helyi földesúrnő, Barkóczy Klára részéről 1747-ben.¹¹³

A szabad királyi városokban megszűnt a kollégium és mind a két gimnázium is, de ennek nemcsak az épületek lefoglalása volt az oka. Az akkori törvények értelmében a protestáns egyházak nem működtethettek gimnáziumokat vagy más felsőoktatási intézményeket, csak az elemi, triviális iskolákat. Ennek értelmében a szabad királyi városok elővárosaiban álló, fából készült épületekben csakis elemi iskolákat rendezhettek be a magasabb, gimnáziumi osztályok nélkül.

Kisszebenben már 1710-ben elhagyta a gimnáziumot az evangélikus gyülekezet, és újra a felső külvárosban álló, fából készült iskolát foglalták el, amelyet még 1707-ben felújítottak.¹¹⁴ A 18. század második felében a szlovák gyülekezet is létrehozta saját iskoláját, és így a városban már két evangélikus iskola működött saját tanítókkal, akik a kántor munkáját is elvégezték. Mindkét iskola négy osztállyal rendelkezett, amelyekben az alaptantárgyakat tanították, mint például éneket, vallástant, hangszeren való játszást, matematikát és aritmetikát.¹¹⁵ A gimnáziumi tárgyakat nem oktathatták, s egy retorikai és poétikai osztály létrehozásáért Fabrícius Dávidnak 1744-ben például el kellett hagynia a várost.¹¹⁶ Bártfa elfoglalása

¹¹¹ HÖRK, 1896. 89. p.

¹¹² HÖRK, 1885. 88–108. p.

¹¹³ TÓTH, 1912. 271. p.

¹¹⁴ Status et factorum.

¹¹⁵ ŠA. Prešov, Pob. Prešov, Mag. Sabinov, Knihy 69: Az evangélikus épületek leírása a felső külvárosban.

¹¹⁶ Uo., 54. p.

után az evangélikus egyháznak már 1711-ben, Vízkereszt napján el kellett hagynia az összes templomot és iskolát.¹¹⁷ A következő évtizedekben csak egy külvárosi evangélikus iskola (fából) működött egy tanítóval. Az évszázad második felében viszont már hárman is működtek az oktatásban.¹¹⁸

A vármegye legjelentősebb evangélikus iskolája a 18. században is az eperjesi külvárosi iskola volt. A városi tanácsal és a jezsuitákkal való konfliktusok miatt az eperjesi evangélikusok csak 1715 után építhették meg a külvárosi iskolát, amely a nyugati elővárosban állt a templom, valamint a német és a szlovák parókia mellett, s így a két gyülekezet közösen használta. A következő évben már az evangélikusok megkapták az engedélyt egy új iskolai épület megépítésére, és az ún. magasabb, gimnáziumi tantárgyak oktatásához szükséges felhatalmazást is.¹¹⁹ Így az évszázad második felében az eperjesi evangélikus iskolában már matematikát, teológiát, filozófiát is tanítottak, minek következtében inkább már egy líceumhoz hasonlított.¹²⁰ 1799-ben már kétszázötven diák tanult itt, s így a város legnagyobb oktatási intézetévé nőtte ki magát.¹²¹ 1770-ben pedig a jövődóbeli császár, II. József is meglátogatta az iskolát.

Evangélikus iskolaügy a hosszú 19. században

A 18. század két utolsó évtizede alapjában olyan változásokat hozott az egész Habsburg Monarchia fejlődésében, amely a II. József uralkodó felvilágosult abszolutizmus politikájával függött össze. A vallás és a kultúra terén vízvonalstónak számított a Türelmi Rendelet kiadása (1781), amely egyenjogúsította az ortodox és a két protestáns vallást is a katolikussal, miközben megőrizte az uralkodó katolikus egyház kiváltságos helyzetét. Így lehetővé tette az evangélikusok és a reformátusok egyházi életének megújulását, beleértve az összes iskolai és egyházi gyakorlatra vonatkozó korlátozás felszámolását. Az evangélikus iskolák a királyi városokban visszatérhettek a belvárosokba, de a régi pozíciójukat már nem tudták visszaszerezni.

A vallási türelem kora – a vármegye területén – a legnagyobb hatást az eperjesi evangélikus iskolaügyre tette. Miután II. József közvetlen beavatkozására 1783-ban megvették az evangélikusok a régi kollégium¹²² épületét a mellette álló (rég Magyar) Szentháromság templommal együtt, nyomban beköltöztethették a külvárosi iskolát, s így az új helyiségekben megkezdődött a gimnáziummá való átalakulás, elsősorban a német, kevésbé a szlovák evangélikus gyülekezet anyagi támogatásával. A jövőbeni fejlődésére nézve kulcsfontosságú volt a magyarországi á. h. evangélikus egyház Tiszai Kerületének 1804-es közgyűlése, amelynek értelmében kerületi kollégi-

¹¹⁷ ŠA. Prešov, CM, M 23.: Bártfai római-katolikus anyakönyv, 1680–1754.

¹¹⁸ HOLOTIK, 1975. 178. p.

¹¹⁹ KORABINSKY, 1786. 159. p.

¹²⁰ ŠA. Prešov, Pob. Prešov, Mag. Prešov, Knihy č. 2481: Visitatio canonica A. 1775.

¹²¹ A katolikus gimnáziumhoz képest egyharmaddal több diák tanult itt. ŠA. Prešov, Pob. Prešov, Mag. Prešov, B-11 Minutae 1701-1783: tabela Conscriptio Animarum in Libera Regia Civitate Eperiesiensis 1779.

¹²² Akkor mint államkincstár szolgált.

ummá, azaz az egész kerület központi oktatási intézményévé választották.¹²³

A következő négy évtizedben a kollégium több változáson is átment, minek következtében az egyszerű városi iskolából teljes (fő) gimnáziummá alakult, főiskolai elemekkel. A 18. századi tantervek alapján egy rendes gimnáziumnak nyolc osztállyal kellett rendelkeznie. A legfelsőbb osztály volt a *Classis Primanorum*, ezt követte a *Classis Retorum*, a *Syntaxistarum*, a *Grammatistarum*, a *Donatistarum*, a felsőbb lányosztály, a német (*Legentum nationis Germanicae*) és a szlovák elemi osztály (*L. n. Slavicae*).¹²⁴ A 20-as évek új tanítási rendjének megfelelően az osztályok számát ötre, néhány esetben négyre redukálták (a *Classis Grammatistarum* és a *Donatistarum* átmeneti összevonásával).¹²⁵ Az új egyetemi rend is változtatott az osztálystruktúrán: elkülönültek egymástól a felső leányosztály és az elemi osztályok. A következő években a kollégium középiskolaként (gimnázium) fejlődött, a felsőbb osztályokban a jogi és teológiai oktatással. Mivel a teológia jelentősége fokozatosan nőtt a felsőbb gimnáziumi osztályokban, így önálló, kétéves képzéssé alakult. A jogi tanszékét 1815-ben alapították, és 1822-től a kétéves jogi képzés már ugyanúgy működött, mint a teológiai. A két képzés tulajdonképpen már nem tartozott a gimnáziumokhoz, hanem inkább felsőoktatási intézményt testesítettek meg, amely felsőfokú képzést biztosított.

A gimnáziumban annakidején a hagyományos tárgyakhoz újak csatoltak: természettudományi tárgyak, magyar nyelv és irodalom, rajz, testnevelés stb. A tanítás nyelve 1842-től a magyar. A magas színvonalnak köszönhetően a kollégium országos szinten a második helyet szerezte meg az evangélikus középiskolák között, közvetlenül a pozsonyi líceum mögött.¹²⁶ A kollégium tehát újra szorgalmazta az egyetemmé válást, a politikai események folytán azonban újból sikertelenül.¹²⁷

Az iskola folyamatos fejlődésével a tanárok száma is megnőtt ötről (a 20-as években) tizenkettőre (1847-ben). Szinte az összes tanár valamilyen külföldi egyetem, legfőképp a német egyetemek abszolvensei voltak (Wittenberg, Jéna, Halle, Greifswald, Drezda, Göttingen, de Párizs és Bécs is), s több nyelven is beszéltek.¹²⁸ A rektori hivatalt a teológia tanára képviselte, nyugdíjba vonulása után a vezetőség elfogadta a hároméves, majd 1842-től az ún. ambulatorikus rektorátust (az egyéves hivatali idővel). A 40-es években a hivatalt teljesítették: Munyai Lajos Antal, Vandrák András és Hazslinszky Frigyes.

---

¹²³ EOL.

¹²⁴ ŠA. Prešov, EKP, č. 255: *Conspectus examinis anniversarii 1800–1819*.

¹²⁵ ŠA. Prešov, EKP, č. 256: *Conspectus examinis anniversaria 1820–1841*.

¹²⁶ Őket követte a híres késmárki és a soproni líceum. HÖRK, 1896. 149. p.

¹²⁷ A kollégium evangélikus egyetemmé való átalakításának gondolata először a 17. század 60-as éveiben született meg, de a rekatolizáció miatt nem valósulhatott meg. Hasonló sorsra jutottak a Rákóczi-szabadságharc alatt létrejött tervek is, amikor az egyetem létrehozásáról Eperjesen a rózsaságyi zsinat döntött 1707-ben.

¹²⁸ ŠA. Prešov, EKP, č. 266: *Informationes de professoribus 1821–1852*.

A diákok száma egyre növekedett, s a negyvenes években átlépte a négyszázat,¹²⁹ akik nemcsak Eperjesről vagy Sáros vármegye területéről származtak,¹³⁰ hanem az ország különböző részeiből érkeztek Eperjesre, a legnagyobb számban Zemplén-, Gömör-, Szepes-, Abaúj-, Borsod-, Szabolcs-, de még Liptó-, Pest-, Trencsén-, Zólyom, Hont- vagy Bácsvármegyéből, s nem képeztek kivételt a temesi, torontáli, aradi és szerémségi diákok sem. Rajtuk kívül még külföldiek is tanultak itt, leginkább Csehországból, Ausztriából, Gácsországból és Erdélyből. Míg a század elején a kollégiumban többnyire az ágostai vallású evangélikusok tanultak, addig a 40-es évek folyamán elég nagy számban voltak a reformátusok, ortodoxok, zsidók és a római katolikusok.¹³¹ Az 1847/48-as, utolsó, forradalom előtti iskolaévben beiratkozott 176 kollégiumi diák közül csak 37 (szemben a 139 diákkal) származott Eperjesről, miközben a felekezeti összetételük a következő volt: 92 á. v. evangélikus, 26 református, 6 római katolikus, 5 pravoszláv és 9 zsidó.¹³²

A kollégium több később híressé vált író, tudóst és politikust nevelt ki. Itt tanult többek között: Kossuth Lajos, Dessewffy Arisztid, Görgey Artúr, Michal M. Hodža politikus; később Pulszky Ferenc, Irányi Dániel, a drámaíró Jonáš Záborský, Jozef Srnka és Ján Hvezda szlovák költők; Sárossy Gyula, Kerényi Frigyes, Lisznay Kálmán, Vachot Imre és Wachot Sándor, Haán Lajos történész, Hunfalvy János, Greguss Ágost s mások.¹³³

A sikeres fejlődés folytatása ellenére a kollégium a század első felében komoly anyagi gondokkal küszködött. Anyagilag ugyan támogatta a magyar ág. v. evangélikus egyház Tiszai Kerülete és mindkét eperjesi evangélikus gyülekezet is (a német és a szlovák), de a költségvetéshez való hozzájárulás még mindig nem volt elegendő a fontos iskolai szükségletek fedezésére. Létezése szó szerint az alapítványokon, adományokon és a nyilvános gyűjtéseken múlt.

A diákok egy részének az alumneum biztosította a szállást és az étkezést. A 40-es évektől az iskolának saját tornaterme is volt. Ebben az időszakban jött létre a természettudományi és éremgyűjtemény. Nagy jelentőségű volt a 15 000 kötetet számláló Szirmay-könyvtár is.

Jelentős helyet foglaltak el a kollégium életében a nemzetiségi alapon működő diáktársaságok is. Mint ahogy Magyarország más területein, ezek a társaságok itt is túlnőtték a kollégium határait, s a kulturális és társadalmi életben vezető szerepet töltötték be. A legrégebbi a 20-as években megalapított szlovák társaság, a Csehszlovák Intézet (Ústav československý). A következő években megalakult a Szlovák Egylet (Slowensky Spolok), és 1832-ben alapították a teológusok a Homiletikai Szlovák Társaságot és a Csehszlovák Könyvtárat (Spoločnosť homiletická slowenská, Knihovna

¹²⁹ ŠA. Prešov, EKP, č. 255: *Conspectus examinis anniversarii 1800–1819*, 256.: *Conspectus examinis anniversarii 1820–1847*.

¹³⁰ ŠA. Prešov, EKP, č. 246: *Matricula Juventis studiosae in Collegio District. Evang.aug.Eperiensi 1831–1840*.

¹³¹ Uo.

¹³² Uo.

¹³³ Ld. bővebben a kollégium ezen korszakáról: KÓNYA, PETER: *Prešovské evanjelické kolégium v prvej polovici 19. storočia*. In: *Mudr. Ľudovít Markušovský a jeho doba*. Prešov, 1993. 209–218. p.

česko-slowenská).¹³⁴ A diáktársaságok betiltása után a szlovák társaságot a 40-es években megújították, de jelentősége már lényegesen visszaesett, és hamarosan meg is szűnt.

A Magyar Társaságot 1828-ban alapították. A társaság, valamint a könyvtár létrehozásában a legnagyobb szerepet kétségtelenül a társaság első elnöke, a filozófus, s későbbi rektor, Greguss Mihály játszotta. A társaság célja a magyar nyelven való művelődés, a magyar nyelv megismerése és a magyar irodalmi művek olvasása, ill. alkotása volt.¹³⁵ Greguss után csakis a magyar nyelv tanára lehetett az elnök. A megtiltás után, 1837-ben a társaság megszűnt, de mint magántársaság továbbra is működött, és 1839-ben újította meg hivatalosan a működését. A következő években dinamikus fejlődésnek indult. 1838-ban saját évkönyvet adott ki, a Jácintot. A társaság tagjai a 40-es években a reformmozgalommal rokonszenveztek és a Habsburg-ellenes ellenzékkel tartottak kapcsolatot.

A harmadik az 1842-ben megalapított Német Társaság (Deutscher Verein) volt.¹³⁶ Annak ellenére, hogy a kollégiumban még mindig használták a német nyelvet, és eléggé sok német tanult az iskolában, a társaság nem volt széles körben támogatott, és csak a német nyelv és irodalom terjesztésére korlátozódott.

Az evangélikus egyházkerületi kollégium (amely magában foglalta az alapiskolát, a gimnáziumot és a főiskola első két évfolyamát) és három gimnázium mellett a vármegyében még néhány tucat elemi népiskola működött. A legnagyobb számúak a katolikus iskolák voltak, a század közepén 94 ilyen iskola működött a vármegye területén. A szabad királyi városokban háromosztályos népiskolák, valamint egyosztályos (Kisszeben), kétosztályos (Bártfa) és háromosztályos (Eperjes) leányiskolák működtek. Vidéken csak Nagysárosban működött egy háromosztályos és Sóváron egy kétosztályos iskola. Rajtuk kívül a vármegye területén 86 római katolikus egyosztályos falusi elemi iskola létezett.¹³⁷

A városi evangélikus iskolák, ideértve a leányiskolákat is, Kisszebenben és Bártfán működtek, vidéken csak egyosztályos evangélikus iskolák voltak, tizenegy gyülekezetben.¹³⁸

Jelentős változások az összes iskolaügy fejlődésében a 19. század második felében következtek be. Az oktatás erőszakos megszakítása és további más problémák következtében az 1848/49-es forradalom idején az iskolákban kaszárnyákat és tábort kórházakat rendeztek be. A következő Bach-féle abszolutizmus korszaka „normalizálódása” új problémákat hozott, amikor az állam az iskolarendszer unifikálására törekedett az egész Monarchiában. Leo Thun miniszter iskolai politikája egy sor problémát okozott az addig autonóm felekezeti iskoláknak, és az ő „Organisation-Entwurf” rendelete irányítási és tartalmi szempontból is megváltoztatta a gimnáziumi iskolaügyet. Másik oldalon a kormány iskolareformjai és az

¹³⁴ ŠA. Prešov, EKP, č. 371: Pamětník Společnosti homiletické slowenské v Prešově 1832.

¹³⁵ ŠA. Prešov, EKP, č. 722: Az Eperjesi Magyar Társaság jegyzőkönyve, 1840–1844.

¹³⁶ ŠA. Prešov, EKP, č. 129: Gesetztafel des im Jahre 1842 am Eperieser Collegio entstandenen Deutschen Vereins.

¹³⁷ Schematismus Venerabilis Cleri Dioecesis Cassoviensis 1855. 167–171. p.

¹³⁸ HÖRK, 1896. 307–383. p.

uralkodó dekrétumai vezettek a zsidó népiskola hálózatának kiépítéséhez, amelyek már felkészítették a tanulókat a továbbtanulásra. A dualizmus idején további fejlődés ment végbe az ország oktatásügyében. Az állam támogatta az óvoda- és az állami alapiskolák hálózatának létrejöttét. A régi gimnáziumok mellett különböző régi szakközépiskolák jöttek létre. Ezeket a kétségtelenül jelentős minőségi változásokat viszont a többségében nem magyar nemzetiségű Sáros vármegyében a magyarosítás kísérte.

A vármegye kétségtelenül legjelentősebb oktatási intézménye a Tiszai Kerület Kollégiuma volt, amely abban az időben az egyetlen és utolsó virágzásának korszakát élte. Az 1848-49-es forradalom és szabadságharc eszményeivel a kollégium szinte összes diákja és professzora egyetértett, mivel az intézmény a városban már régebben a liberális, demokratikus erők központjává vált. Tehát nem véletlen, hogy a forradalom több jelentős alakja a kollégium növendékei közül került ki. A Béccsel való fegyveres konfliktus kitörése után már nem lehetett betartani az oktatás rendes menetét, és 1848 májusának végén meg is kellett szakítani. Benczúr József tanár vezetésével még tavasszal megalakult egy 46 tagú nemzetőrség. Mielőtt még a császári seregek elfoglalták volna Eperjest, többen már csatlakoztak a magyar katonasághoz, akik viszont maradtak, azoknak az új helyzethez kellett igazodniuk. Tehát a következő hónapokban is szünetelt a tanítás, és a kisebb harci összecsapások következtében megsérült az iskola épülete is. 1848 nyarán az intervenciós orosz katonaság foglalta el, s az épületben kórházat rendezett be. Az orosz egységek a következő év tavaszáig maradtak, nem kis károkat okozva az intézménynek.

A forradalom 1849. augusztusi leverése után és a Bach-féle abszolutizmus idején többször is fenyegetve volt a kollégium léte. Mivel az intézmény nyíltan a magyar kormány oldalára állt, és a kollégium tanárai, valamint növendékei részt vettek a szabadságharcban, Bécs mindent megtett azért, hogy az iskola semmilyen támogatásban se részesüljön, sőt az elkövetkezendő években több lépést is tett az intézmény megkárosítása, majd teljes bezárása érdekében.

Az oktatási folyamat kétéves kihagyása, valamint az épületben az orosz és az osztrák seregek által végbevitt károk erősen negatív hatással voltak a kollégium anyagi helyzetére. Nemcsak hogy nem volt elég anyagi fedezet a károk kifizetésére, de 1848-tól a tanárokat sem tudták fizetni. Katasztrófális helyzetbe hozta a kollégiumot a magyar papírpénz (az ún. Kossuth-bankók) forgalomból való kivonása, továbbá a pesti Nemzeti Bank értékpapírjainak az elégetése, aminek következtében az intézmény elveszítette az egész vagyonát. A kollégium pártfogói közül többeknek külföldre kellett elmenekülniük, vagy az állam kobozta el vagyonukat. Nehéz helyzetbe hozta az iskolát a Thuni-féle törvény („Entwurf der Organisation der österreichischen Gymnasien und Realschulen”).¹³⁹ Ennek értelmében nyolcosztályos gimnáziummá alakították, minimálisan egy tanítóval minden osztályban. Egészen 1855-ig, amikor is a kormány odaadta a kollégiumnak a „nyilvánossági jogot,” egyfajta provizóriumban működött, és kötelezően be kellett tartania a változásokat. A lehetetlen anyagi nehézségek

---

¹³⁹ HÖRK, 1896. 189. p.

ellenére mégis sikerült megtartani a három évre kibővített teológiai képzést; viszont a jogi képzés 1852-ben ideiglenesen megszűnt.¹⁴⁰

Viszont ezek a negatív változások nem maradhattak hatás nélkül a tanárok és a növendékek életére vonatkozólag. Az 1851/52-es tanévben a kollégiumban csak 290 diák tanult, ami csaknem a fele volt a forradalom előtti létszámnak.¹⁴¹ Megváltozott az összetételük is: a 141 újonnan felvett diák közül már csaknem a fele (62) származott Eperjesről, illetve Sáros vármegyéből. A kollégium megőrizte a többvallású jellegét is: 73 á. h. evangélikus mellett 40 római katolikus, 15 református és 12 zsidó tanult az iskolában.¹⁴² Ugyanebben az iskolai évben 12 tanár működött a kollégiumban.

Nagy problémát jelentett a kollégium anyagi helyzete. Mivel állami támogatást nem kapott, a legfontosabb karbantartási költségeket a Tiszai Egyházkerület költségvetéséből és külföldi segítséggel, alapítványok (Adolf Gusztáv-alap) pénzéből, nyilvános gyűjtésekből és egyéb iskolai tevékenységekből fedezték.¹⁴³ A pénzügyi nehézségek a 60-as évekig tartottak. A már említett „Entwurf”-ot felváltó új császári rendelet, a „Pátens” tovább rontotta a helyzetet, mert leállította a külföldi segítségek nagy részét. Az igazgatóság Lintner Károlyt küldte külföldre, elsősorban Németországba, hogy pénztámogatást kérjen a kollégium megsegítésére. A külföldi támogatás része volt Kossuth Lajos kezdeményező tervének is ugyanabban az évben, aki kihasználva a befolyását, mint az intézmény volt diákja a brit protestánsokhoz fordult a kollégium túléléséhez szükséges anyagi segítségért.¹⁴⁴

Jelentős változást csak a dualizmus korszaka hozott. A 70-es években a kollégium mint tudományos-oktatási intézmény négy intézetet nyitott meg. Az első és legrégebbi a gimnázium volt, amely az 50-es évekbeli reformoktól kezdve változatlan maradt. A hároméves teológiai intézet is ugyanúgy folytatta működését, mint ahogy 1851-ben alkotmányossá vált. A jogi akadémiát viszont 1878-ban négyévesre tervezték, ami már főiskolának felelt meg. A kollégium szerkezetéhez tartozott még az (egyetlen magyarországi) á. v. evangélikus (férfi) tanítóképző intézet az 1873/74-es iskolai évben Nyíregyházáról Eperjesre költöztetett gyakorló népiskolával. Jelentős töréspont 1884-ben következett be, amikor is a gimnázium állami támogatottságúvá vált, a teológiai intézetet pedig négyéves akadémiává alakították, s a kollégium új irányítási rendet fogadott el. A sokat ígérő változások lehetővé tették az anyagi fedezet biztosítását, az iskolai helyiségek és az egész oktatási folyamat modernizálását. Viszont nagy anyagi károkat okozott az 1887 májusában bekövetkező tűzvész. A károkat elég gyorsan sikerült helyrehozni állami támogatással, illetve nyilvános gyűjtésekkel az or-

¹⁴⁰ MAYER, ENDRE: Hazslinszky Frigyes emlékezetére. Az Eperjesi á.h. Evangélikus Kollégium 1896/97-ik évi Értesítője. Eperjes, 1896. 10. p.

¹⁴¹ HÖRK, 1896. 191. p.

¹⁴² HÖRK, 1896. 191. p.

¹⁴³ ŠA. Prešov, EKP, č. 266: Informations des Professoribus 1853/54.

¹⁴⁴ ŠA. Prešov, EKP, č. 249.

szágban és külföldön.¹⁴⁵ S az építész Benkó Károly tervei alapján végre sikerült átépíteni és kibővíteni az iskola régi épületét is.

Ugyanez a dinamikus fejlődés folytatódott a következő évtizedekben is. Az 1892/93-as iskolaévben 457 diák iratkozott be, de e létszámnak már csak a fele, összesen 215 diák volt ágostai hitvallású evangélikus, s a többi felekezetek közül 144-en képviselték a zsidókat, 61-en a római katolikusokat, 20-an a reformátusokat és 17-en a görög katolikusokat.¹⁴⁶ Közülük 191 diák Eperjesről és Sáros vármegyéből származott, akik többségében gimnáziumban tanultak (151). A többi diák Magyarország szinte összes megyéjéből került ki, valamint Erdélyből, de külföldről is (Gácsországból, Ausztriából, Németországból).¹⁴⁷ A tanári kar 33 tanárból és 7 segédtanítóból állt. Közülük heten a teológiai, tizenketten pedig a jogi akadémián tanítottak, hárman a tanítóintézetben, és huszonegyen a gimnáziumban.¹⁴⁸

A rektori hivatalt továbbra is csak egy évre lehetett elfoglalni választások útján. Kivételt csak az ötvenes évek képeztek, amikor ez az „Entwurf” értelmében élethosszig tartó funkciót jelentett. Miután a hetvenes években a kollégiumot további négy osztállyal bővítették ki, a 80-as években pedig megreformálták, a rektor hatalma lecsökkent. Az akadémiák élén a dékánok álltak, és a tanárképző intézetet, valamint a főgimnáziumot az igazgató vezette. A kollégium legmagasabb irányítói szerve 1892-től a háromtagú igazgatóság volt.¹⁴⁹

A történelmi épületben elhelyezkedő négy intézet, a konviktus és az alumneum mellett a kollégiumhoz még további kulturális létesítmények tartoztak. Elsősorban ilyen volt a folyamatosan bővülő könyvtár, amely a 90-es évekre már körülbelül 350 ezer kötetet tartalmazott. Nagy jelentőséggel bírt az iskolamúzeum, amely a pénzérme és természettudományi gyűjteményből állt. Az érme-gyűjtemény körülbelül 6000 darabból állt, a természettudományit pedig 11 470 darab élőlény, 10 500 növény és 4840 ásvány alkotta.¹⁵⁰ A természettudományi gyűjtemény megalkotója és létrehozója Hazsliszky Frigyes, MTA tagja volt.

A kollégiumban a hatvanas években már éles társadalmi élet alakult ki. Ezek a diákszövetségek és társulatok viszont már nem bírtak olyan nagy jelentőséggel, mint a negyvenes években, és nagymértékben magukon viselték a nacionalizmus és a magyarosítás eszméjét. A hatvanas években működött tehát a Szlovák Társaság,¹⁵¹ ez később a Kolo (Kerék) szakkörre alakult át, mely saját évkönyvet is kiadott Napred (Előre) címmel. Hlavacsek Mihály teológiai professzor vezette, s a legjelentősebb tagjai

¹⁴⁵ Nagy-Britanniában Schiller-Szinessy Salamon Márk hajdani eperjesi rabbi és a kollégium tanára, annakidején viszont a Cambridge-i egyetem professzora szervezett pénzgyűjtést az intézet javára.

¹⁴⁶ Az eperjesi ágostai hitvallás evangélikus kerületi Collegium Értesítője az 1892/93. iskolai évről. Eperjes, 1893.

¹⁴⁷ Uo.

¹⁴⁸ Uo.

¹⁴⁹ A Tiszai Á. H. Ev. Egyházkerületi Collegium Értesítője az 1895-96 iskolai évről. Eperjes, 1896.

¹⁵⁰ HÖRK, 1896. 418. p.

¹⁵¹ ŠA. Prešov, EKP, č. 372: Zapisník Slovenské Společnosti v Prešově (1862/63–1869/70).

közé tartoztak Banšell Kálmán és Ország Pál (Hviezdoslav). Ugyanebben az időben kezdett el újra tevékenykedni a Magyar Társaság, amelyet Vandrák András professzor vezetett, s folytatta az előző évek irodalmi és önképzőköri tevékenységét.¹⁵² A teológiai akadémia mellett szlovák, magyar és német zártkörű homiléta társaságok és egyesületek is működtek,¹⁵³ valamint további önképző- és szakmai körök tevékenykedtek a jogi akadémia és a tanítói intézet mellett.

Az állam által támogatott magyarosítás a nyolcvanas évektől negatívan befolyásolta a kollégium életét. A németnek a magyar nyelvre való lecserélése és a magyar nemzeti élet minden területen való támogatottsága mellett ez a szlovák diákok mindennemű nemzeti, kulturális tevékenységének ellenőrzését eredményezte, miközben az intézetvezetés szigorúan büntette a pánszlávizmusnak minősített tetteket.¹⁵⁴

Az 1884-ben elismert állami támogatással a kollégiumban az összes anyagi problémát meg tudták oldani. Viszont továbbra is osztozott rajta a Tiszai Egyházkerület, két eperjesi evangélikus gyülekezet és Eperjes városa is, mint ahogyan az itthoni és külföldi egyesületek s egyletek egyaránt. A régi alapítványok a 19. század második felében mind a kollégium, mind a többi intézet számára több tucat új tétellel bővültek, ide tartozott például az ösztöndíjak kifizetése, az alumneum, a könyvtár fenntartása, amelyek már több tízezres összeget jelentettek.¹⁵⁵

A 20. század elején a kollégium tovább fejlődött. Mivel az összes intézetben megnőtt a diákok száma, így már nem bizonyultak elegendőnek az iskola helyiségei, s 1911-ben egy új, modern kollegiális gimnáziumot építettek. Ebben az időszakban 43 tanár tanított az intézetben, köztük 22 az akadémiaiban. A 19. század végén és a 20. század elején a Kollégium híres személyiségei közé tartozott Vandrák András filozófus, Hazslinszky Frigyes botanikus (mindkettő a MTA tagja), az egyháztörténész Hörk József és Gömör János, valamint Horowitz Simon jogász. Az új egyetemek (Pozsonyban és Debrecenben) alapítása után az intézmény vezetősége a század elején az iránti óhaját fejezte ki, hogy a kollegiális akadémiaiból (karokból) egy evangélikus egyetemet hozzanak létre, amely viszont nem jöhetett létre az első világháború utáni államjogi változások miatt.

A század végén, 1895-ben az egész vármegye területén 14 állami, 4 községi, 108 római katolikus, 105 görög katolikus, 35 ágostai vallású evangélikus, 6 zsidó elemi iskola működött.¹⁵⁶ Az evangélikus iskolák így alig 12 százalékot tettek ki. A 20. század elejéig a népiskolák száma kicsit csökkent, jelentősebb volt a rendszerbeli változás, főleg az állami iskolák elő-

¹⁵² ŠA. Prešov, EKP, č. 725: Az Eperjesi evang. Collegium „magyar önképző körének” jegyzőkönyve.

¹⁵³ ŠA. Prešov, EKP, č. 365, 373, 376.

¹⁵⁴ Az 1882-ben létrehozott „titkos pánszláv közösség” miatt kitiltották a kollégiumból, de Magyarország összes többi hasonló intézetéből is Marsall Gusztáv diákot (a bácskai Petrovecből) és még nyolc társát a tanítóintézetből. Az Eperjesi ker.ev. Collegium Értesítője az 1881/82 évről. Kassa, 1882.

¹⁵⁵ ŠA. Prešov, EKP, č. 937: Alapok könyve 1750–1900.

¹⁵⁶ KOVÁCS, I. GÁBOR: A tanítási nyelv Sáros megye népiskoláiban. In: A felhalmozás míve. Történeti tanulmányok Kóvér György tiszteletére. Bp., 2009. (továbbiakban: KOVÁCS, 2009.) 266. p.

nyére. A vármegyében 1910-ben 45 állami, egy községi, 98 római katolikus, 100 görög katolikus, 25 ágostai vallású evangélikus és 6 zsidó iskola volt.¹⁵⁷ Az evangélikus elemi iskolák száma így viszont 10 százalékra csökkent. A dualizmus utolsó két évtizedében az iskolapolitika negatív oldalát a magyarosítás jelentette, vagyis a magyart mint oktatási nyelvet támogatta a nemzetiségi nyelvek kárára (Sárosban ez a szlovákokot és a ruszint érintette). A Sáros megyei elemi iskolák magyarosítását az oktatás nyelvén lehetne követni. Míg 1890-ben csak 29 iskolában tanítottak magyarul, szlovákul 137 iskolában és ruszinul 101 iskolában, addig 1910-ig ez a szám 241 magyar iskolára nőtt, a szlovák iskolák megszűntek, és csak négy ruszin elemi iskola maradt.¹⁵⁸

---

¹⁵⁷ TÓTH, 1912. 309–310. p.

¹⁵⁸ KOVÁCS, 2009. 269. p.

Ellenségeskedés a dunántúli evangélikusok és reformátusok között az 1630-as években

Szvittek Róbert József

„Mikor [Kanizsai Pálfi János református püspök] arról értesült, hogy Muraközi György kiskomáromi lelkész a szigetvári török agával levelezett, azonnal felkérte Sárkány István kiskomáromi főkapitányt, hogy vessese börtönbe. Pedig azt kérte a jámbor az agától, hogy a *lábodi* lelkészt, valami Galát, másképpen *Szobi Györgyöt*, mivel azt tanítja, hogy a lisztből lett, vas között sült kenyér habja imádandó, hogy Isten legyen, tiltsa ki falujából.”¹ A Dunántúli Református Egyházkerület 20. század elején írt monográfiájában Thury Etele teljes részletességgel feldolgozta a Dunántúli Református Egyházkerület protokollumát, amely az 1612 és 1658 között megtartott zsinatok jegyzőkönyveit tartalmazza.² Ugyanő a kezdetektől 1628-ig terjedő jegyzőkönyveket is közölte.³ A feldolgozás során azonban a protokollum 273–286. oldalain fellelhető iratok ismertetését gondosan elkerülte.⁴ Ennek oka, hogy az említett iratok főként Kanizsai Pálfi János⁵

---

¹ THURY ETELE: A Dunántúli Református Egyházkerület története. I. Pápa, 1908. Reprint: Pozsony, 1998. (továbbiakban: THURY, 1998.) 277. p.

² Az irat az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár (továbbiakban: EFK.) Batthyány-gyűjteményében található a következő jelzeten: Cat. VI. Relig. Tit. III. k. No. 1.

³ THURY ETELE: [Cím nélkül] XXII–XXXIV. In: *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár*, 1908. 115–197. p. (továbbiakban: THURY, 1908); Uő: Adatok a dunántúli reform. egyházkerület történetéhez. I–II. In: *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár*, VIII. 1910. 1–105. p.; IX. 1910. 35–112. p. (továbbiakban: THURY, 1910/a-b.)

⁴ A levelezés a protokollumban az 1632. június 22. és 24. között Pápán megtartott zsinat jegyzőkönyvét tartalmazó részhez került bemásolásra.

⁵ Kanizsai Pálfi János (1582 k.–1641). Iskolai tanulmányait 1601-től Fertőszentmiklóson, 1603-tól Csepregen, 1605-től Kőszegen és 1607-ben néhány hétig Komáromban végezte, majd a somorjai iskola rektora lett. 1609–1610-ben a heidelbergi egyetemen tanult, ahonnan visszatért Somorjára rektornak. 1611-ben komáromi rektor, 1612-től pápai lelkész és esperes is volt. 1617-ben a Dunántúli Református Egyházkerület jegyzőjévé választották. 1626-tól németújvári lelkész és 1629-től az egyházkerület püspöke. A katolizált Batthyány Ádám 1633 végén kitiltotta birtokairól a püspököt, így 1634-től Kiskomárom lelkésze lett 1639-ben bekövetkezett agyvérzéséig. Pápará vonult vissza családjával, itt érte a halál. Ismert irodalmi tevékenysége is, számos leveléről, verséről, beszédéről és prózai munkájáról tud a szakirodalom, bár ezek egy része nem maradt fenn. MAKAR JÁNOS: Kanizsai Pálfi János élete és munkássága. New Brunswick, 1961. (továbbiakban: MAKAR, 1961.) 9–30. p.; Régi magyar költők tára. XVII. század 8. Bethlen Gábor korának költészete. Sajtó a. r.: Komlovszki Tibor – Stoll Béla. Bp., 1976. (továbbiakban: RMKT. XVII/8.) 182–187., 528–532. p.; ZOVÁNYI JENŐ: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. Szerk.: Ladányi Sándor. Bp., 1977. (3. kiadás) (továbbiakban: ZOVÁNYI, 1977.) 291. p.; A Dunántúli Református Egyházkerület prédikátorai és rektorai. I. 1526–1760. Szerk.: Köblös József – Kránitz Zsolt. Pápa, 2009. (továbbiakban: KÖBLÖS–KRÁNITZ, 2009.) 436. p.; SZÖGI LÁSZLÓ: Magyarországi diákok németországi

református és Kis Bertalan⁶ evangélikus püspök között 1631 és 1632-ben folyó levelezést tartalmazzák, amelyből a Zala és Somogy megyei, nagyrészt oszmán fennhatóság alatt lévő protestáns felekezetek közötti viszállyról szerezhetünk tudomást.⁷ Dolgozatunkban ezen iratok közzétételére, és ezek segítségével a lakosság vallási hovatartozásának bemutatására vállalkozunk.

A reformált egyházak a Dunántúlon az egyre erősödő viták ellenére közös keretek között, egy püspök irányításával működtek a 16. század végéig. Az evangélikus és református egyház között a végleges szakításra az 1591. évi csepregi zsinaton került sor az úrvacsoratan kérdésében vallott különböző nézeteik miatt.⁸ A két egyház között a szakítás után sem csitult az ellenségeskedés, amely egyfelől teológiai vitákban, elsősorban az úrvacsoráról írt munkáikban érhető tetten. Ezek szerzői között megemlíthetjük az evangélikusok részéről Zvonarics Mihály sárvári esperest, fiát, Györgyöt, vejét, Lethenyi István sárvári rektort, a reformátusok részéről pedig Kanizsai Pálfi János esperest, majd püspököt és Pécselyi Király Imrét. Esetünk-re tekintettel a legfigyelemreméltóbb az az írás, amelyet Kanizsai Pálfi János püspök írt Kis Bertalan püspöknek egy levelére *Fantom fant, azaz Sárvári püspöknek kozmás levelére való választétel* címmel 1632-ben.⁹ Sajnos sem a levél, sem az arra adott válasz nem maradt fenn.¹⁰ Másfelől a két egyház igyekezett egymás prédikátorait átcsábítani saját egyházuk követőjévé, mely által új híveket is szereztek, illetve ha erre nem volt lehetőség, akkor minden eszközt felhasználtak a lelkészek ellehetetlenítésére.

---

egyetemen és akadémiákon, 1526–1700. Bp., 2011. 126. p. (Itt születési időpontja 1585.)

- ⁶ Kis Bertalan (1590 k.–1646). A sárvári és csepregi iskolák után 1609-ben Wittenbergben tanult, majd hazatérve a csepregi iskola rektora lett. 1612-től Szakonyon, majd Nagycenken lelkész. 1619-től Nádasdy Pál udvari papja, 1624-től a Dunántúli Evangélikus Egyházkerület jegyzője, 1625-től sárvári prédikátor és az egyházkerület püspöke. 1643-ban katolizálását követően Nádasdy Ferenc elűzte birtokairól a protestáns lelkészeket, így Répceszentgyörgyre költözött, ahol néhány év múlva meghalt. PAYR SÁNDOR: A dunántúli evangélikus egyházkerület története. Sopron, 1924. (továbbiakban: PAYR, 1924.) 63–64., 140., 299., 655–656. p.
- ⁷ Erre utalt Thury akkor is, amikor a katolizáló Batthyány Ádám rendelkezései következtében Kanizsai Pálfi János és a földesúr birtokain élő reformátusok elüldözését ismertette: „Az elsőről, a testvérharcról nem szólok most, úgyszólván csordultig megtelik a másodikkal [ti. Batthyány Ádám katolizálásával – A Szerző] a keserű pohár.” THURY, 1998. 297. p.
- ⁸ THURY, 1998. 91–112. p.; MAKAR, 1961. 8. p.; FABINY TIBOR: A Magyarországi Evangélikus Egyház rövid története. Bp., 1997. 23. p.
- ⁹ ZOVÁNYI JENŐ: A magyarországi protestantizmus története 1895-ig. I. Máriabesnyő–Gödöllő, 2004. 238–239. p.; RMKT. XVII/8. 523. p.
- ¹⁰ E pengeváltásnak a részleteiről ír Lethenyi István *A kálvinisták magyar harmóniájának, azaz az augustana és helvética confessiók articulúsinak Samarjai János kálvinista praedicator és superintendens által lett összehasonlításának meghamisítása* című, Csepregen 1633-ban megjelent munkájában. Így tudható, hogy Kis Bertalan püspöknek egy 1632. áprilisában írt levelére született meg Kanizsai Pálfi János *Fantom fantja*, amelyben az evangélikusoknak azon tanát gúnyolja, amely szerint Krisztus mindenütt jelen van. – Régi Magyar Könyvtár. I. Szerk.: Szabó Károly. Bp., 1879. 626. p.; PAYR, 1924. 764–765. p.

Református prédikátorok felekezeti váltása indította arra Paksi Istvánt,¹¹ a kiskomári vár, és Eperjesi Murakózi (másként Jagonics) Györgyöt,¹² a mezőváros lelkészét, hogy 1631. február 12-én levelet írjanak a szigetvári Zülfikár ágához – aki Lábod település szpáhija volt –, melyben jelezték, hogy a lábodi prédikátor, Szobi Gergely¹³ evangélikussá lett. Arra kérték az agát, kényszerítse vissza az alsó-baranyai püspök fősége alá¹⁴ a lelkészt, vagy ha nem engedelmeskedik, büntesse meg és űzze el a faluból. A lábodi lelkész mellett ugyanezzel a taranyi papot is megvádolták.¹⁵ (1. sz. levél.) A lelkészek a gyülekezet visszaszerzésének nem a legszerencsésebb módját választották, amikor a település török földesurához fordultak. Tettükkel valószínűleg elejét szerették volna venni annak, hogy a hódoltság területén lévő református hitközségek egy részét is elveszítsék, amelyre az 1610-es évek végétől az egyházkerület vízlendvai, németújvári és körmendi egyházmegyéjében számos település esetében már sor került. Az 1630-as évek elejére ugyanis az ottani gyülekezetek közel 30%-a elhagyva református vallását az evangélikus egyházhoz csatlakozott.¹⁶

Az evangélikusok, miután a kiskomári lelkészek levele a török aga válaszával¹⁷ együtt a kezükbe került, az egyházkerület püspökéhez, Kanizsai Pálfi Jánoshoz fordultak, és az áttért lelkész, valamint az általa megszerzett gyülekezet védelme érdekében támadásba lendültek. Kis Bertalan azt kérte püspöktársától, hogy minél előbb büntesse meg a két kiskomári lelkészt (2. sz. levél.). Az ügy mielőbbi rendezése azonban egy nem várt, véletlen esemény miatt meghíúsult, amikor a történetek megbeszélésére a levelek máso-

¹¹ Paksi István 1621-től szentlőrinci, 1624-ben bödőgei, 1626-ban felsőöri, majd szentgróti, 1628-tól Kiskomár végvári, 1634-től kecskeméti lelkész. Az Alföldről visszatérve 1640-ben alsóörsi, 1642–1643-ban kupi prédikátorként említik. PAYR, 1924. 450. p.; THURY, 1910/b. 59., 87. p.; THURY, 1998. 311–313., 333., 342. p.; KÖBLÖS–KRÁNITZ, 2009. 537. p.

¹² Jagonics György 1628-ban szentmiklósi, léggkésőbb 1631-től 1633 májusáig Kiskomárom városi lelkész. 1633–1635-ben sóskúti, 1640-ben polányi lelkészként említik, akit még ebben az évben a kenesei gyülekezethez helyeztek át, ahol még 1642-ben is szolgált. THURY, 1910/b. 108. p.; THURY, 1998. 333–334.; KÖBLÖS–KRÁNITZ, 2009. 516. p. Kiskomári vár: A mai Zalakomár (Zala megye) területén fekvő egykori végvár fontos szerepet töltött be a török elleni védelmi rendszerben. Neve többféleképpen fordul elő a forrásokban és a szakirodalomban, így Komár, Kiskomár, Kiskomárom néven is nevezik. A vár mellett feküdt a mezőváros, amelyet Komárváros, Kiskomárom mezőváros/város néven is neveztek.

¹³ A lábodi lelkész nevét tévesen fordította Thury Etele Szobi Györgyként, valójában Szobi Gergely (Gregorius Szobi). Ugyanezt a hibát elkövette: BECK GERGELY: A belsősomogyi ref. egyházmegye története. I. Kaposvár, 1935. 44. p.; SZVITEK RÓBERT JÓZSEF: Egyházi élet a kiskomári végvárban a 17. században. In: *Történeti Muzeológiai Szemle*, 2007. 36. p.; KÖBLÖS–KRÁNITZ, 2009. 208., 624. p.

¹⁴ 1629-ben a Somogy vármegye keleti felén lévő református gyülekezetek közül több az alsó-dunamelléki egyházkerülethez csatlakozott, azonban Lábod nem tartozott ezek közé a gyülekezetek közé, hanem megmaradt a dunántúli egyházkerületben. KÖBLÖS–KRÁNITZ, 2009. 71., 74. p.

¹⁵ THURY, 1998. 277. p.

¹⁶ KÖBLÖS–KRÁNITZ, 2009. 62–68. p.

¹⁷ Ennek tartalmáról nincsenek adatok.

latával együtt Kanizsai püspökhöz küldött Serényi György¹⁸ esperesnek Rohoncon ellopták a lovát, így nem tudott személyesen találkozni a református püspökkel (3. sz. levél.).

A sárvári püspök 1631. június 11-én Keresztúron a leveleket megmutatta az evangélikusok legnagyobb dunántúli patrónusának, Nádasdy Pál főgenerálisnak,¹⁹ valamint Sárkány István kiskomári főkapitánynak.²⁰ Ezzel a történetek rendezésébe az egyházi mellett bevonta a világi hatóságot is. A kiskomári főkapitány kivizsgálta a levélírás körülményeit, és mivel az törökösségnek számított,²¹ amely felett világi ítélőszék, a seregbíróóság ítélkezett, akár katona vagy polgári személy követte azt el,²² a főkapitány elfogattatta a tettét elismerő Jagonics Györgyöt (ld. 3. sz. levél), de a két egyház tagjainak jelenléte nélkül nem akart ítélkezni a fogoly felett. A vizsgálat hatására a másik levélíró, a Kiskomár várbeli lelkész, Paksi István visszakozott, így ellene megszűnt az eljárás.

Kanizsai Pálfi János bizonyára érezte a komárvárosi lelkész tettének súlyosságát, mert hosszasan halogatta a büntetésről való döntést. Végül úgy határozott, hogy a kérdésben nem egymaga fog ítéletet hozni, ezért ez ügyben 1631. szeptember 8-ra Pápára összehívta néhány lelkésztársát. A tanácskozás végül csak annyit állapított meg, hogy nem fogják büntetlenül hagyni a történeteket, és kijelentették, hogy lelkésztársuk tettét nem helyeslik, azzal nem értenek egyet, cselekedetéről semmiféle tudomásuk nem volt, és a levelet engedélyük nélkül írta. Ezt Kanizsai püspök lelkésztársával, Latinides Jakabbal²³ megüzente az evangélikus püspöknek, aki azon-

¹⁸ Serényi György az erdélyi Tordáról érkezett a Dunántúlra. Előbb szombathelyi parókus és kanonok volt, de áttért az evangélikus hitre. 1620-tól légrádi lelkész, majd Batthyányné Lobkowitz Poppel Éva udvari lelkésze. 1631-től kövesdi lelkész és egyházkerületi jegyző, 1634-től cenki prédikátor. PAYR, 1924. 129., 426–427. p.

¹⁹ Nádasdy Pál (1598–1633) 1622 és 1633 között „Dunántúli” kerületi főkapitány, 1627 és 1633 között egyidejűleg a Kanizsával szembeni végek főkapitánya is. PÁLFFY GÉZA: Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században. (Minta egy készülő főkapitányi archontológiai és „életrajzi lexikonból”.) In: *Történelmi Szemle*, 1997. 2. sz. (továbbiakban: PÁLFFY, 1997.) 269, 280. p.

²⁰ Sárkány István 1603 júliusától a kiskomári vár vicekapitánya, majd 1617-től 1636-ban bekövetkezett haláláig főkapitánya. SZVITEK RÓBERT JÓZSEF: Kiskomárom végvár szerepe a dél-dunántúli védelmi rendszerben. (Doktori disszertáció. ELTE, 2008.) 44., 201. p.

²¹ A törökösség leggyakoribb előfordulási eseteit ismerteti SZAKÁLY FERENC: Mi számított a XVII. századi Hódoltságban törökösségnek? In: *A török orientáció a XVII. századi magyar politikában. Tudományos emlékülés, 1983. március 25–26.* Szerk.: Németh Péter. Vaja, 1985. 52–62. p. Egy témánkhoz közelebb álló példát, a gyöngyösi katolikusok és reformátusok között 1667–1668-ban lefolyt ispotály-pert mutat be: SZAKÁLY FERENC: A gyöngyösi ispotály-per 1667–1668-ban. (A „törökösség” fogalmának értelmezéséhez.) In: *Archivum. A Heves megyei Levéltár Közleményei.* 10. Szerk.: Kovács Béla. Eger, 1981. 5–19. p.

²² VARGA J. JÁNOS: Szervitorok katonai szolgálata a XVI–XVII. századi dunántúli nagybirtokon. Bp., 1981. (Értekezések a történeti tudományok köréből, 94.) 151. p.

²³ Latinides Jakabot 1618-ban avatták lelkésszé a szentlőrinci zsinaton, majd 1623-ban dobronoki, 1624–1625-ben szentkirályi, 1627-ben csákányi, 1628–1629-ben sorokpolányi, 1632–1640-ben kajdi lelkész. 1633-ban a Dunántúli Református

ban erről írásos tájékoztatót kért, amit a következő zsinaton ismertethet. A református superintendens ezért 1631. szeptember 29-én mindezt megírta neki, melyben arról is értesítette, hogy a pápai tanácskozásról személyesen tájékoztatta Sárkány István főkapitányt is, és kérte tőle, hogy tartóztassa le és veresse vasba lelkésztársukat, amit az meg is tett, így megkezdték lelkésztársuk megbüntetését (Ld. 4. sz. levél.).

A kiskomári főkapitány viszont arra kérte Kanizsait, jelöljön meg egy napot, amikor Kiskomárban törvénykezhetnek a lelkész felett, mivel nem engedte, hogy máshol ítélkezzenek Jagonicsról (Ld. 5. sz. levél.). A főkapitány tisztségéből kifolyólag a helység patrónusa is volt, ezért ragaszkodott ahhoz, hogy a Jagonics feletti ítélkezés Kiskomárban történjen meg (Ld. 9. sz. levél.). Ezzel a református püspök is egyetértett, a törvénykezési nap kiválasztására ismét Pápára utazott, és lelkésztársaival együtt úgy döntött, hogy november 10-én tartsák meg a tárgyalást, amelyről tájékoztatta is az evangélikus püspököt, és mint vádló felet, meghívta a törvénynapra. A főkapitány – mivel a komárvárosi gyülekezet többször kérte prédikátora szabadon bocsátását, hogy szolgálatát elláthassa – a törvénynapig a komárvárosi polgárok kezességével szabadon szerette volna bocsátani Jagonics Györgyöt. Kanizsai püspök ehhez csak evangélikus püspöktársa beleegyezésével járult volna hozzá, aki azonban nem reagált se a meghívásra, se a kérésre (ld. 6. sz. levél), hanem értetlenségének adott hangot, mivel furcsállotta azt, hogy ha a kiskomári főkapitány fogatta el a komárvárosi lelkészt, és nem akarja elengedni, akkor, mint világi hatalom, Sárkány István ítélkezzen felette. Ha pedig Kanizsai püspök ítélkezhet felette, akkor miért nem viheti el Kiskomárból a bűnöst? Kis Bertalan azt javasolta, mivel Jagonics vétke egyértelmű, azt maga sem tagadta, Kanizsai érje el, hogy először ő ítélkezessen felette, utána a főkapitány már tudni fogja, hogy mit tegyen a vétkessel (Ld. 7. sz. levél.).

Ezt követően a református püspök ismét a halogatás taktikáját választotta, hátha püspöktársa megenyhül, és nem követeli a komárvárosi lelkész megbüntetését. Ezzel fél év haladékot ért el, ám Kis püspök hajthatatlan maradt. Ezért Kanizsai az igazságszolgáltatás lefolytatására 1632. május 12-re Kiskomárba partikuláris zsinatot hívott össze, ahova újfent meghívta Kis püspököt is, jelezve neki, hogy a vitélő szék tagjai és Sárkány István főkapitány is jelen lesznek, hiszen az ügy részben az ő hatáskörükbe tartozik (Ld. 9. sz. levél.).

Az evangélikus püspök érezte, hogy püspöktársa a „hazai terep” előnyeit kihasználva igyekszik az esetet bagatellizálni, ezért nehezményezte, hogy az eset palástolására bevonta a világi peres eljárást az ítélkezésbe – holott annak idején azzal, hogy patrónusuknak megmutatta a kiskomári lelkészek levelét, épp ő tette ezt meg –, továbbá, hogy Kanizsai püspök csak részszinaton hajlandó tárgyalni az ügyet, és annak időpontját úgy választotta meg, hogy azon ne tudjanak az evangélikusok megjelenni, mert akkor tartják csepregi generális zsinatukat (Ld. 10. sz. levél.). Az egymás melletti elbeszélés ismét megtörtént, hiszen a református püspök nem halasztotta el a zsinatot, sőt Sárkány István főkapitány házában előkészített szálláshellyel

---

Egyházkerület presbitériumának a tagja. – EFK. Cat. VI. Relig. Tit. III. k. No. 1. fol. 271., 353., 369; THURY, 1910/a. 20. p.; THURY, 1910/b. 54., 76., 108. p.; THURY, 1998. 261., 296., 333. p.; PAYR, 1924. 212., 280. p.; KÖBLÖS–KRÁNTZ, 2009. 488. p.

várta az evangélikusok küldötteit, akik természetesen nem jelentek meg, ezért a zsinat nem foglalkozott Jagonics ügyével. Sőt Kanizsai püspök az eset lekicsinylésére, a fősege alá tartozó lelképásztor bűnének kisebbítésére két újabb érvet hozott fel. Az első szerint Szobi Gergely egy Komáromi András, csurgói lelkészhez írt levelében üdvözlését küldte a kiskomári prédikátoroknak, és kijelentette, hogy sem nekik, sem a reformátusoknak nem akar ártani. A püspök második érve szerint Jagonics és Szobi Légrádon Ládonyi Ferenc²⁴ evangélikus esperesnél találkoztak, békésen beszélgettek egymással, és barátsággal váltak el, Szobi még azt is megígérte, hogy tiszteletét tenni elmegy a kiskomári partikuláris zsinatra (Ld. 11. sz. levél.).

A két püspök közti hosszas levelezés itt megszakad, de a református egyházkerületi jegyzőkönyvből tudható, hogy végül az 1633. augusztus 8. és 9. között megtartott veszprémi partikuláris zsinat ítélkezett Jagonics felett. Az eset lezárását segítette, hogy a kiskomári végvár tisztjei közül Sárkány István főkapitány, valamint Lengyel Farkas vicekapitány és Sankó Boldizsár hadnagy is levélben fordult a püspökhöz, arra kérve, legyen elég az eddigi büntetése, és hadd térjen vissza a komárvárosiakhoz.²⁵ A zsinat összefoglalta, mit kell tennie Jagonicsnak ahhoz, hogy bűnbocsánatot nyerjen: Írjon egy könyörgő levelet, amelyben elnézést kér a zsinattól, egy vasárnapi istentiszteleten kövesse meg a Kiskomár várbeli gyülekezetet, valamint ezt követően teljesen rendelje alá magát a püspöknek. Miután Muraközi Jagonics György a zsinat előtt bűnbánatot tartott, és megesküdtött, ha áthágja a törvényeket, az egyházból kivethetik és a lelkészi szolgálatától megfoszthatják, a zsinat visszahelyezte szolgálatába.²⁶

A komárvárosi lelkész ügye lezárásánál hamarabb rendeződött a szóban forgó Lábod település vallási hovatartozásának kérdése. A gyülekezetet az evangélikusoknak nem sikerült megtartaniuk, mert 1633-ban Sági Miklós személyében már újra református lelkésze volt, aki 1636-ig szolgált ott, és a későbbi ránk maradt adatok is református lelkészek jelenlétét említik.²⁷ Az áttért lelkészről, Szobi Gergelyről a levelezésben említettekén kívül semmi mást nem tudunk, neve a későbbiekben nem tűnik fel a két egyház irataiban.

A püspökök levelezésükben a tudomásukra jutott más településeken elkövetett, egymás sérelmére végbemenő felekezeti váltásokat is megvitatták.²⁸ Kétségtelen, hogy az 1630-as évek elején a reformátusok szenvedték

²⁴ 1610-ben Röjtökön lelkész, 1620 körül pedig Lozson szolgált. 1624-ben Lozsról Légrádra került, és a somogyi és zalai maradékgyülekezetekből álló légrádi egyházmegye esperese volt 1639-ig, amikor bűnei miatt az evangélikus egyház kiközösítette. Ennek ellenére továbbra is végzett egyházi feladatokat, de még ebben az évben meghalt. PAYR, 1924. 98., 132., 427., 468., 606. p.; A reformációtól – napjainkig. Evangélikus gyülekezetek, egyházmegyék, kerületek a Dunántúlon. I. Szerk.: Keveházi László. Győr, 2011. 314–315. p.

²⁵ Sárkány István Kanizsai Pálfi Jánoshoz. Komár, 1633. július 4.; Lengyel Farkas és Sankó Boldizsár Kanizsai Pálfi Jánoshoz. Kiskomár, 1633. augusztus 3. – EFK. Cat. VI. Relig. Tit. III. k. No. 1. fol. 305.

²⁶ EFK. Cat. VI. Relig. Tit. III. k. No. 1. fol. 305–306.

²⁷ KÖBLÖS–KRÁNITZ, 2009. 89., 94., 208. p.

²⁸ Egy, témánktól eltérő, de a zsinatokon gyakran tárgyalt, házasságtörés miatti válás kérdésével foglalkozó levél is fennmaradt, amelyet 1631. november 21-én írt Kanizsai

el a nagyobb veszteségeket. Ha az áttérésre biztató szavak nem voltak elégségesek, a lelkészek az erőteljesebb meggyőzési formáktól sem riadtak vissza, melyekben élen járt Csillag Dávid²⁹ és Szakonyi Kóbor János.³⁰ A legkirívóbb eseteket Szobi Gergely követte el, aki az inkei lelkészt háborgatta, a segesdi lelkészhez pedig levelet írt, amelyben ariánusnak³¹ nevezte (Ld. 4. sz. levél.). Az áttért somogyi és zalai egyházak száma oly mértékűt öltött, hogy 1631-ben az evangélikusok a somogyi és zalai maradékegyházhoz Ládonyi Ferenc légrádi esperes mellé alesperesnek Csillag Dávidot neveztek ki,³² akinek nemcsak jó helyismerete volt, hanem személyes kapcsolatban is állt az itteni református lelkészekkel, hiszen korábban közéjük tartozott.

A Zala és Somogy megyében ismert áttért települések két tömbben helyezkedtek el. A zalai falvak tömbje³³ – a Szentgrót közelében fekvő Kisgörbő kivételével – a Hódoltság peremvidékén, Kanizsa és Egerszeg között félúton fekszenek, Somogyban – Marcali kivételével – mind az egyházmegye központjához, Légrádhoz közel fekvő falvak.³⁴ A folyamat megál-
lítására lehetett válasz az 1631. május 28. és 30. között Körmenden megtartott református zsinat, ahol 16 pontban összefoglalták az evangélikusok és 7 pontban³⁵ a katolikusok tanításait, amelyekre nemet mondanak, vagy nem helyeslik azokat.³⁶ Érdekes, hogy evangélikus tanítások ellen kétszer annyi kifogásuk volt, mint a katolikusé ellen, tehát jobban tartottak evangélikus hittestvéreiktől, mint a katolikus egyháztól, ami érthető is volt, hiszen az 1630-as évek elején a legtöbb áttért református gyülekezet az evangélikus egyházhoz csatlakozott a Dunántúlon.

Pálfi János Kis Bertalannak. A püspök arról írt, hogy a török fogságból szabadult nánai Csöndör Benedek kérte Kanizsai ítélkezését, mert fogsága alatt felesége, Kövi Ilona házasságtörést követett el, amelyből gyermek is született, majd Rábasebesen hozzáment Borda Györgyhöz, akitől szintén gyereke lett. A püspök először a világi hatósághoz utasította a kérelmezőt, de annak rossz anyagi helyzetét figyelembe véve mégis inkább püspöktársához irányította, hogy ő rendezze ügyét, mivel Sebes falu Vág filiája, amely Kis János püspöksége alá tartozik, másrészt pedig a keresztúri evangélikus lelkész adta össze Kövi Ilonát az új házastársával (Ld. 8. sz. levél.).

²⁹ Csillag (Csillagh) Dávid nagyszombati születésű, 1627 és 1631 között dobronoki lelkész. Az 1631. június 25-i csepregi zsinaton áttért a reformátusoktól az evangélikus egyházba. Ugyanekkor gelsei lelkésszé, valamint a somogyi hívek kérésére a somogyi és zalai maradékegyülekezetek alesperesévé választották. PAYR, 1924. 410., 437. p.; KÖBLÖS–KRÁNITZ, 2009. 365. p.

³⁰ Szakonyi Kóbor János, másként Végh Szakonyi János 1625-től marcali evangélikus lelkész. 1632 előtt már surdi prédikátor, de hamarosan újra Marcaliban szolgál, mert e minőségében részt vett az 1636. február 27. és 29. között Kiskomárban tartott református egyházmegyei gyűlésen, és bármennyire is biztatták, hogy térjen át, erre nem volt hajlandó. PAYR, 1924. 482. p.; THURY, 1998. 329. p. Ld. 11. sz. levél.

³¹ Ebben az időszakban ariánusoknak nem az Arius (260 k.–336) által alapított eretnekséget értették, amely szerint a Fiú nem egylényegű az Atyával, mert a Fiú az Atya teremtménye, hanem az unitáriusokra használt megnevezés.

³² PAYR, 1924. 437. p.

³³ Ezek: Gelse, Hahót, Söjtör.

³⁴ Ezek: Csurgó, Marcali, Ötvöskőny, Segesd, Somogyudvarhely.

³⁵ A jegyzőkönyv 8 pontot említ, de hiányzik az 5. pont.

³⁶ EFK. Cat. VI. Relig. Tit. III. k. No. 1. fol. 266–267.

A református püspök az egyházát ért veszteséget úgy igyekezett csökkenteni evangélikus püspöktársa előtt, hogy az áttért lelkészek – név szerint Szakonyi Kóbor János, Csillag Dávid és Czeglédi György³⁷ – életvitelét kifogásolta, ami miatt nem sajnálta, hogy elhagyták a református egyházat (Ld. 11. sz. levél.). Valójában azonban igyekeztek áttért társaikat visszacsábítani, mint tették ezt 1636. február végén, amikor a kiskomári partikuláris zsinaton megjelent Szakonyi Kóbor Jánost próbálták meg a visszatérésre rávenni, de nem jártak eredménnyel.³⁸

Az evangélikusok által elfoglalt gyülekezetek pontos számát a szórványos adatokból nem tudjuk megállapítani. Az egymástól többéves kihagyásokkal megjelenő adatok esetén akár az is előfordulhatott, hogy egy-egy gyülekezet két ismert időpont között felekezetet váltott. Azokról a református gyülekezetekről, amelyek még az 1618. évi összeírásban szerepelnek, de a későbbiekben nincs róluk adat, nem állíthatjuk, hogy evangélikussá lettek, mint például Csokonya, Juta, Lápafő, Mocsolád, Tölyvár. Csak akkor lehetünk ebben biztosak, ha a gyülekezetek megjelennek az evangélikusoknál, mint Kisgörbő, Hahót vagy Gelse esetében. Kisgörbőről 1631. október elején Kis püspök 17 katona segítségével úzi el a református lelkészt, Textoris Mátyást (ld. 6. sz. levél), és ezt követően csak evangélikus lelkészeit ismerjük.³⁹

Ezek mellett voltak olyan gyülekezetek is, amelyeket csak ideiglenesen tudtak átvenni az evangélikusok. Így a már említett Lábod mellett Curgó, ahova 1632-ben Kis Bertalan evangélikus lelkészt avatott fel, de 1634-től újra református lelkészei vannak, Segesd, amelyet Thury 1634-ben mint evangélikusok által elfoglaltat említ, de 1636-ban, 1646 és 1651 között, illetve 1657-ben már református lelkésze van.⁴⁰

Ugyanakkor van forrásunk olyan esetre is, amikor evangélikus lelkész tér át a reformátusokhoz, mint a Szennán fel nem avatott evangélikus lelkészként tevékenykedő Vodarics Mihály, aki 1636-ban tért át.⁴¹ Érdekes Zalanthai Péter esete, aki Kisbajomban volt református lelkész 1625-ben, de 1631-ben a csepregi zsinat Szentkirályra avatta fel evangélikus lelkésznek. Azonban Nagybajomban Laskói Sándor alesperes több lelkész és világi

³⁷ Ceglédi (Czeglédi) György 1601 és 1604 között a heidelbergi egyetemen tanult. Mint galamboki református lelkészt a törökökhöz való átszökés gyanújával 1618-ban Sárkány István kiskomári főkapitány elfogatta, és Veszprémbe vitette Patai István püspökhöz, aki Pápara vezettette, és ott tartotta fogva. Itt Gersei Petheő Margit kedvéért evangélikus lett, ami miatt kiszabadult a börtönből. A szentlőrinci zsinaton 1618. november 3-án a reformátusok határaikból örökre száműzték. 1621-ben a Szabolcs megyei Rakamaz lelkésze, majd visszatért a Dunántúlra és a veszprémi református esperességben lelkész, 1627-ben Szóládon, 1628-ban Gadácson. E levél értelmében 1632-ben már ismét az evangélikusok között található, és valamelyik somogyi gyülekezetnek a lelkésze. Vagy őt, vagy fiát 1643. június 9-én Kis Bertalan a Somogy megyei Udvarhely lelkészévé avatta fel. THURY, 1910/a. 18–19. p.; THURY, 1910/b. 100., 109. p.; PAYR, 1924. 480–481. p.; KÖBLÖS–KRÁNITZ, 2009. 357. p. (Czeglédi György név alatt.)

³⁸ THURY, 1998. 329. p.

³⁹ PAYR, 1924. 454–455. p.

⁴⁰ PAYR, 1924. 482. p.; THURY, 1998. 323., 382. p.; KÖBLÖS–KRÁNITZ, 2009. 271. p.

⁴¹ PAYR, 1924. 474. p.; THURY, 1998. 329–330. p.

ember előtt ismét református hitre tért, és az 1634. június 7-én megtartott kiskomári zsinaton már ismét kisbajomi lelkészként volt jelen.⁴² Kisbajom esetében az is megállapítható, hogy a lelkész áttéréseivel a gyülekezet nem tért át, így a lelkész távozott. Ez történhetett Lábodon is, hiszen amikor Szobi kitöltötte az esztendejét, a gyülekezet más református lelkészt választott. Az említett esetek ellenére a református egyház térítési szándékát az evangélikusok az 1630-as évek elején nagy százalékban sikeresen meghiúsították, amelyhez a patrónusuk, Nádasdy Pál által nyújtott katonai segítséget is igénybe vették (Ld. 4. sz. levél.).

Az evangélikus püspök Jagonics ügyében tanúsított kitartásának, szívós makacsságának és egyháza térnyerésének oka mindenekelőtt az lehetett, hogy 1625-ben a dunántúli reformátusok elveszítették legfőbb patrónusukat, aki nemcsak támogatást, hanem akár katonai segítséget is adhatott volna nekik a más felekezetűekkel szembeni vitáik rendezéséhez. Ekkor ugyanis meghalt a Dunántúl utolsó református főrendje, Batthyány Ferenc, így a birtokain addig háborítatlanul élő reformátusok egyre nehezebb helyzetbe kerültek. A főúr birtokain a lutheránus lelkészek a református eseperek és püspök alá tartoztak. Így ha a birtokain élő két felekezet között súrlódás támadt, az evangélikusok nem tudtak fellépni a református püspök ellen, legfeljebb tiltakozhattak, hiszen a püspök mögött patrónusként ott állt Batthyány Ferenc.⁴³ Halála után a birtokok irányítása özvegye, az evangélikus vallású Lobkowitz Poppel Éva kezébe került, aki a megüresedett református lelkészi állásokba igyekezett evangélikusokat helyezni. Ennek ellenére a birtokok lelkészeinek többsége továbbra is református maradt, akikkel a nemesasszony kénytelen volt kiegyezni. Udvari lelkésszé viszont evangélikus prédikátorokat nevezett ki; csak Németújváron engedte meg – még férje akarata szerint –, hogy Kanizsai Pálfi János személyében református lelkész működjön.⁴⁴ A nagyasszony gyermekeit is evangélikus tanítóval taníttatta, így a későbbi családfőt, Ádámot is, aki ugyan gyermekkorában apja református vallását követte, de anyja hatására evangélikus hitre tért.⁴⁵ Az ifjú azonban a megújuló katolikus egyház nyomására, részben tényleges vallási meggyőződésből, valamint saját politikai érdekeit szem előtt tartva 1629-ben Pázmány Péter esztergomi érsek, Esterházy Miklós nádor, és sógora, Csáky László hatására katolizált.⁴⁶ Ezzel ismét új helyzet állt elő, amely néhány éven belül mindkét protestáns felekezet

⁴² PAYR, 1924. 474., 480. p.; THURY, 1998. 321., 326. p.

⁴³ PAYR, 1924. 194–195. p.

⁴⁴ THURY, 1998. 278–279. p.; KOLTAI ANDRÁS: Egy nagyasszony özvegyen: Batthyányné Lobkovicz Poppel Éva és udvara. In: *Nők a modernizálódó magyar társadalomban*. Szerk.: Gyáni Gábor–Sélei Nóra. Debrecen, é.n. [2006] (továbbiakban: KOLTAI, 2006.) 61–62. p.

⁴⁵ KOLTAI ANDRÁS: Batthyány Ádám. Egy magyar főúr és udvara a XVII. század közepén. Győr, 2012. (továbbiakban: KOLTAI, 2012.) 76–83. p.

⁴⁶ KOLTAI, 2006. 62–63. p.; FAZEKAS ISTVÁN: Batthyány I. Ádám és gyermekei. In: *Gyermek a kora újkori Magyarországon. „adott Isten hozzánk való szeretetéből... egy kis fraucimmerecskét nekünk.”* Szerk.: Péter Katalin. Bp., 1996. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 19.) (továbbiakban: FAZEKAS, 1996.) 92. p.; IVÁNYI BÉLA – FAZEKAS ISTVÁN – KOLTAI ANDRÁS: Pázmány Péter és a Batthyányak. Bp., 2008. 11–27. p.; KOLTAI, 2012. 93–99. p.

számára katasztrofális következményekkel járt. Az ifjú gróf az első években jobbára csak a megüresedett lelkészi helyekre helyezett katolikus papokat, majd 1633 decemberében Kanizsai Pálfi János püspököt kitiltotta Németújvárról, és a következő év január 9-én kiadta rendeletét, amelynek értelmében a birtokain lévő evangélikus és református lelkészeknek tizenöt napon belül el kell hagyniuk szolgálati helyüket.⁴⁷ A rendelet végrehajtását azonban elsősorban a végvárakban sikerült elodáztatni, de több helyen mind a lelkész, mind a protestáns lakosság sikeresen ellenállt a katolizálási kísérletnek.⁴⁸ A két protestáns püspök levélváltásának idején, ha érezhetőek is volt Batthyány Ádám katolizálásának első jelei, még nem öltöttek drámai méreteket.

Ugyanakkor az evangélikusoknak Nádasdy Pál személyében – annak 1633-ban bekövetkezett haláláig – a Dunántúl legnagyobb birtokkal rendelkező evangélikus vallású ura volt a fő pártfogójuk, aki hitét komolyan gyakorolta. Mély vallásossága bizonyítéka, hogy 1631-ben Csepregen jelentette *Áhítatos és buzgó imádságok* című imakönyvét, amellyel a 17. századi hitéleti irodalom gyarapításához is hozzájárult. Birtokain nyomdát működtetett, amelyek az evangélikus prédikátorok számos munkáját kinyomtatták. Mecenatúrájának köszönhetően több tehetséges fiatal tanulhatott külföldi egyetemeken.⁴⁹ Emellett Nádasdy Pál töltötte be a vidék leghatalmasabb katonai méltóságainak tisztét is, mivel egy személyben ő volt a Kanizsával szembeni végek főkapitánya és a dunántúli kerületi főkapitány is.⁵⁰ A nagyhatalmú főúr támogatását élvező evangélikusok Kis Bertalan püspök irányításával méltán remélhették, hogy lehetőségük nyílik arra, hogy a pártfogó nélkül maradt reformátusoktól újabb és újabb lelkeket „halaszthatnak” el, és megerősíthetik pozíciójukat. A Szecsődre 1629-ben református lelkésznek beiktatott Zarkóczy Sámuel⁵¹ 1632-ben áttért az evangélikusokhoz. Kanizsai püspök ettől próbálta visszatartani, és a lelkészhez küldött követei mellé a körmendi vajdától három hajdút is kért. Az eset kiváltotta Nádasdy Pál haragját, akihez a református esperesek és alesperesek magyarázkodó levelet voltak kénytelenek írni, amelyben védelmükbe vették püspöküket. Érveik között szerepelt, hogy hasonló esetben Kis Bertalan püspök is úgy cselekedett volna, mint a református püspök, és Nádasdy támogatását élvezve „a nagyságod pajzsa alól vitézkedvén” ezt még inkább megtette volna, írták meg a főúrnak. Sőt a lelkész áttérésének kivizsgálására 1632. április 1-jére Szecsődre összehívott partikuláris zsinatra Nádasdy Pál katonákat vezényelt (Ld. 12. sz. levél.).

A Batthyány Ferenc halálát, majd főként a Batthyány Ádám katolizálását követő néhány évben az evangélikusok Nádasdy Pál támogatásával a Dunántúlon jelentősen megnövelték gyülekezeteik számát. Ezt a tényt

⁴⁷ THURY, 1998. 299–300. p.; PAYR, 1924. 198. p.

⁴⁸ A protestáns kézben maradt helységekről és a rendelet végrehajtása megkerülésének módjairól ld. KOLTAI ANDRÁS: Batthyány Ádám és udvara (1625–1659). Doktori disszertáció. Bp., 1999. 214–221. p.; KOLTAI, 2012. 419–422. p.

⁴⁹ LENGVEL TÜNDE – VÁRKONYI GÁBOR: Báthory Erzsébet. Egy asszony élete. Bp., 2010. 79. p.

⁵⁰ PÁLFFY, 1997. 269., 280. p.

⁵¹ Zarkóczy Sámuel az 1629. június 19. és 21. között megtartott pápai zsinaton, mint ifjú lelkészt helyezték Szecsődre. THURY, 1998. 268–269. p.

a két püspök levelezése is igazolja, a kiskomári lelkészek konkrét ügye elősegítette a reformátusok renoméjának rombolását, és jó indokot adott az evangélikusok kezébe a korábban megkezdett terjeszkedéshez. Nádasdy Pál halála után azonban fia, a tragikus sorsú Nádasdy Ferenc 1643-ban Batthyány Ádámmal hasonlóan katolizált, ami mindkét, eleddig egymással viszálykodó protestáns felekezet számára súlyos következményekkel járt.

DOKUMENTUMOK⁵²**1. Muraközi Eperjesi György (másként Jagonics György) és Paksi István kiskomári lelkészek Zülfikár szigetvári ágához. Kiskomárom, s. a. [1631] február 12. Lelőhelye: fol. 273–274.**

Köszönetünk után minden hozzánk illendő szolgálatunkat ajánljuk kegyelmednek. Isten sokáig éltesse kegyelmedet mind a kegyelmedhez tartozóival egyetemben.

Noha jóllehet a kegyelmed személye tisztelendő urunk minálunk ismeretlen, mindazonáltal a kegyelmed jó híre neve (a kegyelmed isteni félelemmel és vénségnek szép koronájával megékesített bátyjáért Aga Mátyásért,⁵³ ki minékünk jóakaró urunk) nálunk igen nevezetes, reméljük hogy őutána kegyelmed is nem gonosz akarónk volna. Amely megtetszik⁵⁴ a kegyelmed lábodi⁵⁵ jobbágyainak lelkük épületire⁵⁶ való gondviseléséből,

⁵² A levelek közlési elveinek kialakításában – az oly eltérő közlésformák miatt – a történeti források kiadásának módszertani kérdéseivel foglalkozó – általunk figyelembe vett – legújabb írások: BAK BORBÁLA: A XVI–XVIII. századi magyar nyelvű források kiadásának kérdései. In: *Fons*, 2000. 1. sz. 120–123. p.; OBORNI TERÉZ: A kora újkori latin nyelvű forrásszövegek kiadásáról. In: *Fons*, 2000. 1. sz. 73–75. p.; SOÓS ISTVÁN: Javaslatok az újkori magyarországi latin és német nyelvű források kiadására. In: *Fons*, 2000. 1. sz. 82–87. p. A dokumentumok közléséhez a modern átírást használtuk. Nagy kezdőbetűt használtunk a mondat elején, a tulajdonneveknél. Átírásoknál figyelembe vettük: KÁZMÉR MIKLÓS: Régi magyar családnevek szótára. XVI–XVII. század. Bp., 1993. (Vezetéknévek.); LELKES GYÖRGY: Magyar helységnev-azonosító szótár. H.n. [Bp.], 2011. (3. kiadás) (Helynevek.) A szövegben előforduló latin szavak és mondatok közlésénél a humanista helyesírást követtük. Az u és v, valamint az i és j betűt kiejtés szerint alkalmaztuk. A ÿ-t, és az y-t ii betűkre írtuk át, az y-t csak abban az esetben hagytuk meg, ha a latin nyelvben y-nal írt változata is használatos. A terjedelmi korlátok miatt a helységneveket és a személyneveket nem közöljük betűhű formában, valamint a latin szavak és kifejezések fordítását csak az első említésükkor adjuk meg. Mindegyik dokumentumnál a nyilvánvaló íráshibákat, tollhibákat megjegyzés nélkül kijavítottuk. Az iratok tagolásánál az eredeti tagolást követtük. A szövegben zárójelbe tett részeket kerek zárójel használatával közöltük. Az iratokban minden rövidítést jelölés nélkül feloldottunk. Az írásjeleket az értelemnek megfelelően tettük ki. A szövegek közlésénél a címzés közlésének mellőzése mellett eltekintettünk a jegyzőkönyvben lévő levelek azon bevezető szövegétől, amely tudatja, hogy ki, kinek írt levelének a másolatáról van szó. Lelőhelyként a jegyzőkönyv oldalszámait tüntettük fel.

⁵³ Pontosan nem beazonosítható személy, talán azonos azzal az Aga Mátyással, aki 1617-ben a pápai vitézlő rend tagjaként a megalakuló presbitérium tagja, 1621-ben Veszprém vármegye szolgabírája, az 1620-as években a megye esküdtje, aki e feladatkörében több úriszék tagja Pápán. THURY, 1998. 209. p.; Úriszék. XVI–XVII. századi perszövegek. Szerk.: Varga Endre. Bp., 1958. 516–564. p. passim. – Amennyiben feltételezésünk helytálló, olyan esettel állunk szemben, melyben egy testvérpár egyik tagja a Magyar Királyság megyei közigazgatásának tagja és pápai végvári katona, a másik tagja pedig renegátként az Oszmán Birodalomhoz tartozó Szigetvárbán szolgáló tiszt.

⁵⁴ kitetszik

⁵⁵ Lábod (Somogy vármegye)

mert kegyelmed nem csak külső gondot visel reájuk, de még belsőt is, tudniillik praedicator⁵⁷ tartásra, melynek praedicálásából⁵⁸ üdvözülhetnének, mely dolog kegyelmedben igen dicséretes. Érkezők e napokban a mi keresztyéni hiten való atyánkfiaitól panasz a kegyelmed lábodi kenyérimádó praedicatorára, kit, noha amint halljuk, meg is esküdtetett kegyelmed, hogy azt az előbbeni tévelygését elhagyván, a kegyelmed jobbágjai között oly hitet és tudományt tanítson, aminémű⁵⁹ hitben ők fölnevelkedtenek, és aminemű praedicáltatik mint az Alsó- és Felső-Baranyában az egész keresztyén praedicatoroktól, kik a laskói⁶⁰ püspökhöz⁶¹ hallgatnak, mellyet ő föl is fogadott kegyelmed előtt. Mindazonáltal mégis mikor ide följebb a mi keresztyén hiten való atyánkfiaihoz lépik,⁶² mindjárt farkas köntöst veszzen reá, és azt az ő előbbeni tévelygő hitit állítja, és nyál által gyászolja. A mi atyánkfiait a légrádi⁶³ kapitánynak⁶⁴ beárulja, és azzal háborgattatja. Maga nem légrádi pap, sem kapitány volna az ő püspökje, hanem az laskói, kinek gondviseléséhez tartott és függött eleitől fogván a lábodi gyülekezet, amint kegyelmed is erről tanúbizonyságot tehet, és az egész szigetvári urak, kiknél eleitől fogván a török császárnak és pasáinak, vezérének pecsétetes levelei voltak, és most is vannak.

A többi között egyik cégéres⁶⁵ vétkét és tévelygését kegyelmednek megírjuk. Azt tanítja, hogy a lisztből lett, vas között sült kenyérnek habja imádandó, hogy Isten legyen, mert ami imádandó Isten az. De a kenyér nem Isten, tehát nem imádandó, és hogy azt a vas között süttetett nem kenyeret nem kellessék⁶⁶ isteni tisztelettel imádni, kegyelmetek között is nyilván való dolog. A kenyeret nem kell imádni, hanem megenni. De ő imádandónak tanítja lenni, amely képtelen és rettenetes dolog, nem csak a keresztyének között, de még az Ottomán nemzetsége⁶⁷ között is. Bizonyára soha az ég alatt nem volt oly goromba nép, nemzetség, aki azt amit megészik Istennek higgye lenni: amint amaz bölcs Cicero is De natura deorum libri

⁵⁶ építésére

⁵⁷ lelkipásztor

⁵⁸ ígéhirdetéséből

⁵⁹ amilyen

⁶⁰ Laskó (Baranya vármegye), ma Lug, Horvátország

⁶¹ Petri Szűcs Györgyhöz, aki laskói, majd vörösmarti lelkészként 1629 és 1645 között volt a Baranyai Református Egyházkerület püspöke. A levél keltéből következőleg semmiképp nem Laskai János vörösmarti lelkészről van szó, aki 1613 és 1629 között volt az egyházkerület püspöke. ZOVÁNYI, 1977. 49. p.

⁶² jön

⁶³ Légrad (Zala vármegye), ma Legrad, Horvátország

⁶⁴ Valószínűleg Darabos Gergely légrádi kapitányról van szó. 1633-ben már bizonyosan Légrad parancsnoka. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban: MNL. OL.) P 1322. (= Herceg Batthyány család levéltára.) Missiles. No. 9751. Darabos Gergely Batthyány Ádámhoz. Zlakócz, 1633. december 27. Vélelmezhető, hogy már Zrínyi György (†1626) életében légrádi kapitány volt. Uo. No. 28612. Légrádi lovas és gyalog sereg Batthyány Ádámhoz. Légrad, 1635. augusztus 17. (Az adatért Végh Ferencnek tartozom köszönettel. – A Szerző.)

⁶⁵ hírhedt

⁶⁶ kell

⁶⁷ törökök

3. szól.⁶⁸ Ím azért a lábodi pap is (de nem igaz pap, hanem hamis) nemcsak arra tanítja a kegyelmed jobbágysait, hogy a kenyér Istent imádják, de mégis legelőször térdre essék az kenyér Isten előtt. És azt mondja az kegyelmed falujában lakozó Csala⁶⁹ pap, s ugyan vele is hordozza az ő nevét csaló, csalóka, csalárd. Kegyelmedet azért kérjük, mint jóakaró urunkat, hogy kegyelmed zablát vessen szájába, és a laskói püspökhöz kényszerítse járni, avagy pedig, ha tévelygését nem akarja megismerni, és abból kitérni, kegyelmed méltó büntetéssel megbüntesse, és mint hitetót⁷⁰ falujából is kiűzze. Mert nem méltó s nem illendő, hogy afféle hitetót kegyelmed az kegyelmed falujában elszenvedjen.

A taranyi⁷¹ pap⁷² is szintén azon tévelygő konkolyos tudományú, kiket kegyelmetek egész szigetvári urak el ne szenvedjen, mert ezek mindketten mostani tévelygésnek, amely csak most Légrádból származott kijavallói,⁷³ és ezek csak bokorból szökött hamis emberek. Ezeknek sem senioruk⁷⁴ sem püspökjük nincsen, sőt, ha mi kezünkbe akadáhatnak méltó büntetéssel megbüntetjük őket, mint cigányokat és hamisakat. Lám mióta a győzedelmes török császár azt az országot elfoglalta, soha hírrel sem hallattatott⁷⁵ az a kenyér Istent imádó tévelygés, hanem amineműt az Alsó- és Felső-Baranyában talált a győzedelmes török császár, abban tartotta meg az őneki fejüket lehajtó⁷⁶ jobbágysait. Kegyelmetek is azért abban a hitben tartsa meg a császárnak jobbágysait, amelyben Isten, és a győzedelmes török császár kegyelmeteknek gondviselőül adta és bírta, és amely hitet most is az Alsó- és Felső-Baranyában lévő lelki tanítók praedicálnak és hirdetnek. De ezeket az alattomban becsúszó mászó, bokorból szökött hamis papokat kegyelmetek kitisztítsa, kiírta, akik el akarják fordítani az országot, és oly tévelygésre vinni, amineműt még a régi poganyok is nem vallottanak. Ezeknek utána Isten éltesse kegyelmedet sokáig.

Kelt Kiskomáromban,⁷⁷ 12 Februarii, secundum novum volenti calamo.⁷⁸
Kegyelmednek szeretettel szolgálnak kiskomári praedicatorok.

⁶⁸ Marcus Tullius Cicero *De natura deorum* („Az istenek természete”) című három könyvből álló munkáját Kr. e. 45–44-ben írta. A református lelkészek levelükben a következő mondatra utalhattak: „Cum fruges Cererem, vinum Liberum dicimus, genere nos quidem sermonis utimur usitato, sed ecquem tam amentem esse putas, qui illud, quo vescatur, deum credat esse?” (III. 41.) („Amikor a gabonát Ceresnek, a bort Libernek mondjuk, bizony megszokott beszédfordulattal élünk, de kit tartanál olyan ostobának, hogy istennek higgye a táplálékát?” – Havas László fordítása. – MARCUS TULLIUS CICERO: Az istenek természete. Szeged, 2004. 141. p.)

⁶⁹ Szobi Gergely lábodi lelkészt hívják így, valószínűleg gúnynev, mert a 11. sz. levélben Kanizsai Pálfi János így fogalmaz: „Gregorius Szobinak avagy Csalának”.

⁷⁰ ámitót

⁷¹ Tarany (Somogy vármegye)

⁷² Talán Kenyeresi István, akit Kis Bertalan püspök a csepregi zsinaton 1631. június 25-én avatott fel ide lelkésznek. PAYR, 1924. 481. p.

⁷³ ajánlói

⁷⁴ esperesük

⁷⁵ soha nem hallatszott

⁷⁶ meghódoló

⁷⁷ Kiskomárom (Zala vármegye), ma Zalakomár

⁷⁸ február 12-én, második fogalmazvány

Paksi István és
Eperjesi György Muraközi manu propria⁷⁹

P.S.⁸⁰ Köszöntse kegyelmed nevünkkel Rüsztém kihaja⁸¹ uramat, a Memhed agát, Kis Haszan agát és szenterzsébeti⁸² spájját.⁸³

**2. Kis Bertalan dunántúli evangélikus püspök, sárvári lelkész
Kanizsai Pálfi János dunántúli református püspök, németújvári
lelkészhez. Kövesd, 1631. június 12. Lelőhelye: fol. 274.**

Salutem in Domino et Spiritus Sancti gratiam, cum mei ipsius commendatione paratissima.⁸⁴ Szerelmes fraterem domini Johannes,⁸⁵ minémű tisztük kívül való⁸⁶ veszedelmes dolgot cselekedtenek legyen a kegyelmed tisztje⁸⁷ alatt lévő fraternek⁸⁸ Jagonics György és Paksi István a kiskomáromiak. Meg nem írhatom most kegyelmednek íly utamban levén, hanem ím Serényi uram kegyelmednek felé menvén, és őkegyelmének mindeneket eleiben adván⁸⁹ kegyelmednek megmondja, mint forgott⁹¹ immár a supremus generalis⁹² uram ónagysága⁹³ és Sárkány István uram előtt ezen cselekedtük a jámbor fratereknek. Azért kegyelmednél Serényi uramnak őkegyelmének hitele legyen. Kérvén kegyelmedet szeretettel, ne kényszeríttessem mind én, s mind az urak oly animadversiot⁹⁴ ebből kihozni, mely miatt még kegyelmednek is nagyobb búja ne következék. Vegye úgy keze alá azokat a keresztyén vér árulókat, hogy mások tanuljanak kegyesebb és atyafiságosabb szeretetet gyakorolni keresztyén felebarátjukhoz. In specie⁹⁵ kezük írásának a pariaját⁹⁶ kegyelmed kezéhez küldettem, kit Sárkány uramnak is

⁷⁹ saját kezűleg

⁸⁰ Post scriptum – utóirat

⁸¹ Kethüdá (helyettes), több tisztség ellátójára is használták, itt valószínűleg az őrség vicekapitánya, vagy valamelyik csapat egység agájának helyettese. HEGYI KLÁRA: A török hódoltság várjai és várkatonasága. I. Oszmán védelmi rendszer Magyarországon. Bp., 2007. (továbbiakban: HEGYI, 2007.) 364. p.

⁸² Nyugotszenterzsébet (Baranya vármegye)

⁸³ Szpáhi, szípáhi, itt az oszmán hadsereg legfontosabb lovas alkotóeleme, aki javadalombirtok ellenében harcolt. HEGYI, 2007. 368. p.

⁸⁴ Üdvözlét az Úrban és a kegyes Szentlélekben, a magam készséges ajánlásával.

⁸⁵ testvérem, János úr

⁸⁶ feladatukon kívüli

⁸⁷ Irányítása

⁸⁸ testvérek

⁸⁹ neki mindent megmondva

⁹⁰ a valóságnak megfelelően elmondja

⁹¹ hogy zajlott

⁹² Főgenerális, a „Dunántúli” kerületi főkapitány vagy a Kanizsával szembeni végek főkapitánya a tisztség, amelyet ebben az időben egy személy töltött be.

⁹³ Nádasdy Pál

⁹⁴ büntetést

⁹⁵ eredeti

⁹⁶ másolatát

megmutattam, kegyelmed abból eszébe veheti⁹⁷ vétkes és nagy gonoszságos cselekedetüket. His felicitet valeat cum suis amantissimis et me redamet.⁹⁸ Kövesd, raptim 12 Junii. Anno Domini 1631.⁹⁹

Kegyelmednek régi jóakaró frater

Kis Bertalan sárvári praedicator

3. Serényi György kövesdi lelkész Kanizsai Pálfi János dunántúli református püspök, németújvári lelkészhez. Rohonc, 1631. június 18. Lelőhelye: fol. 274–275.

Admodum reverendissime ac clarissime domine mihi semper observandissime. Salutem et servitiorum meorum addictissimam commendationem.¹⁰⁰

Isten sok jókkal, kedves jó egészséggel áldja meg kegyelmedet kívánsága szerint. Ez elmúlt pünkösöd után való szerdán¹⁰¹ Bertalan urammal őkegyelmével uramhoz őnagyságához Keresztúrra¹⁰² bemenvén, jutsa superintendens¹⁰³ uram kezéhez néminemű két levél, mely uram őnagysága és Sárkány uram előtt is levén.¹⁰⁴ Superintendens uram, őnagysága akaratából jelenté,¹⁰⁵ hogy kegyelmedet én magam e levelekkel megtalálnám, és megjelenteném¹⁰⁶ kegyelmednek, hogy kegyelmed az ilyen egymásra való agyarkodást, és a pogány ellenségnek való keresztyén vér árulást el ne szenvedné, a kegyelmed superattentiaja¹⁰⁷ alatt való az olyan cselekedetű atyafiaknak, mely dolgot kegyelmed bőségesen megérthet, mind a kiskomári praedicator uraim, és mind a szigeti¹⁰⁸ törököknek leveleinek pariajából, melyek in specie nálunk vannak. Sárkány uram is kegyelmednek szolgálatát izente, és kegyelmednek azt izenvén jelenti őkegyelme én általam, hogy őkegyelme is e dolognak jól végére ment. Paksi uram magát mentette, Jagonics uram vétkes cselekedetét a töröknek való mód nélkül¹⁰⁹ levél írásból megvallotta, kiért őkegyelme megtartóztatta.¹¹⁰ Azért őkegyelme kegyelmedtől vár. Én, uram kegyelmedhez magam mentem volna, de csak ide Rohoncra¹¹¹ jöhetek, innen ma korán akarván indulni Újvár¹¹²

⁹⁷ megértheti

⁹⁸ Ezekkel éljen boldogul szeretettel együtt, és engem vizsontszeressen.

⁹⁹ Kapkodva június 12-én. Az Úr 1631. évében.

¹⁰⁰ Igen tiszteletre méltó és jeles, mindig nagyrabecsült úr. Készséges üdvözetem és szolgálatom ajánlom.

¹⁰¹ június 11.

¹⁰² Keresztúr (Sopron vármegye), ma Deutschkreutz, Ausztria

¹⁰³ püspök

¹⁰⁴ ők is látták

¹⁰⁵ közölte

¹⁰⁶ elmondanám

¹⁰⁷ püspöksége

¹⁰⁸ Szigetvár (Baranya vármegye)

¹⁰⁹ engedély nélkül

¹¹⁰ elfogatta

¹¹¹ Rohonc (Vas vármegye), ma Rechnitz, Ausztria

¹¹² Németújvár (Vas vármegye), ma Güssing, Ausztria

felé, utam megtartóztattatik, mert a latrok¹¹³ 32 forint erő lovamat hajnal tájban ellopták, és így kényszerítettem bús szívvel, megtérven nagy kárral, kegyelmednek írnom, és a leveleket által küldenem. Kérem azért kegyelmedet, kegyelmed énnekem megbocsásson. Superintendens uram felette igen¹¹⁴ kéri kegyelmedet, kegyelmed őkegyelmének mennél hamarabb lehet adjon derék választ e dolog felől az őkegyelme levelére, hogy őkegyelme mind a consistoriumot,¹¹⁵ mind az urat őnagyságát, mind pedig Sárkány uramat őkegyelmét, amíg itt fönnsz leszen őkegyelme, tudhassa informálni,¹¹⁶ minthogy a synodus¹¹⁷ is őkegyelmének előtte vagyon, mert 25 huius mensis¹¹⁸ leszen Csepregben.¹¹⁹ Ezzel Isten tartsa meg kegyelmedet nagy boldogul. Datae ex Rohonc 18 die Junii, Anno 1631.

Admodum reverendae dominationis vestrae
Servitor paratissimus

Georgius Serényi
kövesdiensis manu propria¹²⁰

4. Kanizsai Pálfi János dunántúli református püspök, németújvári lelkész Kis Bertalan dunántúli evangélikus püspök, sárvári lelkészhez. Németújvár, 1631. szeptember 29. Lelőhelye: fol. 275–276.

Venerabilis vir, domine et frater antiqua necessitudine mihi devinctissime. Tibi una cum tuis gratia, pax, et misericordia a Deo Patre et Domino Jeso Christo Servatore Nostro.¹²¹

A kegyelmed levele, melyet kegyelmed, a kiskomári Jagonics György praedicator felől 12 die Junii¹²² írt, énnekem szintén¹²³ 9 die Julii¹²⁴ jutott kezemhez. Amelyre való választélt non ex contemptu,¹²⁵ hanem más fontos okokból halasztottam el, mely okokat Zvonarich György¹²⁶ uram által való

¹¹³ gonosztevők

¹¹⁴ nagyon

¹¹⁵ tanácsot, testületet

¹¹⁶ tájékoztatni

¹¹⁷ zsinat

¹¹⁸ e hónap

¹¹⁹ Csepreg (Sopron vármegye)

¹²⁰ Kelt Rohoncon, az 1631. év július 18. napján. Igen tiszteletreméltó uraságnak készséges szolgálója Serényi György kövesdi [lelkész] saját kezűleg

¹²¹ Tiszteletreméltó férfi, uram és régi szükség által lekötelezett testvérem. Neked a tieiddel együtt kegyelem, békesség és jóakarát Istentől a mi atyánktól, és Jézus Krisztustól a mi urunktól megváltónktól.

¹²² június 12. napján

¹²³ csak

¹²⁴ július 9. napján

¹²⁵ nem dacosságból

¹²⁶ Zvonarich György magyarországi tanulmányai után 1620–1621-ben a wittenbergi egyetem hallgatója. 1625-ben Csepregen, 1626-tól Sárváron rektor, majd Németújváron Batthyány Ádám nevelője, 1628-tól haláláig, 1640-ig udvari, házi familiárisa. A Zvonarich család által még a 16. században Nádasdy Ferentől kapott

üzenetemben kegyelmednek eleibe terjesztettem. Ugyanazon dolog miatt, ez elmúlt Kisasszony napjára¹²⁷ Pápára¹²⁸ szólítottam volt be egynéhányukat az én atyámfiai közül, kikkel felőle consultálkodván¹²⁹ onnét eloszlásunk után ide helységemre visszatértemben (minthogy Sárvárrott késő este általjövelelem miatt, olyan késő időn kegyelmednél importunusnak¹³⁰ lenni, és kegyelmednek molestiát procreálni¹³¹ nem akarván, magam személyem szerint kegyelmedhez be nem térhettem, holott ha idejében lehetett volna azon általjövelelem, bizonyára amint magamban elvégeztem volt, kegyelmedhez ugyan betértem volna). Sárról,¹³² ahol a parochiának curiáján¹³³ megszálltam és háltam volt, küldtem volt be kegyelmedhez egy velem lévő praedicator atyámfiaát, Jacobus Latinidest,¹³⁴ ki által kegyelmedet summa szerint¹³⁵ arról certificáltam,¹³⁶ hogy mi azt a Jagonicsot, az ő illetlen cselekedetéért, a mi tehetségünk szerint animadversio nélkül nem hadjuk, és azzal megmutatjuk, hogy minekünk ahhoz az ő cselekedetéhez sem collusionk,¹³⁷ sem approbationk¹³⁸ sem semminemű consensusunk¹³⁹ nem accedált,¹⁴⁰ és amit cselekedett nobis insciis, inculsultis sine nostro permissu, suopte ingenio et nutu¹⁴¹ cselekedte. Akkor kegyelmed azon frateremtől énnekem azt üzente volt, hogy kívánná kegyelmed, hogy ha e dolog felől, arra a kegyelmed levelére való én resolutiom inscriptis¹⁴² juthatna kegyelmed kezébe, mellyet kegyelmed a kegyelmed atyafiainak rövid nap megleendő¹⁴³ congregatiojukban producálhatna.¹⁴⁴ Mely kegyelmed kívánságát noha szükségesnek lenni nem ítéltém, mivelhogy akárkinek is józan ítélete szerint igaz elég, hogy Sáron, kegyelmedhez igen közel levén, mind legatusom¹⁴⁵ által kegyelmednél magamat szóval eléggé resolváltam,¹⁴⁶ s mind pedig a kegyelmed becsületes atyafijának domini

---

hegyfalusi birtokon lakott és gazdálkodott. Állítólag török fogságban halt meg. PAYR, 1924. 651. 761. p.; ZOVÁNYI, 1977. 709. p.; FAZEKAS, 1996. 91. p.; KOLTAI, 2012. 84–85. p.

¹²⁷ szeptember 8.

¹²⁸ Pápa (Veszprém vármegye)

¹²⁹ tanácskozáskor

¹³⁰ tolokodónak

¹³¹ bosszúságot teremteni

¹³² Sár (Vas vármegye), ma Sárvár

¹³³ paplakban

¹³⁴ Latinides Jakabot

¹³⁵ összegezve

¹³⁶ értesítettem

¹³⁷ Titkos egyetértésünk

¹³⁸ jóváhagyásunk

¹³⁹ egyetértésünk

¹⁴⁰ Járult hozzá

¹⁴¹ tudunkon kívül, minket meg nem kérdezve, engedelmségünk nélkül, saját elhatározásából és döntéséből

¹⁴² megoldásom leírva

¹⁴³ hamarosan

¹⁴⁴ zsinatukon bemutatathatna

¹⁴⁵ követem

¹⁴⁶ kinyilvánítottam

Georgius Bejcinek,¹⁴⁷ hogy kegyelmednek megjelentse úgymint ex superabundante,¹⁴⁸ szóval e dolog felől animusomat¹⁴⁹ bőségesen explanáltam.¹⁵⁰ De mindazonáltal minthogy ez elmúlt 17 die 7bris¹⁵¹ Isten providentiajából¹⁵² Vépen¹⁵³ Sárkány István urammal szemben levék, és őkegyelmétől megértem azt, hogy (amint a Kisasszony napi kicsiny gyűlésünkben Páparól őkegyelmének megírtuk volt, hogy őkegyelme a mi leve-lünk látván, én képemben¹⁵⁴ azt a Jagonicsot behívatván, mindjárt arestálja¹⁵⁵ sőt vasba veresse) őkegyelme immár bizonyosan arestáltatta, és vasba verette volna. Mondom azt, őkegyelmétől megértven, és gondolván, hogy immár kegyelmednek bizonyost írhatok, el nem múlathattam, hogy kegyelmednek meg nem írnám miben legyen állapotja, és a mi reá való animadversionk miképpen immár rajta elkezdett; hogy ne ítélne azt kegyelmed, hogy csak egy köszöntéssel akarnánk e dolog mellett elmúlni.¹⁵⁶ Legyen tudtára azért immár kegyelmednek szerető jóakaró fraterem, hogy nem vetettük meg a kegyelmed becsületes levelét, nem vettük siketségre a dolgot, és nem hagyjuk sem hagyjuk büntetetlen ez excessust.¹⁵⁷ Mivelhogy mi is, hála Istennek, ha szegények, és e világ dölyfös fiaitól megutáltattak vagyunk is, de azért ugyanaz gonoszságnak gyűlölői, és a mi atyánkfiaiban található enornitasoknak¹⁵⁸ iuxta canones ecclesiasticos¹⁵⁹ meg is büntetői vagyunk. Noha azért mi Jagonics dolgát sem nem approbáljuk¹⁶⁰ sem nem defendáljuk,¹⁶¹ sőt érette büntetetlen sem hagyjuk. Mindazonáltal meg nem sértjük conscientiankat¹⁶² vele, ha azt kezdjük asseverálni,¹⁶³ hogy amit ő cselekedett, arra őneki a kegyelmed inspectioja¹⁶⁴ alatt lévő némely atyafiak, nyughatatlan tumultuálásokkal subministráltak¹⁶⁵ okot és alkalmatosságot. Kik nem tudom micsoda ördögi gyűlölségtől ellenünk viseltet-

¹⁴⁷ Bejczy György úrnak – Bejczy György 1625-ben már prédikátor, 1630-ban hosszúperesztegi, e levél szerint 1631-ben sári, és 1633-ban is itteni lelkész-ként említik. 1646 körül alsósági prédikátor lett, mely tisztelet 1656-ig töltötte be. Alsósági szolgálata alatt Kemenesalja alesperesévé is megválasztották. Evangélikus Országos Levéltár. Archivum Generalis Ecclesiae (továbbiakban: EOL. AGE.) V. 5. fol. 120.; PAYR, 1924. 67., 345., 350. p.

¹⁴⁸ nagy bőségesen

¹⁴⁹ lelkezet

¹⁵⁰ kiterítettem

¹⁵¹ szeptember 17. napján

¹⁵² gondviseléséből

¹⁵³ Vép (Vas vármegye)

¹⁵⁴ nevében

¹⁵⁵ vesse börtönbe

¹⁵⁶ elmenni

¹⁵⁷ eltévelyedést

¹⁵⁸ szabálytalanságoknak

¹⁵⁹ a gyülekezetek kánonjai szerint

¹⁶⁰ helyeseljük

¹⁶¹ védjük

¹⁶² önértetünket, lelkiismeretünket

¹⁶³ határozottan állítani

¹⁶⁴ felügyelete

¹⁶⁵ háborgásokkal nyújtottak

vén, magukat határukban nem contineálják,¹⁶⁶ hanem a mi együgyű atyáinkfiain ott abban a tractusban¹⁶⁷ és szomszédságban tolvaj módon grassáltanak,¹⁶⁸ és most is mikor módját ejthetik grassalnak. Úgy vagyon, én nem láttam, de amint énnekem az én atyámfiain panaszul előmbe hozták,¹⁶⁹ az a Csala, aki mintegy materiája¹⁷⁰ e tragédiának az inkei pastorra¹⁷¹ Paulus Fábri¹⁷² reá ment, és ott nagy agyarkodással háborgatta. A segesdi¹⁷³ fraterre¹⁷⁴ Matthaeus Laskaira¹⁷⁵ utálatos levelet írt, melyben minket közönségesen ariánusoknak nevezett, és abból indított Jagonics arra, hogy a lábodi szpáhit, akinek falujában Lábodon lakik az a Csala, levelével megtalálná felőle.¹⁷⁶ A Kóbor¹⁷⁷, és Dávid Csillag (ki nem a kegyelmetek confessiojához¹⁷⁸ való szeretetből, hanem tőlünk sok csig-big¹⁷⁹ gonoszságaiért, megbüntetéstől való féltében csavarodott ki¹⁸⁰ közülünk) mennyi bosszúságot tegyenek ott a tractusban némely mi atyáinkfiain, csak hallásával is megtöltenék immár füleim. Kik minden szemérmességnek zablját szájukból kivétven kegyelmed szeméitől s füleitől távol, elég scandalose¹⁸¹ viselik magukat ott a pogányságnak birodalma alatt. Kiket ha sem ecclesiasticus sem secularis magistratus nem coerceál, az Isten qui bene omnia facit¹⁸² igazsága szerint cselekedne, ha az pogány által coerceáltatná,¹⁸³ hogy tartaná az ógyházi szent hivataluknak határán belül ómagukat. Nem vádoló én kegyelmedet, tisztelendő édes fraterem, neglectim aut perperam administrati officii,¹⁸⁴ mert tudom azt, hogy kegyelmed is meghatározott erejű és értelmű gyaló ember, és kegyelmedre is

¹⁶⁶ tartják

¹⁶⁷ vidéken

¹⁶⁸ garázdálkodnak

¹⁶⁹ elpanaszolták

¹⁷⁰ tárgya

¹⁷¹ lelkészre

¹⁷² (Kiskomáromi) Fábri Pált a 1631. május 28–30-án tartott körmendi zsinaton inkei és dedi lelkésszé szentelték. 1634-ben karosi lelkész, de még ebben az évben Tapsonyba rendelik. 1635-ben gigei, 1636-ban görgetegi, 1640-ben és 1643-ban inkei prédikátorként említik. EFK. Cat. VI. Relig. Tit. III. k. No. 1. fol. 267., 355., 367., 378.; THURY, 1998. 321., 324., 344. p.; KÖBLÖS–KRÁNITZ, 2009. 453. p. (Kiskomáromi Kovács [Fábri, Fabricius] Pál név alatt.)

¹⁷³ Segesd (Somogy vármegye)

¹⁷⁴ testvérré, itt lelkésztársra

¹⁷⁵ Laskai (Laskói) Máté 1618-ban már segesdi lelkész, ahol 1627-ig szolgált. 1628–1636-ban és 1640-ben ötvösi prédikátorként említik, feltételezhető, hogy 1628 és 1640 között folyamatosan itt lelkész. EFK. Cat. VI. Relig. Tit. III. k. No. 1. fol. 294., 355., 367.; THURY, 1910/b. 75. 100. p.; THURY, 1998. 200., 321., 334. p.; PAYR, 1924. 481–482. p.; KÖBLÖS–KRÁNITZ, 2009. 487. p.

¹⁷⁶ megkereste

¹⁷⁷ Szakonyi Kóbor János másként Végh Szakonyi János

¹⁷⁸ vallásához

¹⁷⁹ szövevényes

¹⁸⁰ távozott

¹⁸¹ megbotránkoztatón

¹⁸² sem egyházi sem világi hatóság nem fékez meg, az Isten, aki minden jót tesz

¹⁸³ fékeztethetné

¹⁸⁴ hivatala hanyag vagy helytelen vezetésével

reá illik Luthernek amaz bölcs mondása: Si quatuor tibi capita essent, et decem manus adhuc impar esses vocationi tua.¹⁸⁵ De ha (közönséges ellenkezőinknek gyomruknek hizlalására, és rajtunk való hahotálásukra) né-mely kegyelmed superintendentiájától dependeál,¹⁸⁶ de kegyelmedtől távol bolyongó atyafiának maguk viseletlenségének gazát kegyelmed előtt meg kezdeném rázogatni, gyalázatnak oly temérdek pora omlanék és öntödnék ki belőle, hogy kegyelmednek még szemeit is nem kevéssé fogná betelni.¹⁸⁷ De énnekem most azokhoz való mocskolodáshoz sem időm, sem kedvem nincsen. Tudom az én tisztemnek határa mennyire terjedjen, és annak korlátján belül igyekezem magamat Isten segítségéből contineálni. Ad, elhiszem, Isten módot benne, hogy mi is szólhassunk, ha a dolognak annyira való terjedése¹⁸⁸ kívánja. Ezeket is csak azért írom kegyelmednek, hogy eszébe vegye kegyelmed azt, hogy az én atyámfiai miatt senki sem helységében, sem tisztességében meg nem háboríttatnék, csak a kegyelmed atyafiai ne nyughatatlankodnának. Mert ahol kegyelmed, az én kegyel-medhez beküldött frateremnek Jacobus Latinidesnek nagy panasszal azt referálta,¹⁸⁹ hogy dominus Paulus Ceglédi¹⁹⁰ az kegyelmed atyafiai ellen a Sukoró hegye¹⁹¹ alatt az auditorok¹⁹² között gyakorta közikbe¹⁹³ kijárogat-ván nagy tumultusokat seminál.¹⁹⁴ Mely miatt az úr ónagysága¹⁹⁵ (kinek tőlünk, méltósága szerint való tisztesség adassék) a bodonhelyi¹⁹⁶ katonák-kal meg is akarta lesetni, és fogva behozatni, ha kegyelmed ónagyságát nem mitigálta¹⁹⁷ volna. Arra én azt mondom kegyelmednek, hogy dominus Ceglédi felől hamisan informálták kegyelmedet, mert az Sukoró hegye alatt

¹⁸⁵ Ha négy fejed lenne és tíz kezed, akkor sem érnél fel a hivatásodig. – Ld. pl.: LUTHER, MARTIN: Enarrationes seu postillae Martini Lutheri in lectiones, quae ex Evangelicis historiis, Apostolorum scriptis ... desumptae ... Strassburg, 1535. 92.r. A német eredeti a kritikai kiadásban: „Ja, wenn du vier kopff unnd zehen hend hettist, du werist yhm dennoch zu wenig” D. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe. 10. Band 1. Abteilung. Weimar, 1910. 308. A Jn 21,19–24-hez írt magyarázatban található az idézet.

¹⁸⁶ püspökségétől függő

¹⁸⁷ belepni

¹⁸⁸ ha a dolog oda jut

¹⁸⁹ beszélte el

¹⁹⁰ Ceglédi Pál úr. Ceglédi (Czeglédi) Pál Nagyszombatban tanult, majd 1612-ben a marburgi, 1613-ban a heidelbergi egyetem hallgatója lett. Hazatérve 1614-ben a nagyszombati iskola rektora, valószínűleg 1616-tól dunaszerdahelyi, 1626 májusától pápai lelkész. A pápai egyházmegye 1627-ben alesperessé, 1629-ben esperessé választotta. 1631-től a Dunántúli Református Egyházkerült jegyzője, 1641 júniusától haláláig, 1649. augusztus 26-ig püspöke. ZOVÁNYI, 1977. 117. p. (Czeglédi Szabó Pál név alatt.) THURY, 1998. 335–346. p.; KÖBLÖS–KRÁNITZ, 2009. 357. p. (Czeglédi Szabó Pál név alatt.)

¹⁹¹ Sokoró hegy (Győr-Moson-Sopron megye)

¹⁹² hallgatók, itt hívek

¹⁹³ közéjük

¹⁹⁴ zűrzavarokat terjeszt

¹⁹⁵ Nádasdy Pál

¹⁹⁶ Bodonhely (Győr-Moson-Sopron vármegye)

¹⁹⁷ nyugtatta

az egyetlen egy felpéci¹⁹⁸ ecclesián¹⁹⁹ vagyon most a contentio,²⁰⁰ mellyet, holott többen vannak a mieink benne hogy sem a kegyelmekeké, eodem jure kegyelmekektől obtineálhatnánk,²⁰¹ amellyel kegyelmekek tőlünk a rábaszentmihályi²⁰² ecclesiát obtineálta. Ha mi is seculari brachio et secularibus patronis²⁰³ úgy meg volnánk erősítettve mint kegyelmekek, kegyelmed abban az ecclesiában a kevesebbekre, kik kegyelmekek részére vannak,²⁰⁴ nyughatatlanul szorgalmatoskodik. S mi megvonjuk-e gondviselésünket azoktól, kik többen a mi vallásunkhoz ragaszkodtanak? Ha ki tőlünk azt kívánná méltatlan dolgot kívánná. Hogy pedig dominus Ceglédi Páparól a Sukoró alá kijárogatna, annak igaz volta nem félek²⁰⁵ hogy abból kitessek, hogy bátor akárkik leselkedjenek is utána, valamely ecclesiában való tumultus indításban megfoghassák, mert én akárkinél is jobban tudom azt, hogy dominus Ceglédi nemhogy olyan félelmes²⁰⁶ helyekre járogatna ki, de még csak ott Pápa környül közelebb levő ecclesiába is igen igen titkon megyen ki. Felelnék felőle,²⁰⁷ hogy soha dominus Ceglédi nem volt Szent Márton hegye²⁰⁸ alatt való Ságón,²⁰⁹ ahova a patronus,²¹⁰ úgymint Kutasi Mihály²¹¹ uram némely Szent Márton-i várban lakozó vitézlő²¹² keresztyének kedvéért a mi atyánkfiát bevitte, akarván ő is mint patronus, in libertate religionis,²¹³ az ő patronusságának szabadságával élni. Annál in-

¹⁹⁸ Felpéc (Győr-Moson-Sopron vármegye)

¹⁹⁹ gyülekezetben, egyházban

²⁰⁰ vita

²⁰¹ ugyanazzal a joggal kegyelmekektől oltalmazhatnánk

²⁰² Rábaszentmihály (Vas vármegye), ma Vasszentmihály. Payr Sándor szerint nem a Győr vármegyei Rábaszentmihály településről van itt szó. (PAYR, 1924. 209. p.) 1629-ben Rábaszentmihály filiájaként működő Gosztony lakói az anyaegyház református lelkészét vármegyei segítséggel eltávolították, és evangélikus lelkészt hívtak oda. Az eset kapcsán Kanizsai püspök Nádasdy Pálhoz írt levelében így fakadt ki: „Vajha most az én idvezült patronusom, Batthyány Ferenc úr élne, kétség nélkül engem is az én püspökségemben minden jogtalanság ellen kegyesen protezsálna.” THURY, 1998. 277., 297. p.

²⁰³ világi karral és világi pártfogókkal

²⁰⁴ akik evangélikusok

²⁰⁵ hiszem

²⁰⁶ veszélyes

²⁰⁷ rá

²⁰⁸ Pannonhalma (Győr-Moson-Sopron vármegye)

²⁰⁹ Győrság (Győr-Moson-Sopron vármegye)

²¹⁰ pártfogó

²¹¹ Kutasi Mihály 1622-ben már a cseszneki végvár kapitánya. 1624 második felében vagy 1625 elején lett a Győr vármegyei Ság falu földesura. 1634 májusában még élt, de 1639 áprilisában már az özvegyét említik. GECSÉNYI LAJOS: Győr vármegye nemesi közgyűlési és törvénykezési jegyzőkönyveinek regesztái. II. 1617–1626. Győr, 1995. 43., 94., 96. p.; Uő: Győr vármegye nemesi közgyűlési és törvénykezési jegyzőkönyveinek regesztái. III. 1627–1637. Győr, 2004. 54. p.; HEGEDÜS ZOLTÁN – SZABÓ ZOLTÁN: Győr vármegye nemesi közgyűlési és törvénykezési jegyzőkönyveinek regesztái. IV. 1638–1650. Győr, 2007. 37. p.

²¹² katona – A szó utólag a sor mellé írva és jelezve, hogy hova kerül.

²¹³ vallásszabadságban

kább soha sem volt a szendi²¹⁴ ecclesiában, amely tova Csókakő²¹⁵ felé Gesztes²¹⁶ táján a Vértes kebelében mondatik lenni. Amely ecclesiában is az auditorok a ministerium és confessio miatt meghasonlottanak, mert az az ecclesia nem a pápai seniorsághoz dominus Ceglédi inspectioja alá, hanem a révkomáromiakhoz²¹⁷ dominus Jacobus Ág Magyar²¹⁸ inspectioja alá tartozik. Akármely delationak²¹⁹ is azért ne adjon kegyelmed mindjárt helyt, hanem jól végére menjen a dolognak, és aztán azután afficiáltassék²²⁰ kegyelmed rajta úgy, amint annak qualitas exigálja.²²¹ Ezeket kegyelmednek mint kedves simpatriotamnak,²²² és régi becsületes frateremnek akarám e levelemben eleibe terjesztenem. His venerabilis tuae dominationis una cum sibi Deo et natura conjunctis, ideoque amantissimis feliciter pervivat, meque pro suo candore, redamet. Datum Gizinga die 29 Septembris Anno 1631.²²³

5. Kanizsai Pálfi János dunántúli református püspök, németújvári lelkész Kis Bertalan dunántúli evangélikus püspök, sárvári lelkészhez. Németújvár, 1631. október 7. Lelőhely: fol. 277.

Venerabilis vir, domine, amice, et frater antiqua consuetudine nostri devincte.²²⁴ Tibi una cum tuis gratia, pax et misericordia a Deo Patre et Domino Jesu Christo Servatore Nostro.

Sárkány uramnak Kiskomárból 25 die Septembris²²⁵ kelt levelét asszonyomnak ónagyságának²²⁶ egy szolgája Pápára 2 die Octobris²²⁷ énhozzám hozza és énnekem megadá. Melyben őkegyelme egyéb dolgok között enne-

²¹⁴ Szákszend (Komárom-Esztergom vármegye)

²¹⁵ Csókakő (Fejér vármegye)

²¹⁶ Várgesztes (Komárom vármegye)

²¹⁷ Révkomárom (Komárom vármegye), ma Komarno, Szlovákia

²¹⁸ Magyar Ág (Ágh) Jakab 1614-től a révkomáromi gyülekezet lelkésze, 1615-től haláláig a komáromi református egyházmegye esperese. 1629-ben részt vett Kanizsai Pálfi János püspökké választásán és beiktatásán. 1652-ben halt meg. THURY, 1998. 260–266., 489., 508. p.; KÖBLÖS–KRÁNITZ, 2009. 497. p.

²¹⁹ vádaskodásnak

²²⁰ háborodjon fel

²²¹ minősége megkívánja

²²² földimnek

²²³ Ezekkel tiszteletreméltó uraságodnak a vele Isten és a természet által összekötöttekkel, valamint a szeretteivel egyetemben [kívánom], hogy szerencsésen éljen, és engem fényességével viszontszeressen. Kelt Németújvár, 1631. év szeptember 29. napján

²²⁴ Tiszteletreméltó férfi, uram és régi megszokás által lekötelezett testvérem.

²²⁵ szeptember 25. napján

²²⁶ Lobkowitz Poppel Éva (1590 k.–1640) 1608-tól Batthyány Ferenc felesége. Evangélikus vallású, a Dunántúlon támogatta a protestánsokat. Férje halála után 1625 és 1629 között egyedül igazgatta a Batthyány birtokokat, majd fiával Batthyány Ádámmal kötött megegyezést az uradalmak megosztásáról. Az 1630-as évek elejétől legtöbbit dobrai várában (ma Neuhaus, Ausztria) tartózkodott. Új magyar életrajzi lexikon. V. köt. P–S. Főszerk.: Markó László. Bp., 2004. 435–436. p.

²²⁷ október 2. napján

kem azt írja, hogy kegyelmednek is levelet írt, és azt az énnekem szóló levél közibe tette volna be, s kér is azon, hogy én azt a levelet kegyelmednek megméltatnám.²²⁸ De én azt a levelet az én levelem között nem találtam. Tudakoztam a tabellariustól,²²⁹ hogy talán Sárváron által jöttében kegyelmednek megadta volna, de azt felelte, hogy nem adta. Nem tudom azért hova tévelyedett el, conjiciálván²³⁰ mindazonáltal, hogy Pápáról (ahonnan az énnekem szóló levelet is megküldötték) kegyelmedhez elméltatták²³¹ legyen, melyről ha kegyelmed engem certifiál nagy scrupulust²³² veszen ki kegyelmed szívemből. Ezen kívül ugyanazon levélben ír Sárkány uram a megfogott Jagonics György praedicator felől is, kiváltképpen ilyen két dolgot. Először, hogy annak causájának processu juris discussiojára²³³ nem másúá, hanem Kiskomárba törvénynapot praefigáljak.²³⁴ Mivelhogy őkegyelme az ő maga autoritasának praeiudiciumjával²³⁵ Jagonicsot kezéből kibocsátani, és dolgát másutt revideáltatni²³⁶ megengedni nem akarja, hanem azt kívánja, hogy oda Kiskomárba gyülekezzünk. Akinek vétett, és akik keresik, azok is oda menjenek, és ott törvényt tevén reá, ugyanott akarja meg is büntetni. Énnekem Sárkány uramnak e discursusa²³⁷ ennyiből tetszik, hogy e causát²³⁸ ott Kiskomárban akarja revideáltatni, mivelhogy én is arra alkalmasb helyt annál nem találhatok. Ami pedig a törvénynapot illeti, tudom, hogy azt sokára nem kellene halasztanom, mivelhogy az őszi idő aminémű állhatatlan²³⁹ szokott lenni, félő, hogy esős állapotra ne forduljon, és a mostani jó utak is rosszakká ne legyenek. De akinek mire tiszte szerint gondja és szüksége vagyon, az időnek és útnak kedvetlen voltát nem nézheti. Ím azért Isten segítségéből Pápára bemegyek, és ott némely atyámfiaival a törvénynap felől conferálok,²⁴⁰ és amely napot e dologra alkalmasabbnak vélhetünk, hogy kegyelmed is úgymint pars actoria²⁴¹ arra a napra Kiskomárba compareálhasson,²⁴² tempestive²⁴³ certifiálom kegyelmedet felőle. Másodszer, a törvénynap mellett, ír Sárkány uram Jagonicsnak kezességen törvény napig a fogságból való kibocsátása felől is. Mivelhogy Jagonicsnak auditori, úgymint a kiskomári városiak, hogy tanítójuknak fogsága miatt az isteni szolgálatban meg ne fogyatkoznának, gyakorta való kérésükkel búsítják őkegyelmét, ígérvén arra magukat, hogy törvénynapig elegendő kezességet vállalnak föl ma-

²²⁸ elküldeném

²²⁹ levélvivőtől

²³⁰ gyanítván

²³¹ elküldték

²³² aggodalmat

²³³ ügyének jogi eljárás közbeni megvitatására

²³⁴ kitűzzek

²³⁵ törvény adta hatalma kárával

²³⁶ felülvizsgálni

²³⁷ eszmefuttatása

²³⁸ ügyet

²³⁹ változékony

²⁴⁰ tanácskozom

²⁴¹ vádló fél

²⁴² megjelenhessen

²⁴³ időben

gukra érette, és ismét törvénynapra előállítják. Én, minthogy Jagonicsot a kegyelmed levelében előmbe terjesztetett *accusatio*jára²⁴⁴ fogattam meg Sárkány urammal, a kegyelmed híre és akaratja nélkül nem akarom még kezességen is a fogságból kibocsátani, hanem kívánom felőle a kegyelmed tetszését megérteni. Kegyelmedet azért mint jóakaró frateremet szeretettel kérem, hogy kegyelmed mentől hamarébb, míg Pápán leszek (mulatok²⁴⁵ pedig talán három avagy négy napig legföljebb) a kegyelmed tetszése felől *certificáljon* engemet levele által, hogy én is Pápáról Sárkány uramat tudósíthassam Jagonics dolgának minémű kárban kellettessék állapodni, mert én valamíg a kegyelmed leveléből nem értek, addig kiváltképpen a kezességen való kibocsátás felől semmit nem tudok Sárkány uramnak írni. Azért is kívánom, hogy kegyelmed énnekem Pápára írjon, mert én is inkább találhatok módot Sárkány uramnak Pápáról, hogy sem mint Újvárból való levél küldésben. *His venerabilem Dominationem una cum suis speciali altissimi protectioni devote recomendo. Datum Gizingae 7 die Octobris Anno 1631.*

Venerabilis tuae dominationis

Amicus et frater sincerus

Johannes Paulides Canisaeus manu propria²⁴⁶

6. Kanizsai Pálfi János dunántúli református püspök, németújvári lelkész Kis Bertalan dunántúli evangélikus püspök, sárvári lelkészhez. Pápa, 1631. október 13. Lelőhelye: fol. 277–279.

Venerabilis vir, domine, amice et frater, mihi observandissime.

Gratia, pax, et misericordia a Deo Patre et Domino Jesu Christo Salvatore nostro.²⁴⁷

Itt Pápán szintén hat egész nap múltván, nagy szorgalmatossággal várván, hogy kegyelmed az én e minapi levelemre énnálam magát levele által resolválja. De váromlásom (nem tudom mi okból) hiábavalóvá téteték, mely miatt Sárkány uramnak Jagonics György praedicatornak törvénynapig a fogságból kezességen való kibocsátása felől (mellyet őkegyelme levelében nálam *urgeál*²⁴⁸) írni semmit nem tudtam. Az a kegyelmed jóakarója, ha kegyelmed felőle ír-e avagy nem ír. Ha nem ír kegyelmed, kénytelen lesz nyavalyás atyafi vele, hogy mind a törvénynapig azon fogságban maradjon és szenvedjen. Amely törvénynap felől némely én atyámfiaival beszélgetvén e jövőendő hónapnak 10 napját, azaz Szent Márton nap

²⁴⁴ vádjára

²⁴⁵ maradok

²⁴⁶ Ezekkel a tiszteletreméltó uraságot övéivel együtt a Legfenségesebb különleges oltalmába alázatosan ajánlom. Kelt Németújváron az 1631. év október 7. napján. Tiszteletreméltó uraságodnak őszinte barátja és testvére, Kanizsai Pálfi János saját kezűleg

²⁴⁷ Tiszteletreméltó férfi, uram, barátom és nagyrabecsült testvérem. Kegyelem, békesség, és jóakarát Istentől a mi atyánktól, és Jézus Krisztustól a mi urunktól megváltónktól.

²⁴⁸ sürget

estét praefigáltuk, hogy akkorra mind én, az én atyámfiai közül némelyekkel, s mind pedig kegyelmed úgymint *actoria pars*, a kegyelmed atyafiai közül akikkel akar, Kiskomárba Isten segítségével *compareáljunk*, és e causát amennyire hozzáférhetünk *discutiáljuk*.²⁴⁹ Amely nap felől akarám kegyelmedet jó idején,²⁵⁰ úgymint közel egy hónappal előbb *certificálni*, hogy kegyelmed azt ne *causálhassa*,²⁵¹ hogy későre adtam volna kegyelmednek értésére. Arra azért, a megnevezett terminusra,²⁵² úgymint ad 10 die *gbris* kegyelmed számot tartson.

E kegyelmednek szóló leveletem itt *concludálnám*,²⁵³ de egy dolog juta eszembe, melyet nem lehet hogy kegyelmednek meg ne írjak. Itt Pápán való mulatásom alatt e minap panasz gyanánt terjeszték előmbe, hogy kegyelmed a lutheranizmus terjesztésének nem apostoli (*religionem nam brachio seculari propagare et defendere non apostolicum, sed apostaticum, non Christianum, sed Anti Christianum esse censetur*²⁵⁴), hanem az Anti Christustól tanult, és vétetett módját, melyet kegyelmed (megbocsásson Istenért kegyelmed, hogy így kelletik szólnom) egy fáka²⁵⁵ időtől fogva *exerceálni*²⁵⁶ kezdte, a *görbői*²⁵⁷ *ecclesiában* is *prosequálni*²⁵⁸ és *continuálni*²⁵⁹ igyekezett volna. Mivelhogy kegyelmed a mi ott lévő szegény atyánkfíára, úgymint Mathias Textorisra²⁶⁰ szintén tizenhét darabantokat küldött volt, ez elmúlt héten, hogy azoktól helységéből *violenter*²⁶¹ kihányattassék. Nem tagadom, ezt megértvén kegyelmed felől, nem győztem eleget a kegyelmed maga gondolatlanságán álmélnodni. És semmiképpen elmém arra nem hajolhatott, hogy kegyelmed felől azt ítélném, hogy kegyelmedet erre az a Lélek vezérlette volna, aki az írásban békeségnek lelkének mondatik. Kérdelek, hol tanulta kegyelmed a *religio*²⁶² terjesztésének a módját, hogy azt *brachio seculari* kelletessék terjeszteni? Ha e módot kezdi kegyelmed *ferventer*²⁶³ *exerceálni* (mint a pápisták, hogy az evangélicus tanítókat kiirtogatván a szomszéd országokban ezután terjesztet-

²⁴⁹ megtárgyaljuk

²⁵⁰ időben

²⁵¹ okolhassa

²⁵² időpontra

²⁵³ befejezném

²⁵⁴ A vallás világi karhatalommal való terjesztését és védelmét nem hitvédőnek, hanem hittagadónak, nem kereszténynek, hanem keresztényellenesnek kell tartani.

²⁵⁵ fáka=falka, jelentése: néhány, múlt, nemrégiben múlt, minapi, itt értsd: egy ideje. – Magyar tájszótár. I. Szerk.: Szinnyi József. Bp., 1893. 538. p.; Új magyar tájszótár. 2. E–J. Főszerk.: B. Lőrinczy Éva. Bp., 1988. 255., 265. p.

²⁵⁶ gyakorolni

²⁵⁷ Görbő (Zala vármegye), ma Kisgörbő

²⁵⁸ követni

²⁵⁹ folytatni

²⁶⁰ Textoris másként Rohonci Mátyást az 1632. június 22. és 24. között megtartott pápai zsinaton, mivel házasságtörő, tolvaj és atyját gyalázó, nem avatták lelkésszé. 1635-ben áttért az evangélikusokhoz és Olláron lett lelkész. EFK. Cat. VI. Relig. Tit. III. k. No. 1. fol. 270.; PAYR, 1924. 457. p.

²⁶¹ erőszakosan

²⁶² vallás

²⁶³ hevesen

ték el az ő vélekedésüket) rövid időn kegyelmed is ez egész Dunán inntent lévő tractust lutheranismussal betöltheti. Igen menti néha magát kegyelmed, hogy a jó egyezésnek kegyelmed szeretője legyen, de én nem tudom mint férjen ez össze a kegyelmed békesség szerető voltával, hogy így brachio seculari háborgatja kegyelmed a mi együgyű atyánkfiait. A vulgus²⁶⁴ nyavalyást örömezt acceptálja,²⁶⁵ akikre is (amint kegyelmed tudja) a religio felől való végezése országunknak tendál,²⁶⁶ de még a patronus urak sem ellenzik ott való lakását, kegyelmed pedig még Sárvárott sem eheti ebédjét meg csön-des elmével miatta. Édes fraterem gondold meg jól magadat, hogy te is csak meghatározott hatalmú és méltóságú püspök vagy Magyarországon, sem érsek, sem cardinal²⁶⁷ nem²⁶⁸ vagy, azért ne hagyd magadat fölöttébb az affectusnak²⁶⁹ délceg lovától elragadtatni, mert a hebehurgia cselekedetből semmi jó nem következik. Tudja azt kegyelmed, hogy amely helyben az auditorok a kegyelmetek religioját acceptálják (noha szintén azelőtt bár a mi atyánkfiai voltak is közöttük), de mi kegyelmetek ellen brachio seculari nem törekedünk, tudván azt, hogy libera est religio.²⁷⁰ Tartsa azért kegyelmed a kegyelmed határán belül magát, és alkudjunk egymással emberségesen e nyomorult darab földön, hogy egymás ellen a méltatlanság miatt nagyobb inflammáltatván²⁷¹ oly tragédia ne indíttassék köztünk, amelyet közönséges adversariusaink²⁷² gyomruk bizodalmaival, és ajakuk vigyorgásával hallanának avagy látnának. In reliquo eandem venerandam dominationem vestrae una cum suis feliciter in domino valere sincere exoptandem. Datum Pápa, die 13 Octobris Anno Domini 1631.

Venerabilis dominationis vestrae
Amicus et frater antiqua consvetudine
devinctus

Johannes Paulides Canisaeus. Ecclesiarum
orthodoxarum helveticae confessionis in
comitatibus Cis Danubianis existentis episcopus
indignus, nec non ecclesiae Gizingensis minister²⁷³

²⁶⁴ közösség

²⁶⁵ elfogadja

²⁶⁶ kiterjed

²⁶⁷ bíboros

²⁶⁸ A szó a sor fölé írt utólagos betoldás.

²⁶⁹ érzelemnek

²⁷⁰ szabad a vallás

²⁷¹ feltüzelvén

²⁷² ellenségeink

²⁷³ A továbbiakban tiszteletreméltó uraságodnak övével együtt kívánom, hogy egészségben örvendezzenek az Úrban. Kelt Pápán, az Úr 1631. éve október 13-án. Tiszteletreméltó uraságodnak barátja és régi szokás által lekötelezett testvére Kanizsai Pálfi János, a dunáninnyi vármegyék helvét hitvallású igazhitű egyházainak érdemtelen püspöke, nemkülönben a németújvári gyülekezet lelkésze

**7. Kis Bertalan dunántúli evangélikus püspök, sárvári lelkész
Kanizsai Pálfi János dunántúli református püspök, németújvári
lelkészhez. Cenk, 1631. október 25. Lelőhely: fol. 279–280.**

Reverende domine, frater in Christo Jeso antiqua necessitudine mihi devinctissime. Gratiam et pacem domini nostri Jesu Xristi, cum omnigena foelicissime largiri precor et mea officia quandoque paratissima fraterne commendo.²⁷⁴

A kegyelmed három ízbeli leveleit becsületes uram és atyámfia, Jagonics György praedicator felől elvettem,²⁷⁵ és mit írjon sok szóval kegyelmed, mindannak gonoszságos és igaz keresztyén, csak plebejus emberhez is nem illendő cselekedete felől, s mind pedig a cselekedetnek kétszeres úttal megrostálása felől, megértettem. Kikre, hogy igaznál későbben adhatok kegyelmednek választ, nem restségemnek, sokkal inkább nem kegyelmedhez való idegenségemnek, hanem e kis idő fordulatján sok felől sok dolgoknak reám omlásának, és azokban való forgolódásomnak alítsa,²⁷⁶ és tulajdonítsa. Hogy azért vétkes legyen Jagonics, a kegyelmed első levele is nyilván²⁷⁷ bizonyítja. Második azont erősíti, harmadik a büntetésnek exitusát²⁷⁸ keresi. Azért szerelmes uram és kedves atyámfia, így értse kegyelmed, hogy minekelőtte az én kezemhez parancsolta volna Isten, csodálatos isteni providentiajából, Jagonics az igaz keresztyén vért hitetlen pogánynak eláruló levelét, mind Zülfikár aga maga keze írásával együtt, immár annak előtte constált²⁷⁹ Sárkány István uramnál, és mind a több főrendeknél. Ítélem²⁸⁰ Paksi uramnál is, Jagonics vétke el²⁸¹ annyira, hogy mikor én mutatnám a leveleket Sárkány István uramnak Keresztúrott, akkor immár az én accusatiom kívül arestáltatván volt érette, ki accusatiojára azt őkegyelme tudja. Vétke azért absolute²⁸² nyilván vagyon, és ha tovább kívánatnék, keze írása is convincálna²⁸³ róla. De mivel maga sem tagadta Sárkány uram előtt, ítélem²⁸⁴ most sem tagadhatja, mivel propriam fassionem csak in foco communi sem revocálhatja²⁸⁵ senki, mennyivel inkább in foco conscientia.²⁸⁶ Honnént indíttatott pedig ő erre, ő maga tudja. Dato, a s mint szoktak némelyek szólni, sed non concessio,²⁸⁷ az én inspectiomm alatt lévő szegény együgyű atyámfia adtanak volna olyan nagy gógös elméjű

²⁷⁴ Tiszteletes uram, régi szükség által Jézus Krisztusban igen lekötözött testvérem. Könyörgök, hogy urunk, Jézus Krisztus kegyelme és békéje mindenféle dologgal szerencsésen árásson el, és alkalmasint hivatalomat testvéreileg ajánlom.

²⁷⁵ megkaptam

²⁷⁶ tartsa

²⁷⁷ nyíltan

²⁷⁸ kimenetelét

²⁷⁹ biztosan tudott volt, kiderült

²⁸⁰ gondolom

²⁸¹ oly

²⁸² teljesen

²⁸³ bizonyítana

²⁸⁴ gondolom

²⁸⁵ saját vallomását csak közhellyel sem vonhatja vissza

²⁸⁶ a lelkiismeret helyén

²⁸⁷ adva (=feltéve), a s mint szoktak némelyek szólni, de nem megengedve

embernek valami maroklatot²⁸⁸ eleibe, attamen,²⁸⁹ ha engemet illetett volna, avagy mást valakit competenter²⁹⁰ úgy kellett volna accusatiojával megtalálni, és nem a pogány török tanácsát, segedelmét, és tűzzel, fegyverrel (melyre Jagonics armamentariumjából administráltatni²⁹¹ semmi nem kívántatott volna, mert veszedelmünket szomjúhozó dühös igyekezeti őneki anélkül is eléggé köszörüli, és naponként tüzeli azt veszedelmünkre) előjövő coerceálását implorálni.²⁹² Tudtam, dicsértessék az Úrnak szent neve, ezeddig az én jámbor atyámfiái segedelméből, canonjuk vigorja²⁹³ szerint, az enormitasokat én is megbüntetni, noha a dölyfös consequentiakkal²⁹⁴ haszontalanságokat nem halászok. Ez után sem várom, hogy valaki actoria pars legyen a gonosz cselekedetűek ellen, kik gyarlóságból elesnek, csak maguk fassiot²⁹⁵ tegyenek arról előttem, de még eddiglen nem találtatott Jagonicsnak efféle társa, noha mondatik valami Dávid Csillag, és János Kóbor atyánkfiái felől. Sed si sufficeret accusare, quis esset innocens?²⁹⁶ Ítélem, hogy abból is valami gőz származhatik a kegyelmed szemei eleibe, talán nem sokáigh. Nem bánom, szerelmes uram, vétkes voltokat, hogy előmbe terjeszti kegyelmed szegény atyámfiainak, mert ugyanis az idegenek szemei hamarébb kapják²⁹⁷ felebarátjuk vétkeit magukénál, de az igazság egyenes lineáján²⁹⁸ kell annak meglenni, úgy én is jobb módjával tudhatom rámozni²⁹⁹ az eltántorodtakat. Ami pedig két úttal való büntetés keresését illeti Jagonicsnak, kegyelmed megbocsássa édes fraterem, nem tudhatok eligazodnom abban, mert ha Sárkány uram kezébe vagyon immár, s volt azelőtt is, s nem is akarja őkegyelme kezéből kibocsátani 7 Octobris³⁰⁰ kelt kegyelmed levele szerint. Secularis magistratus³⁰¹ levén őkegyelme, nekem az őkegyelme törvényes határában semmi boronálásom³⁰² nincs. Meg tudja őkegyelme Istentől vett gratiája³⁰³ szerint, úgy megismertem őkegyelmében az árulók ellen való indulatot, még szegény Hollósi János³⁰⁴ arestálásakor Kiskomárban, a vér árulót

²⁸⁸ bizonyítékot – Régi magyar glosszárium. Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára. Szerk.: Berrár Jolán – Károly Sándor. Bp., 1984. 475. p.

²⁸⁹ de mégis

²⁹⁰ illően

²⁹¹ fegyvertárából segítettetni

²⁹² kérni

²⁹³ szabályzatuk ereje

²⁹⁴ következményekkel

²⁹⁵ vallomást

²⁹⁶ De ha elegendő lenne csak vádolni, ki lenne becsületes ember?

²⁹⁷ látják

²⁹⁸ vonalán

²⁹⁹ kordában tartani

³⁰⁰ október 7-én

³⁰¹ világi hatóság

³⁰² egyengetésem

³⁰³ kegye

³⁰⁴ Nem lehet pontosan azonosítani a személyt. Két Hollósi János nevű evangélikus lelkészről is van adatunk ebből az időszakból. Az egyik 1608-ban Szopor lelkésze, majd 1614-től Váton szolgál (PAYR, 1924. 113., 251. p.), a másikat 1614. november 5-én avatták lelkésszé a csepregi zsinaton. EOL. AGE. V. 5. fol. 101. Ugyanakkor van

büntetni. Hogy ha pedig kegyelmed keze vagyon rajta³⁰⁵ még, és reverendus, miért nem vihetné kegyelmed oda ahova akarná, juxta libertatem reverentiae?³⁰⁶ És itt immár in foco ecclesiastico,³⁰⁷ ha revideáltatni akarja kegyelmed dolgát, quid ad me?³⁰⁸ Ubi rerum testimonia adsunt non opus est testibus,³⁰⁹ igazán szokták mondani. Nem tagadja Jagonics a gonoszágot, nem is tagadhatja, mert keze írása, különben való szavát arcul illetné.³¹⁰ Ágáljon³¹¹ hát kegyelmed mint competens magistratusa³¹² ellene, és érdeme szerint adassa meg kegyelmed neki criminalis³¹³ vétke köntösét először, a reverentia köntöst a jámboroknak tartván. Annak utána tudja Sárkány István uram mit kell vele cselekedni. Nem illet soha minálunk in criminalibus agere ecclesiastico contra ecclesiasticum,³¹⁴ hanem ha kegyelmed kezdetné el velem, de jól ismerem kegyelmedet édes fraterem, és káros ügyemet nem kívánod, tudom. Constál azért kegyelmed előtt minden. Azért kegyelmed nem kerengő, hanem igaz egyenes büriűjén³¹⁵ tisztének eljárván, kiben nincs kétségem, procesáljon³¹⁶ Jagonics ellen, mert alioquin³¹⁷ ha másunnét kelletik actoria parsnak ellene felállani, valóságos dolog, kegyelmednek is feje kezd bele fájni. Ex superabundanti teszem ezt hozzá, hogy most octava celebráltatik,³¹⁸ és ha ugyan Sárkány uram szolgáltatna is törvényt Jagonics felől,³¹⁹ őkegyelme tudja meg lehetne-e³²⁰ őkegyelmével avagy nem, azt én őkegyelmére hagytam, mert az ország decretumai³²¹ tilalmazzák. Ha az őkegyelme levele jön vala kezemhez, nyilvánvaló dolog. Emlékeztető dolgokat írtam volna őkegyelmének is. De caetero³²² kegyelmednek egyéb dolgokban kedveskedni és szolgálni igyekszem, csak kegyelmed gyakorta házam mellett el ne múljék,³²³ hanem beszállván atyafiságosan vegye szolgálatomat. Üdvözlje kegyelmed ismeret-

---

adatunk egy Hollósi János nevű kiskomári katonáról is, aki 1628-ban már kiskomári lovas katona, és 1639-ben még mindig a várban szolgál. MNL. OL. E 211. (= A Magyar Kamara Archivuma. Lymbus.) 93. cs. Ser. II. 26. tétel fol. 535.v.; MNL. OL. P 1322. Körmendi központi igazgatóság iratai. Familiárisokra, szervitorokra, hadinépre vonatkozó iratok. No. 332. fol. 2.r.

³⁰⁵ azaz Kanizsai Pálfi János ítélkezhet felette

³⁰⁶ a szabadság tisztelete mellett

³⁰⁷ egyházi helyen

³⁰⁸ mi közöm hozzá

³⁰⁹ Ha az ügyben van bizonyíték, nincs szükség tanúkra.

³¹⁰ csapná

³¹¹ Tiltakozzon

³¹² illetékes előljárója

³¹³ bűnös

³¹⁴ bűnügyekben egyházi személynek egyházi személy ellen eljárnia

³¹⁵ gyaloghídján

³¹⁶ tegyen

³¹⁷ egyébként

³¹⁸ nyolcadas törvényszék tartatik

³¹⁹ Felett

³²⁰ megtehetné

³²¹ törvényei

³²² egyébként

³²³ menjen

len asszonyomat,³²⁴ kinek kegyelmeddel egyetemben s kegyelmednek szerelmeseivel³²⁵ sok jót kívánok. Éltesse az örök Isten kedves jó egészségben kegyelmeteket sokáig. Datum Cenkinó 25 Octobris Anno 1631.

Reverentiae dominationis vestrae

Servitor et frater veteranus

Bartholomaeus Kis illustrissimae aulae et oppidi

Sárvár concionator, et ecclesiarum ortho-

doxarum iuxta inviolatae confessionis augustanae

Cis Danubium superintendens.³²⁶

8. Kanizsai Pálfi János dunántúli református püspök, németújvári lelkész Kis Bertalan dunántúli evangélikus püspök, sárvári lelkészhez. Németújvár, 1631. november 21. Lelőhelye: fol. 280–281.

Venerabilis domine, frater et amice antiqua mihi necessitudine devinctissime.³²⁷ Tibi una cum tuis gratia, pax, et miserecordia, a Deo Patre et Domino Jesu Christo servatore nostro.

E levelem mutató nánai³²⁸ Csöndör Benedek előmbé jövéen referála énnekem, hogy ennek előtte, úgymint hat esztendővel Szilatt³²⁹ az úr őnagysága³³⁰ jószágában laktában midőn Fejérvárra³³¹ a pogány kézbe fogságba esett volna, az ő felesége Kövi Ilona az ő fogságából való kiszabadulását meg nem várván, ő magát fajtalan életre vetette, amelyből meg is terhesegett volt. Mely gonosz élete miatt bújdosásra és csavargásra jutott dolga, és egy falkáig való csavargása után ment Sebesre (mely a Rábaközben vagon), és ott ő magát illetlen s törvénytelen házasságra kötötte Borda György nevű legényhez. Mely dolognak elmúlt két esztendeje, úgy, hogy immár azóta gyermeke is lett az urától. E szegény legény a pogány fogságából egyebek³³² segítsége által, Isten után, kiszabadulván kényszerítettet az ővele jól tevőknek szolgálatjával kedveskedni, és eleget tenni. És abból esett, hogy felesége ellen való causáját akiknek kellett volna legitima revisiora³³³ ez ideig eleikbe nem terjeszthette. Most immár a sebesi bírótól feleségének férjhez menéséről bizonyosságlevelet vevén, az ő lelki tanítójától és a falu bírójától reája indíttatván causáját hozta én előmbé, kérvén azon,

³²⁴ Kanizsai Pálfi János második feleségét, Thaly Katalint, akivel 1630. július 18-án kötött házasságot. – Kanizsai Pálfi János följegyzései. Közli: Kisfaludy Zsigmond. In: *Történelmi Tár*, 1880. 194. p.

³²⁵ szeretteivel

³²⁶ Kelt Cenken, az 1631. év október 25-én. Tisztelendő uraságod szolgája és régi testvére Kis Bertalan, Sárvár kitűnő udvarának és városának hitszónoka, és a sérthetetlen ágostai hitvallású igazhíttű egyházainak dunáninnyi püspöke

³²⁷ Tiszteletreméltó uram, testvérem és régi szükség által lekötözött barátom.

³²⁸ talán Bakonyháza (Veszprém vármegye)

³²⁹ Szil (Sopron vármegye)

³³⁰ Batthyány Ádám

³³¹ Székesfehérvár (Fejér vármegye)

³³² mások

³³³ törvényes vizsgálatra

hogy amennyire lehetne dolgát revideálnám és remediálnám.³³⁴ E szegénylegénynek lábaira az én ítéletem szerint oly nyűg vagyont vetetve, melyből mi általunk könnyen nem expediáltatik,³³⁵ mert mivelhogy aki az országban supremus magistratus,³³⁶ az mitőlünk minden divortiumnak,³³⁷ és újabb házasságra való szabadságnak (ha szintén a mi ítéletünk szerint valamely personának innocentíája³³⁸ azt kívánná és megérdemlené is) pronunciaciójától³³⁹ minket severe inhibeált.³⁴⁰ Azért midőn efféle causans persona³⁴¹ consistoriumunk eleibe jön, amelynek társa hitehagyottá lett, avagy illetlen házasságra magát máshoz csatlotta,³⁴² és az area persona³⁴³ érhető földön³⁴⁴ találhatatik, szoktuk azt a causans personát ad forum seculare religálni,³⁴⁵ hogy azt az ő hitehagyott társát juridice persequálja,³⁴⁶ és a magistratussal büntettesse, hogy a gonoszság büntetetlen ne maradjon. E causans personát is azért ugyanazon útra kellene igazítanom, de mivelhogy szegénységét praetendálja,³⁴⁷ hogy ő azt az ő hitehagyott feleségét juridice persequálja arra nincs ereje és tehetsége, mert úgy ő neki a nemes vármegyének fő- és viceispánit, annak a falunak, amelyben a desertrix³⁴⁸ asszony lakik földesurát, sőt még netalán palatinus urunkat³⁴⁹ is meg kellene keresni, amelynek ő véghezvitelére erőtelen és elégtelen, és így az a hitehagyott személy büntetetlen, ő pedig innocens persona³⁵⁰ lévén, siralmas kötélben maradna. Hogy azért hozzám való folyamodása ne lenne e nyavalyás legénynek teljességgel haszontalan, tetszék énnekem, hogy kegyelmedre relegálnám,³⁵¹ ilyen okokból. Először, mert az a Sebes nevű falu, melyben a desertrix lakik, Vághoz³⁵² való filialis ecclesia,³⁵³ amint megértettem, és a kegyelmed superintendentiája alá tartozik et per hoc³⁵⁴ inkább igazíthat kegyelmed valamit e causán hogysesem mint én. Másodszer, mert az a keresztúri³⁵⁵ praedicator, aki e legénynek feleségét azzal a sebesi legénnyel összeadta, a kegyelmed superatendentiájától dependeál,

---

³³⁴ orvosolnám

³³⁵ oldatik fel

³³⁶ legfőbb hivatal

³³⁷ házasságból történő elválásnak

³³⁸ személynek ártatlansága

³³⁹ közhírré tételétől

³⁴⁰ szigorúan eltiltott

³⁴¹ peres személy

³⁴² kötötte

³⁴³ szabad személy

³⁴⁴ elérhető helyen

³⁴⁵ világi bírósághoz elküldeni

³⁴⁶ törvényesen eligazítsa

³⁴⁷ előadja

³⁴⁸ szökevény

³⁴⁹ Esterházy Miklóst

³⁵⁰ ártatlan személy

³⁵¹ áthárítanom

³⁵² Vág (Sopron vármegye)

³⁵³ leányegyház

³⁵⁴ és ezért

³⁵⁵ Németkeresztúr (Sopron vármegye)

és holott az az atyafi volt az inconvenienciának³⁵⁶ úgymint conciliator,³⁵⁷ inkább illik, hogy kegyelmed és a kegyelmed atyafiai aggódjanak e causának complanatiojában,³⁵⁸ hogysem mint én és az én atyámiai. Ke-
gyelmed azért én édes fraterem és jóakaró uram, lássa minémű resolutioval
bocsátja el e causans personát maga színe elől, holott tudom azt (amint
neki meg is hagytam), hogy jövendő generalis synodusunkban,³⁵⁹ ha ke-
gyelmed által dolga nem componáltatik,³⁶⁰ ismét bennünket megkeres, és
dolgát kegyelmed minémű kárban hagyta legyen minekünk referálja. Én
abból kegyelmednek tanácsot nem adok (mivelhogy annyi ajándékát ismerem
Istennek kegyelmedben lenni, hogy kegyelmed magától is föltalálhat-
ja, mit kellessék cselekedni), azt a desertrix personát az úrral őnagyságával,
mint szabad ispánnal megbüntetheti-e kegyelmed avagy nem? Hanem
csak azon instálok³⁶¹ kegyelmednél, hogy kegyelmed e megnevezett
causans personát e suo conspectu,³⁶² maga személyéhez illendő
resolutioval bocsássa el, és azon legyen, hogy efféle botránkoztató
inconvenienciák büntetetlen ne maradjanak, melyben Isten kegyelmednek
jobb módot adott, hogysem mint nekem. In reliquo eandem venerabilem
dominationem vestram una cum suis speciali altissimi protectioni devote
commendo. Datum Gizingae die 21 Novembris Anno 1631.

Venerabilis dominationis vestrae

Frater, amicus et servitor paratissimus

Johannes Paulides Canisaeus ecclesiarum orcho-
doxarum helveticae confessionem in comitatibus

Cis Danubianis existentium episcopus
indignus etc. Necnon ecclesiae Gizingentis
minister³⁶³

³⁵⁶ egyezetlenségnek

³⁵⁷ szerzője

³⁵⁸ egyengetésében

³⁵⁹ általános zsinatunkon

³⁶⁰ igazíttatik el

³⁶¹ kérek

³⁶² saját vizsgálata által

³⁶³ A továbbiakban tiszteletreméltó uraságotat övéivel együtt a Legfenségesebb különleges oltalmába aláztosan ajánlom. Kelt Németújváron az 1631. év november 21. napján. Tisztelendő uraságotnak testvére, barátja és készséges szolgája Kanizsai Pálfi János a dunáninneri vármegyék igazhitű helvét hitvallású egyházainak érdemtelen püspöke stb. Nemkülönben a németújvári gyülekezet lelkésze.

9. Kanizsai Pálfi János dunántúli református püspök, németújvári lelkész Kis Bertalan dunántúli evangélikus püspök, sárvári lelkészhez. Németújvár, 1632. április 21. Lelőhelye: fol. 281–282.

Venerabilis domine, frater et amice antiqua necessitudine mihi coniuncte. Salutem et debitam officiorum meorum semper paratissimorum commendationem.³⁶⁴ Forgatván gyakorta elmémben ex officii requisito,³⁶⁵ hogy kegyelmednek az én inspectiom alatt lévő Georgius Jagonicsnak, tiszte szerint praeter suam intentionem³⁶⁶ csudássává tétettetett nyavalyás fraterem, mint igaz praelatusa,³⁶⁷ minden tehetséggel azon igyekezem, miképpen legitimis viis et modis,³⁶⁸ a kegyelmed inspectioja alól és elől úgy asserálhatnám,³⁶⁹ hogy mind kegyelmed ebédjét miatta jóízűen meg ehetné, s mind én is álmomat csöndesen eltölthetném. Voltam oly várakozásban kegyelmed felől, hogy kegyelmed természete szerint senkinek veszedelmének szomjúhozója nem levén, magában megenyhüdik és tevődik ahhoz a magagondolatlan atyafihoz, és így engemet is megszűnik felőle búsítani. Nem cselekedhettem azt, mert tisztemhez nem fért, hogy kegyelmednek supplicáltam³⁷⁰ volna mellette, hanem csak vártam a kegyelmed emberségétől. De, mivelhogy Serényi uramtól nem sok idővel ezelőtt kegyelmed üzenetéből megértettem, hogy kegyelmed e dolgot még fönntartván prosequálni³⁷¹ igyekezik, és semmiben enyhüdni nem akar, azért (amint én is akkor levelemben kegyelmednek megírtam) én sem akarom azt egy köszöntéssel s vállvonítással elhalódni és mulatni. Magamtól igen jól tudom, hogy e dolognak generalis synodusban kellene eligazítatni.³⁷² De (noha igen igyekezem rajta) a sok lézengő s nyúzó fosztó hadbeli embeereknek akadékos föl s alá való kóválygásuk miatt, semmi módot abban nem tudok találni, hogy most az én atyámfiat generalis synodusban convocálhassam,³⁷³ melynek meggondolását a kegyelmed eszességére hagyom. Hanem végeztem azt, hogy ad 12 May diem³⁷⁴ Kiskomárba, az ott közel lévő atyafiakat oda alá, Isten segítségéből elmenvén, particularis synodusban³⁷⁵ convocáljam. Melyről akarom tempestive kegyelmedet certificálni, hogy kegyelmed akkorra Jagonics ellen compareáljon, és akkor ott³⁷⁶ a megnevezett helyen Jagonics felől ott a helyen kegyelmednek kész leszek tehetségem szerint igazságot szolgáltatni. Vannak ott törvénytudó

³⁶⁴ Tiszteletreméltó uram, testvérem és régi szükségből lekötözött barátom. Üdvözlét és a mindig rendelkezésre álló hivatalom kötelező ajánlása.

³⁶⁵ hivatalos vizsgálatból

³⁶⁶ szándékán kívül

³⁶⁷ előjárója

³⁶⁸ erővel és módon

³⁶⁹ megszabadíthatnám

³⁷⁰ könyörögtem

³⁷¹ üldözni

³⁷² A mondat utólagos lapszéli betoldás.

³⁷³ összehívhasam

³⁷⁴ május 12. napján

³⁷⁵ részsínatra

³⁷⁶ A szó a sor fölé írva utólagos betoldásként.

becsületes vitézlő főemberek, kik a törvényszékben benn ülhetnek, mert e causa nagy részből vitézlő széket is láttatik concernálni.³⁷⁷ Annak fölötté³⁷⁸ Sárkány uram is, ki annak az ecclesiának, melyben az a Jagonics lakik, kiváltképpen való patronusa, ugyanezent kívánja, hogy e dolog ott Kiskomárban ő előtte decidáltassék,³⁷⁹ és annak másuvá való vitetését nem is akarja megengedni. Én, ha az Úr Isten egészséget ad, akkorra alá megyek, kegyelmedet is alá várom, melyről kegyelmedet most azért certificálom, hogy kegyelmed e dologban valami siketes negligentiáról³⁸⁰ engemet ne traducálhasson.³⁸¹ His eandem venerabilem dominationem vestram una cum suis in domino feliciter sincere exopto. Datum Gisingae 21 Aprilis Anno 1632.

Venerabilis tuae dominationis frater et amicus veteranus
Johannes Paulides Canisaeus³⁸²

**10. Kis Bertalan dunántúli evangélikus püspök, sárvári lelkész
Kanizsai Pálfi János dunántúli református püspök, németújvári
lelkészhez. Sárvár, 1632. április 24. Lelőhelye: fol. 282–283.**

Admodum reverende domine, frater et amice antiqua necessitudine mihi devincte. Eandem et salutis, et officiorum paratissimorum debitam commendationem.³⁸³

Generalis synodus szolgáltatásom, és arra néző szükséges bajos dolgok felől való beszélgetésem közben, ma délben adá meg hollósi³⁸⁴ lutheránus polgár nekem a kegyelmed levelét, mellyet megolvastván ottan, valóság, semmi ebédemet meg nem ízetlenítette, hanem a kegyelmed conscientiajának mivolta elmémet fohászzkodásra indította.

Azért szerelmes uram, fraterem, ami Jagonics dolgát illeti. Jóllehet eddig régen megérdemlette volna a nyilván való vétkeknek büntetése, és nem palástoló helyen érdeme szerint való büntetését az én imperitiom³⁸⁵ nélkül is, de mi, s micsodás conscientiaival hallogatta ennyire kegyelmed, megőrli kegyelmednek maga conscientiajának stimulusa.³⁸⁶ Tövises szavaira azért, hogy feleljek kegyelmednek enyhüs szókkal, csak ezt mondom. Supplicálást nálamnál alacsonyabb dölyfös erkölcsű embertől sem vártam, de ha akart volna kegyelmed velem és az én atyámfiaival per amicabilem et fraternam

³⁷⁷ illetni

³⁷⁸ azon túl

³⁷⁹ intéztessék el

³⁸⁰ hanyagságról

³⁸¹ hibáztathasson

³⁸² Ezekkel őszintén kívánom, hogy tiszteletreméltó uraságod övével együtt az Úrban szerencsés legyen. Kelt Németújváron az 1632. év április 21-én. Tiszteletreméltó uraságodnak testvére és régi barátja Kanizsai Pálfi János

³⁸³ Szerfelett tisztelendő uram, testvérem és régi szükség által lekötözött barátom. Üdvözlöt, és rendelkezésre álló hivatalom kellő ajánlása.

³⁸⁴ A polgár lakhelye egyaránt lehetett Egyházashollós, Hidashollós, Nemeshollós és Rempeshollós, amelyek egymás közelében fekvő Vas vármegyei települések.

³⁸⁵ vezényletem

³⁸⁶ nyugtalansága

compositionem³⁸⁷ valamit végezni, nem kellett volna ily nagy gögösen, világi perfolýásnak útján sokaknak fájdmára ballagni, hanem az igaz szeretetnek ösvényén. Ha nem supplicáló,³⁸⁸ de mégis a megbántottakat megengesztelő serénységgel elevenen járni. Mivel azért csak palástolatban folyt dolga Jagonicsnak, és senki felőle meg nem engeszteltetett, most pedig contra conscientiam ily alkalmatlan időben, és csak particularis székben, ily nagy generale,³⁸⁹ sokakat megbotránkoztató gonoszságnak revisiojára és decidálására engemet certificál, melyben énnekem generalis synodust kellek szolgáltatnom azon 12 Maii³⁹⁰ Csepregben, kit kegyelmed még amaz szecsődi³⁹¹ gyűlésben megtudott. Ez akin fohászoktam, szánakodván sebes lelketek ismereti voltán, mert magad valod szerelmes fraterem ezen leveledben, hogy ily nagy dolognak generalis synodusban kellene discutialtatni. De, hogy valami nyilvánban való³⁹² palástot szabhatna kegyelmed Jagonics gonoszságának, gondolta a mi generalis synodusunknak elmúlhatatlan voltát azon a napon, alkalmatosb szaboskodásának az pernonvenitál,³⁹³ és (ha actorok³⁹⁴ volnánk, ám de ubi rerum testimonia adsunt non opus est verbis, non testibus,³⁹⁵ mert nem tagadta Jagonics a dolgot, nem is tagadhatja) actoris non comparatione, multo magis nihil probatione, a reus Jagonicsnak absolutioját³⁹⁶ következendőnek, mellyet mint vihesse kegyelmed végre, mutassa meg a kegyelmed conscientiaja e szaboskodásnak fehér s nem vörhenyeges cretáját³⁹⁷ előbb kegyelmednek. Mivel azért e valóság egyik, hogy én kegyelmedtől terminust nem solicitáltam,³⁹⁸ hanem a nyilvánvaló gonoszságot megbüntettetni kívántam, és azért in competenter kívánja az én praesentiámat³⁹⁹ Jagonics ellen, mert ha az én fraterem, kik felől nekem kegyelmed halhatatlan, de bizonytalan gonoszságot üzent a sári⁴⁰⁰ fratertől⁴⁰¹ (ha el nem tagadná ám kegyelmed) nem tagadná cselekedetüket, nem kívánnám kegyelmedet actornak, hanem fassiojukra pronunciatatnék⁴⁰² nekik. De tagadják, és azért üzentem kegyelmednek a szentmihályi⁴⁰³ fratertől,⁴⁰⁴ ím most nacta meliori occasione⁴⁰⁵ levelemmel

³⁸⁷ baráti és testvéri kibéküléssel

³⁸⁸ könyörgő

³⁸⁹ fő

³⁹⁰ május 12-én

³⁹¹ Lehet Egyházasszecsőd, Molnaszecsőd, Németszecsőd (Vas vármegye). Mindhárom falu Körmend közelében fekszik.

³⁹² nyilvánvalóbb

³⁹³ nem éri el a célját

³⁹⁴ vádlók, felperesek

³⁹⁵ ha az ügy bizonyítékai jelen vannak, nincs szükség szavakra, sem tanúkra

³⁹⁶ nem a felperessel való szembeállításal, még kevésbé annak bizonyításával Jagonics alperesnek felmentését

³⁹⁷ krétáját

³⁹⁸ rendeltem

³⁹⁹ jelenlétemet

⁴⁰⁰ Sár (Vas vármegye), ma Sárvár

⁴⁰¹ Bejczy György, életrajzát ld. fentebb

⁴⁰² ítéletet hirdetének

⁴⁰³ Zala és Vas vármegyében több Szentmihály utótagú település létezik, így nem azonosítható pontosan melyikről van szó.

tudósítom kegyelmedet. Tartozik is kegyelmed reájuk rakni a kikiáltott gonoszságot synodusunkban, mert én el nem szenvedem nekik, és ha eleit nem veszi kegyelmed, nagyobb tűz lobban a sok hamis hír keltésből. Nagy gonoszság uram, hogy míg nálatok tévelyegnek minden cégéres véték nélkül vannak, és mihelyen⁴⁰⁶ kihozza Isten őket az absoluta reprobacióból⁴⁰⁷ a Christusban meghatározott electiora,⁴⁰⁸ ottan olyan gonoszságosakká lesznek, amint kiáltjátok. Másik ez, hogy maior vincit minorem.⁴⁰⁹ Én generalis synodust celebráltak azon napon, kegyelmed particularist,⁴¹⁰ azért cum protestatione⁴¹¹ el kell a kisebbnek haladni, holott nem is az én instantiámra⁴¹² hagyattatott terminus. Mivel azért kegyelmed igen igazán írja, hogy soha nem voltam senki veszedelmének szomjúhozója, és kegyelmed is emberségetmől váró, most is várjon, és ha ugyan nem akarja ad propriam sui ipsius fassionem,⁴¹³ mellyet Sárkány uram előtt tett, és arra is arestáltatott aztán, nem az én instantiámra vagy vádlásomra, kegyelmed megbüntetni Jagonicst. Adja értésemre, és azon gyűlés tartásomban úgy consultálkodom felőle, hogy in tam criminalibus⁴¹⁴ oly actort állassak kegyelmed eleibe, ki ily nagy gonoszság elsiketléséért⁴¹⁵ nemcsak cselekedetéért, Jagonicsnak, de másnak is gondos actiot⁴¹⁶ csináljon. Kegyelmed azért szerelmes fraterem jól által ülje eszét, és úgy procedáljon,⁴¹⁷ ki essék kegyelmed hivataljának becsületére, melynek én ezeddig is oltalmazására hallgatóztam, és magam azért intettem kegyelmedet, ne szenvedje büntetés nélkül Jagonics gonoszságát. Levén azért értelme kegyelmednek mindenben, iuxta regulam veritatis procedáljon. Et his eandem reverendam dominationem una cum suis feliciter valere desidero. Sarvarino, 24 Aprilis Anno 1632.

Admodum reverendae dominationi vestrae

Servitor et frater benevolus

Bartholomaeus Kis illustrissimae aulae et oppidi

Sárvár concionator, et ecclesiarum verae

augustanae confessionem Cis Danubium superintendens⁴¹⁸

⁴⁰⁴ Mivel nem sikerült a települést pontosan beazonosítani, így a lelkész azonosítása is eredménytelen.

⁴⁰⁵ kapott jobb okkal

⁴⁰⁶ mihelyt

⁴⁰⁷ teljes tagadásból

⁴⁰⁸ választásra

⁴⁰⁹ a nagyobb legyőzi a kisebbet

⁴¹⁰ részt, ti. zsinatot

⁴¹¹ tiltakozással

⁴¹² sürgetésemre

⁴¹³ saját vallomását

⁴¹⁴ ilyen bűnyben

⁴¹⁵ elhallgatásáért

⁴¹⁶ eligazítást

⁴¹⁷ járjon el

⁴¹⁸ És ezekkel tisztelendő uraságodnak övével együtt jó egészséget kívánok. Sárvár, az 1632. év április 24-én. Igen tisztelgetreméltó uraságodnak jóakaró szolgája és testvére, Kis Bertalan, Sárvár kitűnő udvarának és városának hitszónoka, és a dunáninneni igaz ágostai hitvallású egyházak püspöke.

11. Kanizsai Pálfi János dunántúli református püspök, németújvári lelkész Kis Bertalan dunántúli evangélikus püspök, sárvári lelkészhez. Németújvár, 1632. május 20. Lelőhelye: fol. 284–286.

Reverendissime et clarissime domine, et frater mihi observande. Salutem et debitam servitiorum meorum commendationem.⁴¹⁹

Megérkezvén Isten segítségével Kiskomárból, legelső gondol is azt választám magamnak, hogy a mitőlünk ott celebráltatott particularis synodusnak rendje és exitusa felől kegyelmedet mint kedves frateremet certificálnám. Nem gondolkodván semmit abban, hogy affelől való írásom kedves újság gyanánt vétettetnék kegyelmedtől, holott én is kegyelmednek hozzám való halhatatlan jó akaratjának tapasztalható jelenségei közé számálnám, ha kegyelmed is engemet a kegyelmed csepregi generalisának⁴²⁰ exitusa felől levele által certificálni méltóztatnék. Gyűltenek volt azért fel a mi atyáinkfiai abba a particularisba, hála legyen Istennek nem meg vethető számmal és sereggel. Vártuk a kegyelmed becsületes legatusait is, és ugyan tisztességes szállásuk is rendeltetett volt Sárkány Istvan uram házánál, de abbéli várakozásunk hiábavalóvá tétetteték, mellyen csodálkoztunk is, bánkódtunk is. Azért, hogy Jagonicsnak dolga a kegyelmed kívánsága szerint nem complanáltathatott,⁴²¹ ő úgy vagyon igenis akarta, hogy senki aki ellene ágált⁴²² volna nem compareált, mivelhogy jure regni⁴²³ ő magára is ítélte tartozni amaz törvénybe bevett regulát.⁴²⁴ Actore non comparente reus simpliciter absolvitur.⁴²⁵ Istennek providentiajából esett az kétség nélkül, hogy kegyelmed arra nem bírta magát, hogy közinkbe legatusokat e dolog felől nem küldött. Merthogy az, úgymint Jagonics dolga, nem szintén oly nagy botránkozató gonoszság lett legyen, amint kegyelmed kietleníti, ilyen két jelenségből bizonyosodtam meg felőle. Az első jelenség Gregorius Szobinak avagy Csalának e dolog felől Andreas Komáromihoz,⁴²⁶ a csurgói⁴²⁷ ministerhez⁴²⁸ írt levele, amelyben salutálja⁴²⁹ a kiskomáromi külső s

⁴¹⁹ Igen tiszteletre méltó és jeles, nagyrabecsült uramnak és barátomnak. Üdvözetem és elkötelezett szolgálatom ajánlom.

⁴²⁰ általános ti. zsinata

⁴²¹ egyengettetett

⁴²² tiltakozott

⁴²³ az ország törvénye

⁴²⁴ szabályt

⁴²⁵ Ha a felperes nem jelenik meg, az alperest egyszerűen fel kell menteni.

⁴²⁶ Komáromi (Révkomáromi) András 1632. május 12-én csurgói evangélikus lelkészé avatták fel, 1634-ben már zákányi lelkész. EOL. AGE. V. 6. fol. 115.; PAYR, 1924. 475. p. Payrnál 1635-től zákányi lelkész, de mivel az erre vonatkozó bejegyzés az 1635. június 13-án Rőjtőkön megtartott részssinat jegyzőkönyvi részében található, és arról szól, hogy Révkomáromi András zákányi lelkészt karácsonykor Dernyére áthívták prédikálni, de a kaproncai pap elfogatta és a kaproncai főkapitány fogságban tartja, már 1634-ben is Zákányban kellett szolgálnia. E levél értelmében korábban Csurgón, mint református lelkész tevékenykedett, hiszen másképp a lábodi lelkész neki írt levele nem juthatott volna Kanizsai Pálfi püspök kezébe.

⁴²⁷ Csurgó (Somogy vármegye)

⁴²⁸ lelkészhez

belső ministereket⁴³⁰ s azt mondja: kik noha úgymond méltatlan ispajámnak⁴³¹ Szigetvárbán reám levelet írtanak volt némelyeknek ellenem való vadlásokból etc., melyet én nem annyira tulajdonítok őkegyelmeknek, mint azoknak, kiket jól ismertem, s néha velük jól is cselekedtem etc. Ugyanazon levélben több szókkal is emberséges emlékezetet tesz a kiskomáromi mindkét minister felől és ő magát nekik szeretettel ajánlja, hogy ha Isten élteti, őkegyelmekkel is szemben levén megismerkedik, és sem őkegyelmek ellen, sem a mi becsületes gyülekezetünk ellen nem akar semmiben is véteni. Második jelenség az, hogy a Szigetben való levélírás után Jagonics és Csala Légradon a senior asztalánál együtt voltak, és egymással emberségesen beszélgettek, és mivelhogy azelőtt egymást nem ismerték volt, barátságos maguk ajánlásával váltak el is egymástól. Sőt Csala még arra is ajánlotta ugyanott magát, hogy az én Kiskomárba való menetelemet megértvén, honoris gratia⁴³² följön a mi particularisunkba. Ezek így levén meg is mondom, hogy az a Jagonics levélírása nem oly sokakat megbotránkozató gonoszság amint kegyelmed kietleníti, és azért jólesett, hogy kegyelmed e dolog felől senkit alá nem fárasztott, mert ebbéli fáradtsága a kegyelmed atyafiának hasonló lett volna amaz egy régi közbeszédhez, hogy egyszer két gyermek viaskodván egyik a másiknak fejét betörte volt, és midőn az atyja a sebes gyermeket a bíróhoz vinné, az útban látta az a sebes gyermek a másikat, akitől meg sebesített volt, és megszólítván mondotta azt: Várj meg, csak ím az apám a bíróhoz viszen, s ha onnan megjövök ismét együtt játszunk, melyet hallván a gyermeknek atyja, bíróhoz menő szándékát félbe hagyta, gondolván azt, hogy vakok vának, s tarkájuk mind egy. De ezt ebben hagyván, esék ugyanazon synodusban értésemre, hogy Kóbor Surdról Marcaliba, az úr őnagysága jószágába, ahol azelőtt is lakott volt, akar visszaköltözni, kinek oda visszaköltözése felől némelyek így augurálnak,⁴³³ hogy alig kerülheti el ott Marcaliban Kóbor, hogy a török vajda fogságába ne essék, mert mivelhogy az ő első ott lakásában kölcsönbe egy fattyú leányt épített volt, aki most is ott él. Ha történik az, (hogy az ő szokása szerint) polgár ifjakkal együtt részegeskedik, találkozhat oly, aki azt az ő cselekedetét gyalázatosan neki szemére lobbantja, és abból aztán fiet descensus ad rixas et verbera,⁴³⁴ mely miatt a török vajda⁴³⁵ a bírságnak örülvén kezdi Kóbort Lakba⁴³⁶ vinni, honnan nem lehetséges, hogy valami bírság nélkül kiszabadulhasson. Ezt én kegyelmednek barátságosan jelentem meg, nem árt azért, ha atyafiára következő kelepccének eleit veszi. Mert noha de futuris contingentibus non est determinata veritas,⁴³⁷ mindazonáltal a török fúttá földön sok injuriák⁴³⁸ szoktak esni, még a magukat egyenesen viselő ministereken is. Adhatom

---

⁴²⁹ köszönti

⁴³⁰ A külső és belső jelzővel a városi és a várbeli lelkészre utal.

⁴³¹ szpáhimnak

⁴³² kegyes tisztelettel

⁴³³ jósolnak

⁴³⁴ eljutnak a veszekedésig és egymás hibáztatásáig

⁴³⁵ Általában ötven gyalogos élén álló tisztt.

⁴³⁶ Lak (Somogy vármegye), ma Öreglak

⁴³⁷ a jövőben bekövetkező eseményeket nem lehet pontosan ismerni

⁴³⁸ törvénytelenések, jogtalanságok

azt is értésére kegyelmednek, hogy a laskói superintendentiából jött föl Segesdre az én inspectiom alá egy oly frater, aki legitimae suae conjugis defector⁴³⁹ lett. Ki hogy az én Kiskomárból kibocsátott cursusomat⁴⁴⁰ meglátta, lelkiismeretétől furdaltatván, és a büntetéstől félvén nem mert följönni a particularisba. Hallom felőle, hogy a kegyelmed légrádi seniorja igen utána indult, hogy közülünk kegyelmekek közé hitegesse, amely hitegetés kegyelmekeknel immár szokásul kezdett bevezetni. Kegyelmed, én édes szerelmes fraterem, írja meg annak a légrádi seniornak, hogy annak tőlünk való elhitegetésébe ne fárassza elméjét, mivelhogy én az őkegyelme hitegetése nélkül is, magam jóakaratóból azt a fratert, mint desertort⁴⁴¹ kegyelmekek közé engedem, megmutatván azzal kegyelmekekhez való jóakaratomat. Ki, ha kegyelmekek közé recipiáltathatik,⁴⁴² nevezetes négy, és ugyan összeillendő (mint valami Dedalustól⁴⁴³ mesterségesen csinált quadriga⁴⁴⁴) atyafiai lesznek kegyelmednek Somogyban, úgymint egyik a megnevezett Kóbor, kinek fattya Marcaliban lábain futkos, kit a mi Patai Istvan⁴⁴⁵ püspökünk erkölcsstelenségeiért degradált⁴⁴⁶ is volt Kiskomárból. Második amaz bújdosó Csillag, ki felől constál kegyelmed előtt, hogy Koppányban⁴⁴⁷ egy bulyával latorkodott.⁴⁴⁸ Harmadik Georgius Ceglédi, ki leányát a töröknek eladta. Negyedik lesz az a segesdi perjurus⁴⁴⁹ et desertor. Azonkívül vannak még azon Somogyban két botránkozató életű ifjak,⁴⁵⁰ kik a mi synodusunkban compareálni büntetéstől való féltükben

⁴³⁹ hitvesét elhagyó

⁴⁴⁰ követemet

⁴⁴¹ árulót

⁴⁴² befogattatik

⁴⁴³ A görög mitológiában szereplő asztalos, képfaragó, aki feltalálta a fűrőt, a fűrész, a fejszét. Ő építette a krétai labirintust.

⁴⁴⁴ négyfogatú szekér

⁴⁴⁵ Patai István (1555–1637) tanulmányait Pápán és Tolnán végezte. 1573-ban Tolnán szentelték fel, és ez évtől Rohoncon szolgált, majd 1585-től Pápán lelkész. Legkésőbb 1605-től 1613-ig Batthyány Ferenc udvari prédikátora Rohoncon és Szalónakon. 1612. június 19-én a Dunántúli Református Egyházkerület püspökévé választották. 1613 ősztől veszprémi, 1623 nyarától pápai, 1624 elejétől kiskomári, majd 1626 júniusától ismét pápai lelkész. 1628 novemberében egyik műve miatt rá váró üldözés elől Belényesre költözött és lett a település lelkésze. Itt a bihari egyházmegye 1631-ben esperessé választotta. A szakirodalom négy művét, verseit és számos levelét ismeri. RMKT XVII/8. 176–181., 526–527. p.; ZOVÁNYI, 1977. 462. p. (Pathai István név alatt, nála halála időpontja: 1632. második fele.); KÖBLÖS–KRÁNITZ, 2009. 540. p.

⁴⁴⁶ tisztségétől megfosztott

⁴⁴⁷ Koppány (Somogy vármegye), ma Törökkoppány

⁴⁴⁸ ágyassal paráználkodott

⁴⁴⁹ hitszegő

⁴⁵⁰ Hevesiváni Orbán egresi és Bertóti (Berthóti) Márton szentmiklósi lelkészekről van szó, akik nem akartak elmenni a Kanizsai Pálfi János püspök által összehívott zsinatra, és lelkésztársaikat is azzal fenyegették, ha ezt megteszik a török bégnél beárulják őket. A püspök erről tudomást szerzett és 1632. május 16-án kelt levelében megfenyegette őket, ha valamelyik prédikátornak az ő árulkodásuk miatt baja esne, kiskomári katonákkal hozatja maga elé őket. THURY, 1998. 277–278. p. A püspök levele megtalálható a dunántúli református egyházkerület jegyzőkönyvében: EFK. Cat. VI. Relig. Tit. III. k. No. 1. fol. 290.

nem mertek, kiknek kezemre való kerítésemre bizonyos embereket bíztam. Ha őket kezemre keríthetem, büntetésük én gondom leszen, hol⁴⁵¹ pedig kezemre őket nem keríthetem, azután azokat is nem bánom, ha kegyelmedhez folyamodván kegyelmed recipiálja, sőt ugyan jó néven veszem, ha kegyelmed velük való aggódástól megment. Végezetre, hogy azt is egy néhány szókkal kegyelmednek megjelentsen, esék értésemre ugyanott az is, a kiskomári fő patronusnak⁴⁵² sárvári várban minémű mulatsága volt kegyelmeddel. Kegyelmed néminemű halott fölött való praedicationban⁴⁵³ őkegyelmét (amint neki kegyelmed felől referáltatott) publice⁴⁵⁴ kinevezte volt, hogy azt vallaná, hogy a Christusnak szájjal vétetett teste a secessusba⁴⁵⁵ menne. Ezt az a patronus kegyelmednek nem alacsony rendben való emberek előtt szemére vetette, és kegyelmedet erős beszédekkel urgeálván arra vitte, hogy kegyelmed tagadással mosdott ki belőle. Ezt (mi tagadás megbocsásson kegyelmed édes fraterem) kegyelmed felől ugyan mosolygással hallottam. Eszesen is cselekedte kegyelmed, mert azt tartják, hogy még a pogány török előtt is nincs hathatós bentség mint e egynéhány szó: Nem tudom, nem hallottam, nem láttam, nem mondottam. Ez az, mit a mi magyarjaink szoktak mondani: Törvényben is tagadás jó. Nem is derekas észszel cselekedte volna, ha szintén cselekedte volna is, ha arra az emberre azt fogta volna kegyelmed, ami nem az ő vallása, mert hagyom én azt a kegyelmed conscientijára, hogy senki a mieink közül assective⁴⁵⁶ azt nem mondja, hogy Corpus Christi ore comestum vadit in secessum, hanem ab absurdo perita consequentia.⁴⁵⁷ Urunknak amaz mondásából, Omne quod in os intrat, in ventrem vadit, et in secessum emittitur⁴⁵⁸ szoktunk így kegyelmedek ellen argumentálni.⁴⁵⁹ Omne quod in os intrat, in ventrem vadit, et in secessum emittit. Atqui Corpus Christi in os intrat. Ergo. Corpus Christi in ventrem vadit, et in secessum emittitur. Maior praepositio est Salvatoris. Minor vera. Conclusio ex duabus praemissis ultro sequitur. Quae quidem conclusio cum sit absurdissima, merito erit censenda etiam praepositionum alter ultra scilicet vel maior vel minor, non autem certe maior. Sequitur ergo quod sit minor. Quod nempe Corpus Christi in os intret.⁴⁶⁰ Ami azért nem a mi vallásunk. Ezután is ne tekerjen

⁴⁵¹ ha

⁴⁵² Sárkány István kiskomári főkapitánynak

⁴⁵³ ígehirdetésben

⁴⁵⁴ nyilvánosan

⁴⁵⁵ árnyékszékbe

⁴⁵⁶ utánzólag

⁴⁵⁷ Krisztus teste a szájból megemészte az árnyékszékbe jut, hanem visszasan okos következtetéssel

⁴⁵⁸ Mt. 15,17. „Mégsem értitek-é, hogy minden ami a szájon bemeget, a gyomorba jut, és az árnyékszékbe vettetik.”

⁴⁵⁹ érvelni

⁴⁶⁰ Minden, ami a szájon bemeget, a gyomorba jut, és az árnyékszékbe vettetik. Ámde Krisztus teste a szájon bemeget. Tehát: Krisztus teste a gyomorba jut, és az árnyékszékbe vettetik. A nagyobb feltevés a Megváltó [szava]. A kisebb igaz. A következtetés a két feltevésből egyenesen következik. És bár legyen ez a következtetés a legvisszásabb, méltán lehet úgy gondolni, hogy a feltevések közül az egyik, mármint

kegyelmed valami kordából⁴⁶¹ való kötelet, mellyel azt igyekeznék reánk kötni, hogy így a kegyelmed candorja és modestiája⁴⁶² előttünk naponként világosabban kitessék. Nem búsítom kegyelmedet több szóval. Ezeket is ágyban fekvén podagrának⁴⁶³ sikató⁴⁶⁴ fájdalmi között dictáltam,⁴⁶⁵ és ugyan úgy tetszett, hogy e levéldictálásnak meditatioi⁴⁶⁶ között mintha veled szemben beszéltem volna, annyi ideig nem kevésé ugyan megenyhüdtöm fájdalmaimnak élessége. Kegyelmednek kívánok Istentől mind a kegyelmed kedves háza népével egyetemben jó egészséget, és tisztének elkövetésében Istenes és nem praeposterus zelust.⁴⁶⁷ Kegyelmed engem ezután is régi jóakaró atyafiának és barátjának ismerjen. His eandem reverendam dominationem vestram una cum suis pro animi sententia valere syncere exopto. Datum Gissingae in ipso Ascensionis Domini festo. Anno 1632.

Reverendae et clarissimae dominationis vestrae

Frater et amicus veteranus

Johannes Paulidis Caniseus⁴⁶⁸

**12. Dunántúli református esperesek és alesperesek Nádasdy Pál Vas vármegye főispánja, Dunántúli kerületi főkapitány, a Kani-
zsával szembeni végek főkapitánya és császári és királyi taná-
csoshoz. Szecsőd, 1632. április 1. Lelőhelye: fol. 286–288.**

Illustrissime comes ac domine domine nobis gratiosissime.

Post debitam salutis praestationem humillima procerum nostra suffragia devote recommendamus.⁴⁶⁹

Látogassa a felséges Úr Isten minden kívánsága szerint való lelki, testi jókkal nagyságodat, mind a nagyságod kedveseivel egyetemben.

Hogy Zarkóczi Sámuel praedicator miatt minekünk aggasztáló⁴⁷⁰ gondokkal magunkat fárasztanunk kell, az Istentől rajtunk azért való sanyargatásának ismerjük lenni, hogy mi Sámuel az egyházi szent tisztre felvettük, és e sanyargatás által tanít Isten bennünket, hogy az embereknek megválogatásában ezután okosabbak és szemesebbek legyünk. Beteljesedett rajtunk

---

a nagyobb vagy kisebb, magától az, de nem bizonyosan a nagyobb. Ebből az következik, hogy a kisebb. Mert hát nyilván Krisztus teste bemegy a szájon.

⁴⁶¹ bélhúrból

⁴⁶² becsületessége és tisztessége

⁴⁶³ köszvénynek

⁴⁶⁴ éles

⁴⁶⁵ mondtam tollba

⁴⁶⁶ gondolatai

⁴⁶⁷ visszás buzgóságot

⁴⁶⁸ Ezekkel kívánom, hogy tisztelendő uraságodnak az övével együtt lelke szándékával jó egészsége legyen. Kelt Németújváron az Úr mennybemenetelének ünnepén. Az 1632. évben. Tiszteletreméltó és jeles uraságodnak testvére és régi barátja Kanizsai Pálfi János.

⁴⁶⁹ Méltóságos gróf úr, nekünk legkegyelmesebb urunk. Kijáró üdvözlötünk után magas szolgálatunk, alázatos könyörgéseinket kegyesen ajánljuk.

⁴⁷⁰ aggasztó

amaz szokott mondás: Ictus piscator sapit.⁴⁷¹ Mert noha felőle nálunk tudva volt, hogy lopásáért a németújvári várban arestumban⁴⁷² tartatott, de azonkívül több gonoszságait mi nem tudtuk, sem felőle (Amelyről megvalljuk, hogy bennünk nagy oscitantia et inconsiderantia⁴⁷³ volt. De nincs oly eszes, ki valaha meg nem csalatnék.) úgy, amint kellett volna nem tudakoztunk, mert superintendensünket sok utána való járásával szintén eluntatta volt. Azért, minthogy külső alázatosságát és poenitentia⁴⁷⁴ tartását előttünk mutatta, (mi szívét nekie nem láthattuk) azt látván, sokaknak mellette való törekedésére, oly reménységgel, hogy minden előbbeni vásottságainak⁴⁷⁵ ellene mondván, az Isten Ecclesiában hasznos edény igyekezik lenni, a praedicatori szent hivatalra felvettük volt, gondolván azt, hogy lám Szent Máté⁴⁷⁶ is sokakat megcsaló és nyomorító vámos volt, mindazonáltal Isten azt nem nézte, hanem kegyelméből az apostoli méltóságos tisztre felvette, és szent életű, hasznos tanító lett belőle, mert az Isten e drága rendre senkit méltót nem talált, hanem akik méltónak látszottanak, avagy látszatnak, azokat ő tette arra méltókká. Minek utána azért köztünk a praedicatorságra felszenteltetett, (ugyanakkor maga szabad jó akaratából a mi helvetiai confessionkra,⁴⁷⁷ mint akármelyikünk, erős esküvéssel ő magát kötelezte) azután szava meghihető⁴⁷⁸ emberek által esett értésünkre, hogy lopása miatt Sárvárra is csapdába esett volt, és nagyságod, mint az Istennek két kőtábláját oltalmazó, s igazságszerető fő magistratus, törvény szerint meg is büntette volna, ha a tőle megkárosított emberrel való transactio és contentálás⁴⁷⁹ szerint, sok fő emberek törekedése által élete nagyságodtól meg nem nyeretett volna. Ami illeti praedicatorságában való életét is, azzal felőle való jó reménységünket naponként csalatkoztatta és fogyatkoztatta, ő magát botránkoztató részszégre adván, mely miatt kétség nélkül érdemlett büntetéstől való féltében (minthogy az ördög a gonosz embert egy vétekből másikba szokta vinni) arra vetemedett, hogy azt a hitet, melylyel a mi helvetiai confessionkra erősen megesküdt, álhatatlanul megszegné, magát a mi superintendentiánk alól titkon kivenné, és Bertalan püspök⁴⁸⁰ urunkhoz újabb esküvéssel csatlaná⁴⁸¹ és kötelezné. Mely dolgot benne, midőn patronusai közül némelyek eszükbe vették volna, superintendens urunknak Németújvárra sietséggel tudására⁴⁸² adták, ki, mint Sámuelnek (még akkor) legitimus praelatusa és competens bírāja siketségre e dolgot nem vevén jött Körmendre, és ott létében, abban, hogy Sámuelhez nyúlna ilyen modust fundamentumával⁴⁸³ cselekedetének azt

⁴⁷¹ Kárán tanul az okos.

⁴⁷² börtönben

⁴⁷³ restség és gondatlanság

⁴⁷⁴ bűnbánat

⁴⁷⁵ csintalanságainak

⁴⁷⁶ Máté evangélista

⁴⁷⁷ református vallásunkra

⁴⁷⁸ szavahihető

⁴⁷⁹ egyezés és követelés

⁴⁸⁰ Berthalan – Kis Bertalan evangélikus püspök

⁴⁸¹ csatolná

⁴⁸² tudtára

⁴⁸³ alapul

vette föl, hogy Sámuel ha szintén elhajlott volna is, de még az ő inspectioja alól ki nem költözött, azért (minthogy országunk végezése szerint minden praedicatornak bizonyos superintendensének kell lenni, és mindenik superintendensnek az ő inspectiojának határán belül jurisdictioját⁴⁸⁴ exerceálni, és esküvése ellen valami botránkozást indító ministert 2dum leges⁴⁸⁵ ecclesiasticas coerceálni szabad, sőt ugyan tisztében, melyre megesküdt, járó dolog) ő neki is szabad volna Sámuel e cselekedetért előfogni,⁴⁸⁶ és felőle megexaminálni,⁴⁸⁷ ha az ugy vagyon-e avagy nincs, és őtet senki ezért méltán nem vádolhatná, mint ha tisztén kívül cselekednék, avagy sarlóját a más ember vetésébe elégítené. Ezt fundamentumul felvetvén küldött ki 22 die martius⁴⁸⁸ Szecsődre két praedicatorokat, kik mellé a körmendi vajdától kért három hajdúkat, a végre, hogy ha mire kelne⁴⁸⁹ a dolog, együgyű praedicatorokat, kiváltképpen Sámuelnek durcás felesége ellen oltalmaznák, ki ne talánd aszaggal⁴⁹⁰ is kiverni kezdené őket a házból. Mellettük írt a patronusoknak credencialist,⁴⁹¹ és nekik meghagyta, hogy legelsőben is a patronusokat megkeressék, azokkal együtt menjenek a parochialis⁴⁹² házba, Sámuelhez, és azok jelenlétében s hallására proponálják⁴⁹³ neki a követséget, tőle megtudakozzák, hogy ha igaz volna-e, hogy tőlünk desciscált,⁴⁹⁴ és ha fateálja,⁴⁹⁵ magát bátor meg ne fogják (mert a superintendensnek a rabtartáshoz sem ereje sem módja nincs), hanem az ordinatiokor⁴⁹⁶ neki adott mi testimonialisunkat⁴⁹⁷ tőle előkérjék, és mitőlünk mutuáltatott⁴⁹⁸ könyveit, patronis non renuentibus⁴⁹⁹ Körmendre őhozá behozzák, de a patronusok ellenzése ellen semmit ne cselekedjenek. A legatusok mind ez instructio⁵⁰⁰ szerint procedáltak. Együtt a patronusokkal mentek Sámuelnek házához, azok hallatára beszéltek vele, ő nem tagadta a dolgot. Ezek, noha kívánták, hogy a testimonialist előadja, de nem adta. Ugyanazért semmi marhájához nem nyúltak, mert a patronusok arra kötötték magukat, hogy in festo annunciationis⁵⁰¹ együtt levén az egész fára⁵⁰² közönségesen végeznek e dolog felől, és tetszésük s

---

⁴⁸⁴ joghatóságát

⁴⁸⁵ második törvény

⁴⁸⁶ elővenni

⁴⁸⁷ megvizsgálni

⁴⁸⁸ március 22. napján

⁴⁸⁹ fordulna

⁴⁹⁰ szeméttel, trágývával

⁴⁹¹ megbízólevelet

⁴⁹² lelkészlak

⁴⁹³ hirdessék ki

⁴⁹⁴ elpártolt

⁴⁹⁵ elismeri

⁴⁹⁶ felszenteléskor

⁴⁹⁷ bizonyoságlevelünket

⁴⁹⁸ kölcsönzött

⁴⁹⁹ patrónusok tiltakozása nélkül

⁵⁰⁰ utasítás

⁵⁰¹ angyali üdvözlés ünnepén, azaz március 25-én

⁵⁰² gyülekezet

végezésük mi legyen superintendensünket certificálják felőle.⁵⁰³ És e válasszal tértek meg a legatusok dominus superintendenshez. Itt, igazság szerető úr, bátor, nagyságod tegyen felőle ítéletet, ezekben mit vétett olyat a mi superintendensünk, amelyért nagyságodtól haragot érdemelne? Nem tiszte szerint cselekedte, ha Sámuel az ő inspectioja alól Bertalan urunk püspöksége alá elköltözött volna, és oda küldött volna reá a mi superintendensünk, úgy határa kívül lépni mondathatnék, és úgy lehetne dolga feddendő, melyet mindazáltal ő nem cselekedett. Kérdezze meg valaki Bertalan urunktól, ha az őkegyelme inspectioja alatt lévő ministerek közül valaki, aki az augustana confessiora⁵⁰⁴ megesküdt, mihozzánk adná magát, és őkegyelme azt bizonyosan eszébe venné, míg az ő inspectiojának határán belül, helységben tapasztalná, vajon szándákát végbe hamar békével vinné? Vajon nem élne-e az ellen a püspöki méltósággal (sőt a nagyságod pajzsa alól vitézkedvén), aligha még sárvári fogságba is el nem vitetné? Ha azért őkegyelme sem szenvedné el vállvonítással valamely praedicatornak elpártolását, hanem hozzányúlna, és azért magát méltán feddendőnek lenni nem ítélné. Egy jó lelkiismeretű ember is a mi superintendensünket azért méltán nem kárhoztathatja, mivel, tiszte szerint Sámuelnek elpártolását akarta remorálni.⁵⁰⁵ Nem is cselekedett azután is, hogy a legatusok Szecsődről megjöttek, semmit privato affectu⁵⁰⁶ ellene, hanem mint superintendens félvén azon, hogy Sámuel az ő gonosz példájával a szecsődi ecclesiát corrupálja, ad 1 die Aprilis particularis synodust promulgált⁵⁰⁷ Szecsődre, nem annyira Sámuelre, mint az ott levő ecclesiáért. A synodusnak promulgatioja⁵⁰⁸ mellett becsületes senior tár-sunkat küldötte Szecsődre, ki által mind a fárát, mind Sámuelet assecurálta,⁵⁰⁹ hogy ő nem azért gyűjti oda a synodust, hogy vagy magát megfogná, vagy marháját elpraedálná,⁵¹⁰ hanem kiváltképpen a fárát akarja megvesztegetesétől intésével oltalmazni, és tőle elpártolásnak okait megérteni. De Sámuel mégis a synodus terminusának előjövése alatt, conscientiae stimulis agitatus,⁵¹¹ nagyságodhoz, mint főispánhoz confugiált,⁵¹² és nagyságodat csuda mely sinistre⁵¹³ informálta. Melytől indítatván nagyságod arra dimittálta⁵¹⁴ magát, hogy a mi synodusunknak napjára Szecsődre, hallatlan példával, banderiumot⁵¹⁵ és seculare brachiumot küldene, mi végre, azt nagyságod tudja. Maga, mind mi, s mind a mi superintendensünk mindenkor oly engedelmességgel volt, s vagyon is nagyságodhoz, hogy nagyságodat fő magistratusának és

⁵⁰³ róla

⁵⁰⁴ evangélikus vallásra

⁵⁰⁵ akadályozni

⁵⁰⁶ saját érzelemből

⁵⁰⁷ a szecsődi gyülekezetet elcsábítja, április 1. napjára részssinatot hirdetett

⁵⁰⁸ hirdetése

⁵⁰⁹ biztosította

⁵¹⁰ elzsákmányolná

⁵¹¹ lelkiismeret-furdalása miatt

⁵¹² folyamodott

⁵¹³ rosszul

⁵¹⁴ hatalmazta fel

⁵¹⁵ fegyveres csapatot

patronusának ismervén, csak a legkisebbik szolgája által való üzenetére is, nagyságodnak igazságos dologban kész obsecundálni.⁵¹⁶ Azért nagyságodtól mi inkább azt várjuk, hogy nagyságod minket superintendensünkkel együtt a mi igazságunkban, s vékony állapotunkban kegyesen protegálna.⁵¹⁷ Mivelhogy nagyságod sine personarum respectu,⁵¹⁸ szegénynek, boldognak, s azonképpen minekünk is megesküdt, és köteles oltalmazásunkra, holott⁵¹⁹ mi is minden vasárnapon egyéb keresztyén patronusok között nagyságodért is szoktunk Istennek közönségesen imádkozni, nagyságodnál annak okaért Sámuel vádolásának nem kellett volna hiedelmesnek lenni,⁵²⁰ mert semmi nem volt igaz benne, amint ugyanazon synoduskor in facie loci,⁵²¹ sok fő emberek jelenlétében nyilván⁵²² megbizonyosodott. El annyira,⁵²³ hogy Sámuel ügyének igazságához nem támaszkodhatván, noha igaz elegendő oltalom volt mellette, melyhez képest semmi erőszaktételtől nem kellett volna félni, de még csak elő sem mert jönni, hanem bújdokolt és lappangott. Semmit egyebet tőle superintendensünk nem kívánt, hanem csak azt, hogy a mi testimonialisunkat nekünk visszaadja, holott⁵²⁴ immár tőlünk elhajlott, nincs hozzá semmi igazsága, azért nem akarjuk, hogy azzal éljen, hanem azoktól vegyen testimonialist akikhez csatolta ő magát. Ha tőlünk elszakadt, ám tarcsa dolgát, aggodjék Bertalan urunk is vele, megismerheti őkegyelme, Sámuel minémű ember legyen. Mi ugyan könnyebbségnek tartjuk mikor efféle emberek, mint ő kivetemednek közülünk. Eből mindazáltal, midőn a büntetéstől való féltében valamely minister egyik superintendentiából a másikba praetextu confessionis transfugiál,⁵²⁵ és egyik superintendens a másiknak fugitivusát⁵²⁶ annak injuriájával recipiálja, minémű abusus⁵²⁷ és vétkekre való licentia emergálhasson,⁵²⁸ nagyságod eszessége könnyen megítélheti. Mi, ha szintén Bertalan urunk alól valamely erköltestelen minister büntetéstől félvén közinkbe adná is magát, bona fide⁵²⁹ mondjuk, hogy coetusunkban⁵³⁰ nem recipiálnánk. Minek okaért nagyságodat az egy elő Istenért kérjük, hogy nagyságod a mi superintendensünket igazságában oltalmazza, hogy az ő határán belül az ő tisztét, melyre megesküdt szabadosan exerceálhassa, és a mi kicsiny coetusunkat dirigálhassa.⁵³¹ Tudja azt nagyságod, hogy az ő tisztében való megháboríttatása mind az egész coetusunkra tendál, és az ő személyében

---

⁵¹⁶ kedvében járni

⁵¹⁷ oltalmazna

⁵¹⁸ személyválogatás nélkül

⁵¹⁹ mert

⁵²⁰ hinni

⁵²¹ a helyszínen

⁵²² teljesen

⁵²³ oly annyira

⁵²⁴ mert

⁵²⁵ vallás ürügyén átszökik

⁵²⁶ szökevényét

⁵²⁷ felhasználás

⁵²⁸ szabadság támadhasson

⁵²⁹ jó hittel

⁵³⁰ társaságunkba

⁵³¹ vezethesse

mindnyájan mondattatunk injuriát szenvedni. Annak felette senkinek superintendensünk ellen való méltatlan panaszát és vádolását nagyságod be ne vegye, hanem egyik fülét őkegyelmének tartsa, mivelhogy mi őkegyelmét oly jó conscientiájú embernek ismerjük lenni, hogy semmit, privato affectu, a mi consiliumunk⁵³² nélkül, tisztén kívül cselekedni, és sarlóját más vetésébe bocsátani nem igyekezik. A nagyságod mi superintendensünkhöz való jó akaratát, mi egész coetusul Isten imádásunkbeli szolgálatunkkal igyekezünk nagyságodnak meghálálni. His eandem illustrissimam magnificentiam vestram una cum sibi dilectissimis, gratiosae Jesu Christi protectioni devote recommendamus, qui eandem in ecclesiarum evangelicarum emolumentum diutissime conservet. Datum in Szecsőd in nostra synodo particulari 1 die Aprili anno 1632.

Illustrissimae magnificentiae vestrae

Clientes debita submissione addictissimi.

Ecclesiarum orthodoxarum helveticae confessionis in comitatibus
Cis Danubianis existentis seniores, proseniores
caeterique ministri.⁵³³

---

⁵³² tanácskozásunk

⁵³³ Ezekkel nagyságodat szeretettel együtt buzgón Jézus Krisztus nagylelkű gondoskodásába ajánljuk, hogy ő az evangéliumi egyházak épületét hosszasan megőrizze. Kelt Szecsődön a mi részrsinatunkon az 1632. év április 1. napján. Nagyságodnak elkötelezett alázatos odaadó szolgái, a dunáninenni vármegyék igazhitű helvét hitvallású egyházainak esperesei, alesperesei és többi lelkészei.

Lonovics József Majláth György fölötti emléke- szédének változatai¹

Busku Anita Andrea

Lonovics József (1793–1867) az 1860-as években a konzervatívok fontos egyéniségének számított. Melki, majd bécsi emigrációjából hazatérve, az amnesztia tisztítótüzén átesve ismét a politikai csatározások meghatározó szereplőjévé vált. Noha fénykorát húsz–harminc esztendővel korábban élte, a hosszú hiátus után újra összeült országgyűlésen, illetőleg az ahhoz kapcsolódó előkészületek és lezáró tárgyalások során ismét bekapcsolódhatott a törvényhozási folyamatba. Lonovics egri kanonokként, majd csanádi püspökként tapasztalt államférfinak számított, s konzervatív, dinasztiapártoló habitusát messzemenőig érvényesítette azokon kívül is.²

Majláth Györggyel (1786–1861), az országbíróval mind politikai irányultságuk, mind emberi habitusuk és szónoki stílusuk több közös vonást mutat. Némileg eltérő életútjuk – Lonovics főpap, míg Majláth nemesi származásából eredő pozíciók birtokosa – leginkább a Windisch–Grätzhez, Bicskére indult küldöttségben ért össze, ahol mindkettőjük személyét egyaránt elutasította ugyan a herceg s így az uralkodóház, ám halálukkor egyértelműen (kormánypártiak és ellenzékiek) egyként búcsúztak tőlük, mint a nemzet nagyjaitól.³

Tekintve, hogy Lonovics József emlékezete meglehetősen elhanyagolt, személye méltatlanul elfeledett, írásainak közreadása, illetőleg elemzése kiemelkedően fontos feladat. Szükségesnek látjuk, hogy eredeti formájában lehetővé váljon a kutatás számára leghíresebb emlékebeszédének kézirata, illetve az abból levonható tanulságok.⁴ A szöveg ugyanakkor nem ismeretlen, hiszen megjelent nyomtatásban még a keletkezésének évében.⁵ Történeti, retorikai vonatkozásait jelen esetben nem tisztünk vizsgálni, e

---

¹ A publikációt megalapozó kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program - Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése országos program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

² Ld. Pálffy Mórival folytatott levelezését: Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (továbbiakban: OSzKkt.) Fol. Hung. 1920. (= Lonovics József iratai. Lonovics életére, pályájára, a vezetése alatt álló egyházmegyéik igazgatására vonatkozó iratok, 1793–1867) IV. ff. 236–242, ff. 251–254; vö. BUSKU ANITA ANDREA: Lonovics József levelei Pálffy Mórchoz, 1862. In: Lymbus. Magyarságtudományi Forrásközlemények. Főszerk.: Ujváry Gábor. Bp., 2010. 247–261. p.

³ A küldöttségnek tagja volt még Batthyány Lajos, Deák Ferenc és Mailáth Antal is. A „haza bölcsének” beszámolóját ld.: Szószék és csatatér. Politikusi naplók és visszaemlékezések, 1848–1849. Szerk.: Hermann Róbert. Bp., 2000. 410–415. p.

⁴ OSzKkt. Fol. Hung. 1919 (= Lonovics József beszédei, I). ff. 134^r–149^r.

⁵ LONOVICS JÓZSEF: Emlékebeszéd idősb. székhelyi Majláth György m. akad. igazgató tag felett. Pesten, 1863. (MTA Évkönyvei, X. 11. sz.)

jellemzők analizésével kapcsolatban korábbi kutatásunk során kellően körüljártuk a témát.⁶

Hogy szükséges a kézirat szövegének pontos közreadása, mi sem mutatja jobban, mint az egykori csanádi püspök méltatása kapcsán keletkezett szöveg utóéletének számos tanulsága. Ipolyi Lonovics fölött tartott emlékbeszédének ugyanis több változata is fennmaradt.⁷ Kiadta Heckenast a *Pesti Hírnök* mellékleteként;⁸ ugyanez a melléklet megjelölése nélkül szintén napvilágot látott; megjelentette Eggenberger is;⁹ ahogyan a *Melléklet az Idők Tanújához* címmel ugyancsak; illetőleg akár fontos tanulságokkal szolgálhatna Ipolyi kézírata az esztergomi Prímási Levéltárban. Az egyes szövegváltozatok hasonló eltéréseinek hátterében az áll, hogy a Török János által szerkesztett *Pesti Hírnök* és a Lonkai Antal által jegyzett *Idők Tanúja* című folyóiratok az 1860-as évek elejétől egyházi befolyás alá kerültek, 1868 végén pedig egyesültek. A társulás után a *Magyar Állam* nevet vette fel az újság Lonkai főszerkesztése alatt.¹⁰ A Heckenastnál nyomtatásra kerülő verzióval szemben némileg tartalmasabb az Eggenbergernél kiadott. Például a 19. lapon ez utóbbinál a következő megjegyzés szerepel a szónoklatok elenyészésével kapcsolatban – ellentétben a többi változattal – : „Azóta értesültem, hogy egyházi beszédei közül néhány még kéziratban egyeseknél fennmaradt.”

A Lonovics által írt autográf kézirat, valamint a nyomtatott változat között talán a legszembetűnőbb különbség a néhány évtizede bevezetett helyesírási elvekhez való szándékos közeledés („academia” – „akademia”), valamint a nyelvjárási jelenségek elnyomása – pontosabban a helytelennek érzett alakok felváltása a helyesnek véltelkkel. Szembetűnő a kézirat rövid magánhangzóinak hosszúval történő felcserélése (például „szabályszerű” – „szabályszerű”, „kihültek” – „kihültek”, eleve az -ul/-ül képző csaknem mindig, „ugy” – „úgy”), vagy az archaikusabb toldalékok modernebbel való felváltása („jellemvonásik” – „jellemvonásaik”), de bizonyos esetekben láthatóan helyesnek érezte a kiadó, esetleg a nyomdász a kéziratban is szereplő alakokat megtartani: „éltök” – „éltök.” Jó pár alkalommal előfordul a tartalmi változtatás is, egyes esetekben kevésbé („aki” – „amely”, vessző helyett és, egy újabb jelző betoldása a meglévő mellé, „művészi összhangzás” – „művészeti összhangzás”), máskor lényegesebb („épüljenek” – „kéjelegjenek”), míg olykor igen fontos szemantikai különbséget okozva ezzel az eljárással. Utóbbira példa lehet, hogy a 145r-en két esetben is merőben más évszám szerepel a kéziratban, mint a

⁶ BUSKU ANITA ANDREA: Lonovics József emlékbeszédei. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 2010. 1. sz. 25–75. p.

⁷ Ipolyi Arnold (1823–1886) Törökszentmiklóson szolgált, később egri kanonok, beszercebányai, majd nagyváradai püspök. A *Magyar Mythologia* című írásával – merőben szokatlanul – akadémiai beszédben váltotta ki Csengery Antal bírálatát.

⁸ IPOLYI ARNOLD: Lonovics József érsek, Magyar akadémiai igazgató- és tiszt. tag emlékezete. Tartatott a MTA-ban: 1868. máj. 18.) Pest, 1868. (Melléklet a „Pesti Hírnök”-höz).

⁹ MTA Évkönyvei. XI. köt. Pest, 1868.

¹⁰ Vö.: Haza és haladás. A reformkortól a kiegyezésig. (1790–1867) Bp., 2000. [Online: Magyar Elektronikus Könyvtár, <http://mek.oszk.hu> – 2013. november.]

nyomatott verzióban: az 1839–40 / 1843–44. és az 1843–44. / 1847–48. évi diéták keveredését követhetjük nyomon.

Sok esetben eltérő a nyomtatott szöveg mondanivalója, azonban mégsem jelenthetjük ki, hogy Lonovics – legalábbis jelentősen, adatolható módon – tiltakozott volna a szellemi termékébe való beavatkozás miatt, hiszen nem egy levele fennmaradt, amelyben írását népszerűsíti, illetve a gratulációkra reagál, ám egy alkalommal sem teszi szóvá a kiadvány gyenge minőségét.

Igen sok a különbség tehát a kézirat és a nyomtatvány között, ami felveti annak a lehetőségét, hogy talán nem a Lonovics által papírra vetett változat került a nyomdászhoz, hanem a beszéd elhangzásakor lejegyzésre került variáció szövegét veheti kézbe az olvasó. Az egykori csanádi püspök híres volt jó memóriájáról, szónoki képességeiről, így feltételezhetjük a beszéd emlékezetből történő előadását. A tévedések, lejegyzett szavak felcserélése pedig betudható a betegeskedő, szellemi képességeit ugyan megőrző, ám már korosodó állapotának, valamint a lelkileg megterhelő eseménynek – hiszen olyan dolgokról kellett nyilatkoznia, melyek a saját életét nagyban befolyásolták, száműzetésre és egyházi méltóságairól való lemondásra kényszerítették.

Maga a kézirat elkészítése azt az eljárást követte, mi szerint az írója előbb összeállította jegyzeteit, s egy későbbi fázisban kívánta kiegészíteni azokat az adatokat, melyek nem jutottak rögtön eszébe. Ilyen többek között a 137v lapon az erdélyi kiküldetés évszámának hiányos megadása, de talán ez húzódhat meg annak a háttérben is, hogy a kézírásos verzióban egy helyütt (135r) pusztán a „több országgyűlésen” kifejezés szerepel, míg a végleges változatban konkrétan az 1811–12. évi diéta kerül említésre.

Az adott forrást betűhíven, a rövidítések megtartásával, csupán az emendálás elvégzésével adjuk közre. Lábjegyzetben jelöljük a kézírathoz képest a nyomtatott változat eltéréseit. Az utóbbiban nem, az előbbiben viszont a kihúzás szándékával szereplő rész jelölése: <n>, a föléírt javítás jelölése: [n], az utólagosan, a lap szélére, netán más lapra írt betoldásé: {n}, az olvashatatlan kifejezésre a * utal. A lapszám jelölése: (nr), illetve (nv), a lap rectoja, illetve versoja alapján. A kéziratban szereplő részletek esetében aláhúzással történik a kiemelés, míg a nyomtatottban ritkítás révén, itt az eredeti eljárásnak megfelelően aláhúzzuk. A kéziratban szereplő, ám kihúzott – így a nyomtatottban nyilván nem szereplő – részt csak kurziváljuk, nem jelöljük külön, hogy nem olvasható a nyomtatottban. A kézirat és a nyomtatott közötti különbségeket, amennyiben lehetséges, kurziválva jelöljük, valamint lábjegyzetben is megfogalmazzuk. Ha más-képp szerepelnek a bekezdések a nyomtatott változatban, mint a fogalmazványon, azt nem jelöljük. Az őrszót közöljük.

* * *

Lonovics József *Emlékbeszéd idősb. székhelyi Majláth György m. akad. igazgató tag felett* c. munkájának szövegkritikai kiadása az *Egyháztörténeti Szemle* 2014. évi 1. számának internetes változatában (www.egyhtortszemle.hu) olvasható.

The Second Visitation of the Provostry of Esztergom-Szentistván

C. Tóth, Norbert

The author analyses the registers of the second ecclesiastical visitation of the collegiate chapter which was established in 1390 in the castle of Esztergom by archbishop János Kanizsai (1387–1418) in honour of Saint Stephen Protomartyr. The surviving copy is a mere draft prepared about the visitation: it only contains the answers, and is dated neither by the year nor by the day. Thus one of the aims of the analysis of the text, which is published in extenso in the appendix of the present study, was precisely to locate it in time, and thus to determine the time of the visitation itself. Further archival sources, together with the data of the archontology containing the dignitaries of the cathedral chapter of Esztergom, seem to prove that the visitation in fact took place sometime around the year 1408. Evidence surviving from this year and from early in 1409 attest that a general visitation of churches in the province of Esztergom was then ordered by archbishop János Kanizsai. One of the reasons must have been the recent restoration to the prelate of his residence. For the castle of Esztergom had in November 1403 been occupied by the troops of king Sigismund in connection with the revolt against the king led by archbishop Kanizsai himself, whereupon the castle had been administered upon royal delegation by Stibor, voevode of Transylvania, for one decade and a half. The revenues of the archbishopric had equally been confiscated and diverted to the royal treasury. The archbishop was gradually restored to his dues: he received the castle late in 1407, and the revenues in 1408–1409. Lay administration of the seat of his province and of his revenues justified sufficiently the decision taken by Kanizsai to hold a general inquest in order to measure the damages suffered and the state of ecclesiastical discipline. The second aim of the analysis was the study of the surviving text of the second visitation and its comparison with the description provided by the first visitation. For the first visitation of the church of Esztergom-Szentistván was undertaken in August 1397, a mere six years after its foundation, and its booklet-form text, truncated at the end, has survived among the documents of the provostry of Szentistván, and appeared in print a good century ago. Upon comparison of the texts of the two visitations it can be stated that 1) among the 22 questions posed in 1397 only two remained unanswered in 1408: both questions concerned the consecration of churches and altars, and their absence can thus be easily accounted for; 2) the surviving draft example contains the essential part of the visitation: all that is missing is the frame, that is, the date of the inquisition, the person responsible for it and the names of the prebendaries in the collegiate chapter; these were added in the presumed fair copy, a notarial document now lost.

Nation and/or Religion: The Liturgy and Identity of the Greek Catholics in Hungary*Jobbágy, András*

Current article aims to analyze the changes of the Greek Catholic identity in Hungary with special emphasis on the process of “hungarizing” liturgy until 1912. The author’s main thesis is that in the course of the long nineteenth century the primary religiously-based identity of the Greek Catholics transformed into diverging national identities. The article argues that the two, seemingly contradicting processes of nationalization, i.e. the segregation along national lines, and “latinization”, that is to say the deep cultural influence of the universalist Roman Catholic Church, reinforced each other in this particular case. Among the Greek Catholics in the north-eastern part of Hungary, the percentage of Hungarian speaking believers was constantly increasing. In parallel with the demographical upheaval between 1880 and 1910, the increasingly organized political and ecclesiastical endeavors to found a new, predominantly Hungarian diocese and to replace the traditional Old-Slavonic liturgical language with the national language marked a major shift in the Greek Catholic identity. Beside the religious and canonical aspects, the issue came to the fore in the discourse of the national policy as well. In this discourse, the Hungarian liturgical language appeared as a powerful assimilative mean, which can enforce the Hungarian national identity among Greek Catholics.

Documents of the 1841 Intermarriage-Protestation Movement of Transylvanian Counties*Nemes, István*

The paper presents for the first time the documents issued in 1841 by several Hungarian counties of Transylvania in order to protest against the pastoral letter on religious intermarriages of catholic bishop Miklós Kovács. The circular edited after a long delay compared to its Hungarian pairs, prescribed verbal commitment of spouses to baptize and educate their children in Catholicism. However, this strange modality to solve the intermarriage problem, that was so controversial in the Europe of the time, was conceived to avoid the Transylvanian prohibition of so called reversal letters, but it still was illegal. Transylvanian counties started a movement of protestation, which included a wide range of measures. They forwarded their complaints to the Government (Gubernium) and even to the Viennese Court. They wrote letters to the archdeacons of Transylvanian catholic districts and they addressed to the catholic bishop, of course, making use of the Government’s authority, to stop reversals and passive assistance. At the same time following the Hungarian example they started to communicate with each other by circular letters and tried to elaborate a common way to defeat the church in putting reversals and passive assistance in practice. The result of this movement was a quite uniform desire from the part of counties to discuss about the question during the upcoming Parliament of the province, but the opinions on particular issues of intermarriage and other religious questions were still too far from being consenta-

neous. Some of the counties were too progressive, the other part was moderate regarding the topic, considering that there are more social and economical problems worthy to waste energy and time to solve, than the problem of religious equality. That's one of the main reasons why, in comparison with Hungary, the 1841–43 Transylvanian Parliament brought no breakthrough in matter of denominational equality of rights.

An Attempt of Solution for the Condition of Small Schools: the Notion of Pastor Teacherhood in the Calvinistic Church in the Horthy Period

Rébay, Magdolna

Denominations' losing estates during WW1 and afterwards and the economic crisis of the first half of the 1920's got denominational primary public schools with small number of attendants on the edge of termination. The maintainers trusted the help of the state in vain: it tried to decrease the amount of outcome in favor of its own budget. By virtue of the decree of religion and public education in 1922 schools were inspected: the number of students and the salary of teachers. The state revoked support from schools with fewer students than 30. Those could work on by self-effort. In an attempt to save these schools the idea of pastor teacherhood came up to be reestablished and generally used in the Calvinistic Church.

The research took place with thanks to the MTA János Bolyai Research Scholarship and aimed to present the debates and the history of the realization of the restitution pastor teacherhood. Our goals: 1. who took up the restitution of pastor teacherhood 2. what was the reaction of the Ministry, 3. how they managed the training of pastor teachers 4. what happened to the graduated pastor teachers? To answer these questions we chose the method of document analysis. Our sources were the printed and handwritten minutes of the Calvinistic Universal Convent and Presidium. Also, the minutes of the General Assembly of the Calvinistic Diocese and pedagogical, religious press. We also looked at previous literature (works of Péter Donáth, Antal Egey, Zoltán Fürj, József Kődöböcz, Ferenc Pölöskei and András Seri).

The plan of restituting pastor teacherhood was launched in the end of the 1920's in Calvinistic forums. Mainly due to the request of Géza Antal, Transdanubian bishop, the Convent also started to deal with the issue and it was ordered to organize the pastor teacher training in 1934. Out of the four diocese of the Calvinistic Church only three carried out the task and the trainings were different from each other. The students of theology thought the compulsory teacher training to be a burden, although later in the end they realized its advantages as well. In the 1930's there was an increasing tendency of employing pastor teachers. The ministry accepted this solution. However, the training was terminated in 1942 because of the lack of pastors and problems (e.g. question of salary).

Animosities between Lutherans and Calvinists of the Transdanubian region in the 1630s

Szvittek, Róbert József

The essay describes the animosities in the 1630s between the Protestants living in Zala and Somogy Counties at that time mostly under Turkish Rule, through the dispute that took place in 1631-32 between Calvinist Bishop János Kanizsai Pálfi and Lutheran Bishop Bertalan Kis over a letter written by the priests of Kiskomárom to the Agha of Szigetvár. It is stated that it was the Calvinists who had more losses in the given period. Settlements of Zala and Somogy Counties that were known to have converted to Protestantism were situated in two separate blocks. The exact number of congregations occupied by Lutherans however cannot be determined from the sporadic available data.

One probable reason for the Lutherans gaining ground could be that in 1625 Transdanubian Calvinists lost their most influential supporter, Ferenc Batthyány, the last Calvinist peer of the Transdanubian region. His widow, Éva Lobkowitz Poppel, who was Lutheran, tried to fill the emptied posts for Calvinist priests with Lutherans. Their son, Ádám converted to Catholicism in 1629. This created a new situation with terrible consequences for both Protestant congregations within a few years. On 9 January 1634 Ádám Batthyány ordered all the Calvinist and Lutheran priests on his land to leave their offices at 15 days' notice. The execution of the order was mostly successfully delayed in fortifications along the borders, but there were some places where Catholicisation was met with successful resistance from the priests and the Protestant residents as well. At the time of the two Protestant bishops' correspondence Ádám Batthyány's attempts of Catholicisation although could already be traced but did not yet reach a dramatic level.

At the same time the main protector of the Lutherans was Pál Nádasdy, who had the largest estate of all the Lutheran landlords of the Transdanubian region. He was also the highest-ranking military officer of the region being the Captain of the fortresses opposite Kanizsa as well as the regional Captain of Transdanubia. The Lutherans led by Bishop Bertalan Kis under the protection of the great lord were cherishing hopes to have an opportunity to procure more and more souls from the Calvinists who had lost their patron, thus hopefully they could strengthen their position.

The number of Lutheran congregations supported by Pál Nádasdy increased substantially in the Transdanubian region just a few years after the death of Ferenc Batthyány and even after Ádám Batthyány was Catholicised. This expansion is also proven by the correspondence of the two bishops; the case of the priests from Kiskomár contributed to the destruction of Calvinist reputation and also served as a cause for Lutherans to continue with their expansion.

Versions of József Lonovics's Memorial Speech on György Majláth

Busku, Anita Andrea

József Lonovics (1793–1867) was a famous ecclesiastical person and bishop of the 19th century Hungary. He taught a memorial speech in 1863 after the death of György Majláth (1786–1861). Majláth played important part as politician in the Hungarian “ancien regime”, before 1848. Majláth and Lonovics were the members of the conservative political group before the 1848 revolution. They took part in the end of 1848 when the revolution Hungarian government sent a committee to Windisch-Grätz, the commander of the Habsburg army fighting against Hungary.

Lonovics told the whole life of Majláth with the main political stations used a lot of poetical instruments. The paper contains a comparative analysis between the manuscript and the printed version of the text of Lonovics's memorial speech. The whole text is published on the web page of *Egyháztörténeti Szemle* (www.egyhtortszemle.hu).

Evangelical schools of 'Sáros' county in the 16-19th centuries

Kónya, Péter

Students born in Sáros county appeared in different universities of Europe in the 14th century. This fact produces evident for the existence of an adequate lower level school system in their homeland.

In the cities a certain grade of qualification was essential to satisfy the need of administration and commerce. Furthermore, the industrial production of guilds required well educated leaders too. These demands caused the spectacular rise to a higher level of education in this region. In the early period of Reformation we could find good working high level schools in the cities of Bártfa, Eperjes, Kisszeben and Nagysáros. The school of Bártfa became especially influential under the leadership of Lénárd Stöckel. Even though he spent only a few months as school director in his birthplace, he published the school laws of Bártfa (*Leges Scholae Bartphaensis*) here in 1540. It was the first school regulation in Hungary inspired by the Reformation, based on the work ‘*Ordo Visitoris*’ by Melancton.

The school laws of Stöckel were the official regulation in the next few decades not only in Bártfa but all over the country, at least in the schools which were following Luther's doctrines.

From the second half of the 16th century the humanist-oriented evangelical school of Eperjes became the most significant one in the territory of the county. This institution reached the college level in the middle of the 17th century. During the long period of counter-reformation all these evangelical schools were atrophying. Finally the 19th century brought the possibility of progress again, when the college of Eperjes reached the highest level above the others.

Milánói Ediktum 1700. – A keresztény egyházak öröksége és feladata a XXI. században
Budapest, 2013. november 21.

A konferenciát az Emberi Erőforrások Minisztériuma Egyházi, Nemzetiségi és Civil Társadalmi Kapcsolatokért Felelős Államtitkársága a Magyar Katolikus Egyházal, a Magyarországi Református Egyházal, a Magyarországi Evangélikus Egyházal és a Magyarországi Egyházak Ökumenikus Tanácsával közösen szervezte. A rendezvényen történészek, teológusok, egyházi vezetők fejtették ki véleményüket a Nagy Konstantin császár által kiadott vallási türelemi rendelet egyháztörténeti jelentőségéről és különleges aktualitásáról.

A konferencián először a köszöntéseké és a rövidebb előadásoké volt a főszerep. HÖLVÉNYI GYÖRGY köszöntőjében elmondta: különösen felértékelődik az egyház szerepe ma, amikor Európa tartós szellemi válságban van, és lelki kohézió nélkül maradt. Az egyházak és a kormányzat célja közös: hazánk felemelése lelki, szellemi és anyagi értelemben egyaránt. Mint kifejtette: az egyházak és az állam együttműködhet anélkül, hogy az állam és az egyház szétválasztásának elvét megsértenék. Állítása szerint a kormány vallja, hogy „teljes lelki megújulásra van szükség,” ennek nagy jelentőségű állomásaként értékelte a kötelezően választható hit- és erkölcsstan bevezetését.

ERDŐ PÉTER bíboros előadásában arról szólt, hogy a Milánói Ediktum nagy fordulatot hozott, mert véget vetett a keresztények elleni üldözések korának, megváltoztatta a Római Birodalom és a keresztény vallás viszonyát. Maga a rendelet még nem tette a kereszténységet államvallássá, ezért Nagy Konstantin kora az átmenet ellentmondásokkal terhes időszaka. Az ediktum körülményeiből pedig szükségképpen következett a niceai zsinat összehívása 325-ben. HUSZÁR PÁL református zsinati elnök a türelemi rendelet kiadásához vezető útról emlékezett meg. A császárkultusz komoly konfliktust okozott a Római Birodalom és az egyház között, de az ebből (is) fakadó keresztényüldözések egyben elválaszthatatlanok a birodalom egyre mélyülő válságától. Az üldözések során a keresztényeket pedig „sem a keserves tűzhalál, sem a keresztre feszítés vagy az életfogytig végzett rabszolgamunka sem tudta elrettenteni a Jézusba vetett hitüktől.” A kereszténység államvallássá tételéért pedig igen súlyos árat kellett fizetni, hiszen a kereszténység „kijött a föld alól, de beépült egy kétes, széthullás felé menő hatalomba.” GÁNC S PÉTER evangélikus elnök-püspök arról beszélt, hogy egyházuk idén meghirdette a *Reformáció és a tolerancia* elnevezésű tematikus évet, mert „mi nem egyszerűen békésen akarunk egymás mellett élni, hanem egymásért akarunk élni.” Azon kell munkálkodni, hogy „kapuk és hidak épüljenek egyház és állam között” – hangsúlyozta. Mindemellett idézte Jézusnak azt a híres kijelentését, hogy „az én országom nem e világból való” – tehát a két szférát nem szabad összekeverni egymással. BÁBEL BALÁZS kalocsa-kecskeméti érsek szintén az állam és az egyház viszonyáról szólt: minél jobb a kapcsolat állam és egyház között, annál inkább lehetőség nyílik a kereszténység terjesztésére is. Az államnak és az egyháznak pedig együtt kell működnie a közjó érdekében.

Az ezt követő előadások európai kitekintésben szóltak a Milánói Ediktum aktualitásáról. PÁSZTORI-KUPÁN ISTVÁN, a kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet docense gondolatmenetében a konstantini fordulat mélyebb okaira világított rá. Mint mondta, a császár bizonyára összetartó erőt keresett a birodalom megszervezéséhez, és ezért talált rá a kereszténységre, amelyet megkerülhetetlen szellemi erővé tett. A milánói türelmi rendelet esetében pedig nem szabad meglepedezni annak restitúciós intézkedéseiről és következményeiről sem: a keresztények gyülekezeti helyeit például vissza kell szolgáltatni, mivel ezek testületileg, jog szerint őket illetik meg. A restitúciós intézkedéseket pedig a rendelet szerint „minden tiltakozás nélkül” a „legbuzgóbban” és a „leggyorsabban” kell végrehajtani. Az előadó szerint korunk számára ez üzenetértékű, mivel a Romániában jelenleg zajló restitúció esetében még mindig a tulajdon iránti igényről zajlanak jogi viták, és a restitúciós jogszabályok sok esetben a bitorlók jogait védik.

SCHANDA BALÁZS, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem tanára a vallás szabadságának, valamint az egyén szabadságának a feltételeiről beszélt olyan vonatkozásban, hogy mi érinti csak az egyén szabadságát, és mi az, ami már mások szabadságába is beleszól. Az olaszországi egyházi fenntartású kórházakban például az abortusz nem megengedett, de egyes vélemények szerint, akik nem látnak aggályt az abortusz elvégzésében, azokat mintegy kényszerítik ezáltal a szolgálat megtagadására. Megfogalmazása szerint „a Milánói Ediktum üzenete, hogy a szabadságot soha nem tekintetjük adottságnak, hanem az mindenkor feladatot jelent.”

A konferencia délután további előadásokkal folytatódott, az első blokkban *Egyház és állam, üldözés és szabadság egykor és ma* címmel. TÖRÖK JÓZSEF katolikus egyháztörténész előadásában a francia forradalom és a vallásszabadság kapcsolatát elemezte. Mint arra rámutatott, a vallásszabadság fogalma sokáig nem merült fel az európai történelemben. A 16. században két olyan eseményt lehet megemlíteni, amelyek a vallásszabadság előfutárainak tekinthetők: az 1555-ös augsburgi vallásbéke és az 1568-as tordai országgyűlés határozata iránymutató volt ilyen vonatkozásban. A vallásszabadság fogalmát először Virginia állam alkotmányába foglalták bele 1776-ban, majd a francia forradalom során 1789-ben kiadott *Emberi és polgári jogok nyilatkozata* is tartalmazta. Az Egyesült Államok alkotmányának híres 1. sz. kiegészítése 1791-ben úgyszintén rögzíti ezt az alapelvet, mint az ember természetes és elidegeníthetetlen jogát. A nagy francia forradalom azonban a felvázolt eszmei háttér ellenére bizonyos értelemben meglepő fordulatot hozott: a kereszténység – az előadó szavaival élve – a 300-as éveket követően a legdrámaibb időszakát élte át 1789 után. A katolicizmusnak ugyanis vallásüldözést kellett elszenvednie ekkor, és ilyenre igen régen volt példa az egyháztörténelem folyamán. (Tegyük hozzá: számos példát tudunk ugyanakkor az ellenkezőjére, hiszen éppen a katolicizmus lépett fel üldöző, az üldözésben közreműködő hatalomként a történelem folyamán.)

KAHLER FRIGYES jogtörténész előadása *Vallásüldözés a kommunista pártállamban, avagy koncepciós perek Magyarországon a katolikus egyház tagjai ellen* címet viselte. A második világháború lezárulása utáni magyar történelem egyházellenes intézkedéseit gyűjtötte csokorba, középpontjában a címben említett koncepciós perekkel. Ezeket a pereket a szovjet hatalmi struktúrából politikai döntéssel emelték át a magyar viszonyok-

ra. A korszak sajátos fogalmaként említette a pszeudo-jog fogalmát, ami azt jelenti, hogy a kihirdetett törvények és jogszabályok mellett létezett egy titkos, a párt által meghatározott második jogrendszer, amely lényegében „felülírta” az első, nyilvános jogot. Példát is említett erre nézve: az 1949-ben elfogadott alkotmány többek között garantálta az állampolgárok lelkiismereti és vallásszabadsághoz fűződő jogát is, ezen a téren azonban súlyos hiányok mutatkoztak a vizsgált időszakban. Az előadás az 1946-os P. Kiss Szaléz-ügytől kezdve röviden áttekintette a leghíresebb koncepciók perkeit (Pócspetri-ügy, az Actio Catholica elleni per, Mindszenty-per, Grósz-per, az újhathvani lázadás), egyben az előadó kifejezte a főhajtását azok előtt, akik mindezt elszenveték.

KORÁNYI ANDRÁS evangélikus egyháztörténész előadásában a konstantini modell totális diktatúrákban való válságáról beszélt. Előadásában a milánói türelmi rendelet utáni helyzetet bemutató rámutatott a konstantini fordulat árnyoldalaira is: egyrészt a gyülekezetekben feszültséget okozott a pogány tömegek beáramlása, másrészt pedig az egyház a hivatalos politika részévé vált. A 20. századi totalitárius diktatúrákban az egyháznak komoly kihívásokkal kellett szembenéznie: az ideológiai kérdésekben fennálló éles ellentét számos konfliktushoz vezetett közöttük. Az előadó példaként az 1934-es *Barmeni Teológiai Nyilatkozatot* említette, mint ami a protestáns teológusok markáns jelzése volt olyan vonatkozásban, hogy az egyház teológiája, valamint a náciizmus ideológiája és hatalomgyakorlása között éles ellentét húzódik. Szóba került még az 1945-ben mártírhálált halt Dietrich Bonhoeffer evangélikus teológus példaértékű kiállása, valamint a norvég evangélikus egyháznak a nemzetiszocialista ideológiával folytatott küzdelme Norvégia német megszállásának ideje alatt (1940 és 45 között). Az előadó röviden a téma magyar vonatkozásaira is kitért, utalva az 1945 utáni időszak nehézségeire, buktatóira.

Az utolsó szekcióban *A Milánói Ediktum aktualitásának kérdése az egyházak mindennapjai és Európa kontextusában* cím alatt hangzottak el az előadások. FISCHL VILMOS, a Magyarországi Egyházak Ökumenikus Tanácsának főtájkára a Milánói Ediktum aktualitását elemezte. Előadásában utalt arra, hogy a hitleri diktatúra a zsidósággal és a baloldallal való tragikus leszámolása mellett a kereszténységet is fenyegette. Majd a 20. századi magyar történelem kapcsán a kereszténység és a szabadság viszonyát taglalta, kitérve a kommunista diktatúra egyházakhoz való viszonyára. Mint rámutatott, a rendszer gyengülésével párhuzamosan a párttagok közül is egyre többen jöttek el templomba, hozták el a gyermekeiket keresztre. Előadását számos aktuálpolitikai utalás jellemezte, amelyek során védelmébe vette a 2011-ben elfogadott magyar Alaptörvény *Nemzeti hitvallását*, illetve támadta azokat, akik egyetértenek azzal a megfogalmazással, miszerint Magyarország vagy szabad, vagy keresztény lesz. Mint kifejtette, Gyúresány Ferenc volt kormányfő ezzel a mondatával „ritka tájékozatlanságról tett tanúbizonyságot.”

TŐKÉCZKI LÁSZLÓ történész a tolerancia fogalmát körüljárva rámutatott, hogy a posztmodern kor tolerancia-fogalma álságos (ugyanilyen álságos fogalom a politikai korrektség is). A tolerancia sokszor negatív, közösségbomlasztó célok vonatkozásában jelenik meg, noha magának a toleranciának csak az értékek összefüggésében van értelme. Mint állította, a posztmodern tolerancia először a katolikus egyházba kötött bele, mert a

lényegbe akart belekötni. Korunk materialista toleranciája kényszerítő jellegű, felülről diktált, leginkább pedig bűnök és bűnösök védelmét szolgálja; ennek következtében a keresztények ma újra üldözöttek, folyamatos támadásoknak vannak kitéve. Ezért az előadó szerint a kereszténység feladata az, hogy értékelvű kritikát adjon a pénzelvű, materialista világgal szemben, és bemutassa a békés együttélés modelljét.

GONDA LÁSZLÓ református lelkész, egyetemi docens előadásában egyrészt Adolf von Harnack gondolatát idézte, aki szerint a kereszténység küldetése kiteljesedését hozta el a konstantini fordulat, másrészt viszont vannak olyan vélemények is, miszerint ez a krisztusi minőség elvesztését jelentette. Tény, hogy a keresztény Nyugat elterjesztette a keresztény vallást az egész Földön, de az 1970-es évektől a kereszténység súlypontja inkább a déli féltekére tevődött át. Eközben vallási reneszánsz tapasztalható az egész világon, ami azonban nemcsak a kereszténységet érinti. Az előadó szerint ma a kereszténység előtt három út áll: az első kísérlet a konstatini modell restaurálására, vagyis az állam és az oltár összefonódására; a második a fundamentalista keresztény izoláció útja, amely egy olyan világ ellen harcol, amelynek az ideje előbb-utóbb úgyis lejár; a harmadik pedig a kereszténység újrafelfedezése a nyugati korban, a posztmodern nyugati kontextusban is. Ez utóbbi szerint a kereszténység nem zárkózik be, de nem is kell, hogy túllépjen a saját keretein.

A konferenciát összegezve megállapítható, hogy a szervezők és az előadók törekedtek aktualizálni a Milánói Ediktum és a konstantini fordulat korunknak szóló üzenetét, irányt mutatva olyan vonatkozásban, hogy mit is tanulhatunk az 1700 évvel ezelőtt kibocsátott türelmi rendelet kapcsán. Az előadásokat hallgatva azonban maradt némi hiányérzet e sorok írójában. A teljes képhez ugyanis hozzátartozott volna annak kifejtése vagy legalább érzékeltetése, hogy valójában mit is hozott ez a fordulat Európa történelmében. Bár utalások történtek rá, több szót is megérdemelt volna az állam és egyház gördülékeny együttműködéséből, később összefonódásából következő, hosszú évszázadokon át tartó üldözések; valamint a másként gondolkodók megbélyegzésének bemutatása – és ebben a kereszténységnek máig ható a felelőssége. Noha a Milánói Ediktum lezárta a keresztényüldözések időszakát, megnyitott egy olyan korszakot, amelyben szinte elfelejtetté vált a kereszténység alapítójának, Jézus Krisztusnak és az apostoloknak a tanítása – és gyakorlati példája – az állam és egyház helyes viszonyáról, valamint a szabadság valódi, biblikus fogalmáról.

(ism.: Holló Péter)

Gyűjtemények Jubileumi kötetei. 1. A Dunántúli Református Egyházkerület lelkészi anyakönyvei 1823-1952. Szerk. és a bevezető tanulmányt írta: Kránitz Zsolt. Pápa, 2012. 380 old. – 2. A Dunántúli Református Egyházkerület lelkészi önéletrajzai (1943). Szerk., a bevezető tanulmányt és jegyzeteket írta Kránitz Zsolt. Pápa, 2013. 1216 old.

A Dunántúli Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményeinek kiadásában 2012-ben és 2013-ban jelent meg fenti címmel két rendkívül figyelemre méltó kötet: az első az egyházkerület lelkészi anyakönyveit tartalmazza 1823 és 1952 között, míg a második az egyházkerület lelkészi önéletrajzait 1943-ból. Mindkét kötet az egyházkerület fennállásának négy-századik évfordulójára, e négy évszázad megmaradást szolgáló küzdelmei és a benne résztvevő elődök előtti tisztelgéskeppen látott napvilágot, megelőzve, egyben elősegítve az egyházkerület történetét feldolgozó alapmunka megszületését is.

Mind az 1., mind a 2. kötet szerkesztője, a bevezető tanulmányok szerzője, a gazdag, pontos, minden apró részletre kiterjedő jegyzetapparátus összeállítója Kránitz Zsolt történész-levéltáros, akinek széleskörű, alapos kutatáson nyugvó munkáját a legnagyobb elismerés illeti, érte köszönet jár. Kránitz Zsolt ezekkel a kötetekkel olyan nagyjelentőségű egyháztörténeti művet tett le, amit a történészeken/egyháztörténészeken kívül vallásszociológusok, demográfusok, családtörténészek, társadalomkutatók és néprajzosok egyaránt haszonnal, eredményesen használhatnak. Miközben ismételten hangsúlyozzuk a szerkesztő munkájának nagyszerűségét, fontosnak tartjuk jelezni, hogy az ő szerkesztésében készül a harmadik kötet is, zárva a jubileumi könyvek sorozatát. A tervek szerint ebben a 2012-ben szolgáló lelképásztörök önéletrajzai lesznek olvashatók. A tisztesség úgy kívánja, hogy jelezzük még azt: a második kötet szerkesztésében Köblös József történész-levéltáros is közreműködött, és a két kötet technikai szerkesztését Mezei Zsolt könyvtáros végezte, akinek a fényképeket, valamint a borító tervét köszönhetjük még. A köteteket Steinbach József püspök bevezető gondolatai indították újjára. A kiadást a kiadvány-politikájáért a legnagyobb elismerést érdemlő Köntös László gyűjteményi igazgató tette lehetővé.

Az 1. kötet (380 p.) három forrást tesz közzé:

1. A Pápai Egyházmegyében 1711 és 1823 között létrejött lelkészi kötelezvényeket.

2. Az egyházkerület I. számú lelkészi anyakönyvét az 1825 és 1897 közötti időszakból.

3. A lelkészi anyakönyv II. kötetét, az 1937 és 1952 között felszentelt lelkészekkel, továbbá az általuk írott önéletrajzokkal.

Nagyszerű áttekintést és elemzést ad a szerkesztő az egyházkerületi anyakönyvek előzményeiről, a kötelezvényekről, keletkezésük körülményeiről, az anyakönyvek megszületéséről, hangsúlyozva az 1823-ban főjegyzőként szolgáló Tóth Ferenc elévülhetetlen érdemeit, amelynek eredményeként születhetett meg az I. számú anyakönyv, tartalmazva a lelképásztörök bejegyzéseit. A II. számú anyakönyv – amint azt Kránitz Zsolt körültekintő kutatómunkával kiderítette – Gyóry Elemér 1935 és 1943 közötti dunántúli

egyházkerületi főjegyző buzgalmának köszönhető. Hangsúlyoznunk kell, hogy napjainkban ismét egy főjegyző, Köntös László az, aki a kiadványok megjelenetése mögött áll.

Az 1. kötetben olvasható, 1711–1823 között írásba foglalt kötelezvények 117 felszentelt lelkész saját kezű reverzálisát tartalmazzák. Ezt követi az I. számú anyakönyv, amely 654 lelkész bejegyzését foglalja magában, míg a II. számú anyakönyv 102 lelképásztori bejegyzést tartalmaz több fontos információval. Közöttük ismerős nevekre bukkanunk, tiszteletnek örvendő, egykor közöttünk szolgáló személyekre, sőt, ha szabad, egy személyes megjegyzést is szeretnék tenni: gyermekkorom és ifjúságom lelképásztorait örömmel fedeztem fel a II. számú anyakönyv lelkészei között. Természetesen, az időben előre haladva egyre több információt, figyelemre méltó adatokat tartalmazóak lesznek ezek a lelkészi önéletrajzok, amelyekkel együtt növekszik forrásértékük is.

A kötetben mindezekén túl két függelék található még: az egyik Tóth Ferenc főjegyző espereseknek szóló tájékoztatója az egyházkerületi anyakönyv elkészítésére vonatkozóan, a másik pedig egy táblázat, amely felsorolja a Dunántúli Református Egyházkerület egyházmegyéit, anyaegyházait, társegyházait és filiáit (Pápai: 27 anyaegyház, 3 társegyház, 23 filia; Tatai: 28 anyaegyház, 1 társegyház, 41 filia; Komáromi: 45 anyaegyház, 10 társegyház, 41 filia; Barsi: 26 anyaegyház, 6 társegyház, 23 filia; Drégelypalánki: 8 anyaegyház, 36 filia; Peremartoni: 33 anyaegyház, 2 filia; Belső-Somogyi: 59 anyaegyház, 2 társegyház, 12 filia; Veszprémi: 37 anyaegyház, 2 társegyház, 6 filia; Órségi: 11 anyaegyház, 1 társegyház, 84 filia) 1823-ból.

A sorozat második kötete (1216 p.) hallatlanul gazdag adatokban, de olvasmányos is rendkívül érdekes, mindezekén túl pedig különös figyelmet ébreszthet a társadalommal foglalkozó, továbbá a vallási néprajzot kutatókban, az egyháztörténészeknek pedig – túlzás nélkül kijelenthető – valóságos kincsesbánya. Változatos életpályák tárulnak fel az életrajzok nyomán, rávilágítva a lelkészi szolgálat összetettségére, lelképásztor és gyülekezete nagyon árnyalt, nem egy esetben bonyolult kapcsolatára, a lelkészek családi és közösségi kapcsolatrendszerére, de a közösségek hitéletének sokféle jellemzőire, a vallásgyakorlás változó voltára, továbbá az egyén és közösség áldozatkészségének különféle megmutatkozására, valamint a népesedési kérdések elgondolkoztató állapotára, esetenként már negatív folyamatok kibontakozására.

A lelkészi önéletrajzok megszületésének a története ugyanakkor újdonságokkal is szolgál, hiszen kevésbé ismert, hogy Soós Béla, az egyháztörténet debreceni professzora indította el ezt a lelkészek életére, pályájára vonatkozó adatgyűjtést azzal a céllal, hogy egy lelkészi életrajzi lexikont hozzon létre. Mintául Szinnyi József *Magyar írók élete és munkái* címmel megjelent munkája szolgált. Soós Béla áldozatos tevékenységének köszönhetően 1944 közepére már több mint fél millió adatot gyűjtött össze, amit egyedül gépelt, rendszerezett, minden támogatás nélkül, nagyon nehéz körülmények között. Sajnos, munkáját befejezni nem tudta, mivel 1945 augusztusában elhunyt. Rendkívül sajnálatos, hogy a cédulaanyagok nyoma veszett.

A Dunántúli Református Egyházkerületben 1943-ban maga a püspök, Gyóry Elemér körlevélben rendelte el a lelkészek adatgyűjtését, megértve

és értékelve ennek a munkának különös fontosságát. Teljes terjedelmében megtalálható felhívása a függelékben, amelynek eredményeként 452 önéletrajz készült el: ebből 295 lelkésztől, 54 segédlelkésztől, 25 nyugalmazott lelkésztől, 76 lelkészözvegytől és 2 lelkészi családtagoktól származik. Valamennyi hiánytalanul olvasható a Kránitz Zsolt által rendkívüli gondossággal, alaposan összeállított kötetben. Örömmel írhatjuk le, hogy az akkori egyházkerület egyházmegyéinek lelképásztorai csaknem hiánytalanul teljesítették a feladatot. A Barsi, a Drégelypalánki, a Komáromi, a Pápai, a Tatai Református Egyházmegyékből egyetlen lelkészi önéletrajz sem hiányzik, csupán csak a Belső-Somogyi, a Mezőföldi, az Órségi és a Veszprémi Református Egyházmegyék mindössze hat egyházközségének lelkészi önéletrajzát nem találta meg a szerkesztő.

A lelképásztorok önéletrajzait a feltárt életrajzokkal együtt a kötet forrásközlési része tartalmazza, egyházmegyénként és egyházközségként, betűsoros rendben. Akiknek hiányzott az életrajza, azoknak legfontosabb adatait a szerkesztő jegyzetben közölte, több forrást is áttanulmányozva hozzá, amiért külön elismerés illeti. Egyébként is rendkívül adatgazdag, részletes a kötet jegyzetanyaga, amelyből az egyházi szervezetekre, az ifjúsági és az ébredési mozgalmakra, utóbbiak vezető személyiségeire, az egyesületekre, a lelképásztorok irodalmi munkásságára vonatkozóan egyaránt adatok sokaságát olvashatjuk, amelyek remekül egészítik ki az életrajzokat. A kötetet mindkét esetben személynévmutató, helységnév azonosító és idegen szavak magyarázó jegyzéke zárja. A felhasznált irodalom az első kötetben 49, míg a másodikban 603 tételt számlál.

Feltétlenül szólnunk kell még a bevezető tanulmány azon részéről, amely a *Kötetünk történelmi háttere* alcímmel íródott és a Dunántúli Református Egyházkerület világháborús területvesztéseivel foglalkozik. Fájdalmasan elgondolkoztató ez az áttekintés, hiszen az I. világháborút követő békediktátum következményeként a 18. században kialakult egyházkerület kilenc egyházmegyéjéből mindössze négy azoknak a száma, amelyek területi veszteségeket nem szenvedtek el. Ezek: a Mezőföldi, a Pápai, a Tatai és a Veszprémi Református Egyházmegyét. Csekély területvesztés érte a Belső-Somogyi Református Egyházmegyét, amelyet döntően missziói területétől szabadítottak meg, ami hét missziói, egy leány és tíz fiókegyházat jelentett, mintegy 6200 reformátussal. Nagyarányú veszteséget szenvedett el az Órségi, a Drégelypalánki, a Barsi és a Komáromi Református Egyházmege.

A Dunántúli Református Egyházkerületből összesen 79 anyaegyház, 24 fiókegyház, 25 filia, 26 társegyházközség, valamint 7 missziói egyház került az utódállamokhoz, közel 85.000 református gyülekezeti taggal! Az alfejezet második részében a szerző gazdag szakirodalmi adatokra támaszkodva, alaposan jegyzetelt, körültekintő, tárgyilagos elemzését adja a Szlovenszkói Dunáninnen Református Egyházkerület megalakulásának, 1920 és 1939, ill. 1941 közötti történetének, amely bővelkedett fordulatokban, nem csekély harcot vívva a megmaradásért, a közösségek magyar önazonosság tudatának megtartásáért. Mindennapi küzdelem lett osztályrészük, állandó támadásban, zaklatásban élve-védekezve, szünni nem akaró feszültségben létezve. Egyház és iskola, a magyar nyelvű istentisztelet és tanítás megőrzése volt a tét ebben az embert próbáló időszakban. A korabeli állapotokat jól jellemzi az államvezetés megállapítása: „a viszony rendezésének legfőbb

akadálya az erős nemzeti öntudat,” amelyre a választ az 1937. évi komáromi konventen Szilassy Béla egyházkerületi főgondnok adta meg: „Hogy ha az Isten a mi egyházunkat a Csehszlovákiában élő magyarságba állította, akkor annak kötelességévé tette a magyarság szolgálatát, minden konzekvenciájával együtt. Ez azt jelenti, hogy az egyháznak és különösen az egyházi adminisztrációnak mindent abból a szempontból kell vizsgálnia, hogy az a magyarság előnyére vagy hátrányára van-e.” (16. p.)

Végezetül feltehető a kérdés: Hol helyezkedik el ez a két kötet az egyháztörténeti művek sorában? Túlzás és szerénytelenség nélkül kimondhatjuk, hogy a jubileumi kiadványok hiánypótlóak, hiszen ezeket megközelítő gazdagságban lelkészi önéletrajzokat tartalmazó kötetekből eddig mindössze kettő látott napvilágot.¹

A köteteket olvasva megfogalmazódik az óhaj: Jó lenne, ha a református levéltárakban még kiadatlanul meglévő lelkipásztori önéletrajzok nyomtatásban válnának közkinccsé mindnyájunk örömére, okulására, a szaktudományok szolgálatára.

(ism.: S. Lackovits Emőke)

---

¹ „Kis világnak világos kis tüköre.” Északkelet-magyarországi református lelkészek önéletrajzi nyilatkozatai 1807–1808-ból. Szerk.: Ugrai János. Debrecen, 2004.; „Itt viharzott át felettünk...” Református lelkész önéletrajzok Kárpátaljáról és Partiumból 1942-ből. Szerk.: Szabadi István. Debrecen, 2008.

Die Ansiedlung der Deutschen in Ungarn. Beiträge zum Neuaufbau des Königreiches nach der Türkenzeit. Hrsg. von: Seewann, Gerhard – Krauss, Karl-Peter – Spannenberger, Norbert.

München, Oldenbourg, 2010. (Buchreihe der Kommission für Geschichte und in Kultur der Deutschen Südosteuropa, 40) 233 old.

Ezzel a címmel (magyarul: *A németek betelepülése Magyarországra. Adalékok a Királyság török kor utáni újjáépítéséhez*) jelent meg 2010-ben az a tanulmánykötet, mely a 2008. október 2. és 4. között Pécsen rendezett nemzetközi konferencia dolgozatait fogja össze. A konferencia célja a 18. századi Magyar Királyság újratelepítésének bemutatása volt a Pécsi Tudományegyetem és a délkelet-európai német kultúra és történelem intézete (Institut für deutsche Kultur und Geschichte Südosteuropas) együttműködésének keretében. A tanulmánykötet a németek 18. századi betelepítésének folyamatát, annak szereplőit és hatásait vizsgálja meg a Magyar Királyság gazdaságára és társadalmára nézve, mindezt új kutatási szempontok, valamint további kutatási lehetőségek felvázolásával. A konferencia egyik legfontosabb eredményét Gerhard Seewann professzor ismerteti a könyv előszavában, miszerint a németek betelepítése elsősorban gazdasági megfontolásból történt, az agrárkonjunktúra mozdította elő, és egyaránt kellett alkalmazkodnia az országhoz, illetve az uralkodók reformtörekvéseihez.

A tíz tanulmányt tartalmazó kötet német, osztrák és magyar történészek kutatási eredményeit ismerteti német nyelven, akik makro- és mikrotörténeti síkon vizsgálják meg a betelepítések egy-egy kérdéskörét. Helyet kap a betelepítések gazdasági, társadalmi és egyháztörténeti szempontból való vizsgálata is. Szerkezetileg a tanulmányok logikusan épülnek egymásra. A betelepítések osztrák és magyar historiográfiai áttekintését két közigazgatási, a Habsburg-állam betelepítés politikáját ismertető tanulmány követi, majd három gazdaságtörténeti és ugyancsak három igen fontos egyháztörténeti tanulmány, melyek egyben felhívják a figyelmet egy eddig hazánkban elhanyagolt, de nagyon jelentős egyháztörténeti forráscsoportra. A kötetet végül egy nyelvtörténeti tanulmány zárja.

Elsőként Spannenberger Norbert tanulmánya a 18. századi betelepítések interpretációját ismerteti az osztrák és magyar historiográfiában. Először a német nyelvű „összosztrák” történelemre vonatkozó munkákat és szerzőiket mutatja be három korszakra osztva; a világháborúk előttire, a két világháború közöttire és a háborúk utánira. Ezek a művek a német nép középkor óta való folyamatos jelenlétét és kultúraközvetítő szerepét hangsúlyozzák a Kárpát-medencében, mint a német nép legfontosabb küldetését. A 18. századi betelepítéseket pozitívan értékelik, és fő mozgatójuknak a Habsburg uralkodóházat tekintik. Sajnálattal állapítja meg a szerző, hogy a két világháború közötti időszakról kezdve a betelepítések vizsgálata egyre inkább háttérbe szorult, és a Bánát területére redukálódott. Ezzel szemben a magyar nyelvű historiográfia a betelepítéseket negatívan ítélte meg, az ország nemzeti törekvéseivel ellentétes folyamatnak. Spannenberger megállapítja, hogy két ellentétes, egymás mellett létező történeti értelmezése volt a 18. századi betelepítéseknek, melyek kétoldalú diskurzusokat nem

kezdeményeztek. Csak nemrég kezdődött meg az eddig mindkét oldalról elhanyagolt, háttérbe szorított betelepítési politika mélyreható kutatása.

A következő tanulmány Hans Dieter Petritsch munkája, amely a Habsburg állam szerepét mutatja be a betelepítések folyamatában VI. (III.) Károlytól Mária Teréziáig. A szöveg I. Lipót császár 1689-ben kiadott betelepítési pátensével kezdődik, majd külön pontokba szedve ismerteti a betelepülőknek nyújtott kedvezményeket. Először a Habsburgok magyarországi betelepítés politikáját vizsgálja meg, majd röviden bemutatja az Erdélybe történő áttelepülések folyamatát is kronologikusan haladva. A Habsburgok betelepítési politikája I. Lipót pátensével kezdődött meg, és az utolsó német bevándorlás II. Ferdinánd alatt ért véget. A szerző bemutatja a nagy bevándorlási hullámokat, illetve hogy ezeket az állam milyen rendeletekkel, intézményekkel igyekezett megszervezni és kontrollálni. Különösen nagy hangsúlyt kap a Bánát területe mint önálló közigazgatási egység, mely a betelepítések célállomása volt. Megismerheti az olvasó, hogy a Habsburg uralkodóknak milyen nehézségekkel, költségekkel kellett megbirkózniuk a betelepítéseknel, illetve hogyan próbálták a betelepítéseket népszerűsíteni a nép körében, milyen szerepet kapott a katolikus és az evangélikus vallás az Erdélybe történő áttelepítéseknel. Az eddig ismert tények mellett új adatokkal is szolgál a tanulmány olvasói számára, mindezt német nyelvű szakirodalomra támaszkodva.

Fata Márta írása a magyarországi bevándorlások okait vizsgálja meg II. József uralkodása végéig, ezzel folytatva az előző tanulmány gondolatmenetét. Továbbá felveti azt a kérdést, hogy a migráció modernizációs tényező-e. Hangsúlyozza, hogy ezt a kérdéskört sem a magyar, sem a német historiográfiában nem kutatták intenzíven. Fata is az állami betelepítés politikai okait és céljait vizsgálja meg kritikusan, amely a 18. századi betelepítések tényleges irányítója volt. Először ismerteti a „Raabisierung” fogalmát és folyamatát, amely Franz Anton von Raab udvari tanácsos tervezete volt, és az államnak nagyobb jövedelmet hozott. Ezen felül hatására létrejött a Cseh Királyságon belüli migráció, vagyis a parasztok parcellákba való költözése, amely a mezőgazdasági termelékenység intenzívitását eredményezte, és egyben modernizáló lépés is volt. A helyzet ezzel ellentétben a Magyar Királyságban és Galíciában másként alakult. Itt az uralkodó a betelepülő németekkel akarta fellendíteni az agrárszektor. Ugyanakkor az országon belüli áttelepülések is jelen maradtak kisebb mértékben. Fata számadatokkal közli a betelepítések mértékét és megállapítja, hogy ennek következménye az ország intenzívebb tulajdonba vétele volt. Egyaránt támaszkodik magyar és német nyelvű szakirodalomra, továbbá a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára és az Österreichisches Staatsarchiv forrásait használja fel.

A következő tanulmányban Kurucz György a 18. századi magyar mezőgazdasággal és a betelepítésekkel foglalkozó ismereteinket tekinti át a magyar kutatások jelenlegi állapota alapján. A németek betelepítése mellett ír a szerbekéről is, mely az állam részéről politikai és stratégiai okokból történt. Továbbá a Magyar Királyság északi részéről délre települő szlovákokról, illetve kisszámú francia, olasz és spanyol bevándorlókról is. Akárcsak Petritsch, ő is megemlíti, hogy a német betelepülők között voltak bűnözők, rabok és prostituáltak is, akiket a Bánát területére telepített le a Habsburg állam. A betelepítéseket követően rátér a Magyar Királyság me-

zőgazdasági helyzetének ismertetésére. Adatközléseit táblázatokkal teszi érthetőbbé és átláthatóbbá az olvasók számára. Tanulmánya végén megállapítja, hogy a mezőgazdaság újjáépítése a 18. század alatt sikeresen ment végbe a bécsi udvar vezetése alatt, az ország exportjövödelme pedig végig jelentős maradt. Munkájában a 18. századi gazdaságra vonatkozó klasszikus műveket használja fel, mint például Wellmann Imre vagy Ember Győző munkáit.

Kaposi Zoltán Kurucz György mezőgazdasági elemzését kitágítva a betelepítések gazdasági hatásait vizsgálja a Magyar Királyságra nézve. Hangsúlyozza tanulmánya elején, hogy nem minden aspektusát érinti a gazdasági folyamatoknak, hanem csak a legfontosabbakat, különös tekintettel a Dunántúl déli részére. Először a demográfiai tényezőket és a gazdasági fejlődést vizsgálja meg, melyben fontos szerepe volt a népességnövekedésnek, amit a betelepítések eredményeztek. Statisztikai adatok közlésével ismerteti a bevándorlások következményeit a népesség összetételére. Ezt követően rátér a betelepítések költségeire, valamint megállapítja, hogy az állami és a földesúri adóbevételek gyorsan növekedtek a betelepítések hatására, vagyis hosszú távon a németek bevándorlása kifizetődő befektetésnek bizonyult. Megvizsgálja a mezőgazdasági termelés sokoldalúbbá és intenzívebbé válásának okait is. Végül rátér a kézműipar és a kereskedelem elemzésére, a városi élet tanulmányozására, ahol szintén megnyilvánult a németek befolyása. Végkövetkeztetésként megállapítja, hogy a német bevándorlók hatása hozzájárult a magyar gazdaság modernizálásához.

Karl Peter-Krauss tanulmányában a pénzártáramlást vizsgálja meg a Habsburg Birodalomból Magyarországra a betelepülők tükrében. Munkáját tíz kisebb fejezetre osztja fel. Magyarországon az a történeti kép terjedt el, hogy a német bevándorlók koldus és szegény emberek voltak. A tanulmányban erre vonatkozóan is választ kap az olvasó. Peter-Krauss elsőként a kutatási helyeket és forrásokat ismerteti ebben a témában, majd rátér a pénzmozgás vizsgálatára az állami rendeletek és szerződések tükrében. Konkrét példákon keresztül bemutatja, hogy honnan, milyen módon és mekkora összegben hoztak magukkal vagyont a német telepesek, illetve hogyan jutottak hozzá az országon kívüli örökségükhöz. Továbbá ezekben a folyamatokban az állami hatóságok szerepét is ismerteti. Hangsúlyozza, hogy gazdasági szempontból a tőkeerős bevándorlókat részesítették előnyben a betelepítésekénél. Megvizsgálja, hogy a külföldről érkező örökség mennyiben járult hozzá egy-egy letelepült gazdasági vagy szociális felemelkedéséhez. Egy konkrét és érdekes mikrotörténeti rekonstrukción keresztül pedig bemutatja az örökség pénz formájában történő átutalásának nehézségeit. Végül tanulmányát egy latin és német nyelvű forrásdokumentummal zárja, melyből Jakob Stemmler örökségének története bontakozik ki.

Csepregi Zoltán egy Dunántúlra települt 18. századi evangélikus prédikátoron keresztül mutatja be a pietizmus magyarországi terjedését és az evangélikus felekezet Tolna megyei helyzetét. Bárány György az első evangélikus prédikátor volt „Sváb-Törökországban” (Schwäbische Türkei), vagyis Tolna és Baranya területén. Munkásságán és életén keresztül a terület vallásos életébe tekinthet bele az olvasó. Egy ritka és igen jelentős forrásból indul ki Csepregi, egy listából, melyet 1742-ben Bárány készített a tolnai-baranyai-somogyi esperességhez tartozó egyházközösségekről és a lelkészeikről. A lista a tanulmány végén szereplő függelékben megtalálható.

Ebből kiderül, hogy a német lelkipásztorok többsége a Magyar Királyság területén született, kevesebben a Habsburg Birodalomból betelepültek, valamint mindegyik prédikátor legalább két vagy három nyelven beszélt, melyet a terület etnikai sokszínűsége meg is követelt. Kiderül továbbá az is, hogy a prédikátorok többsége Halleban tanult, amely a pietizmus egyik központjának számított. Ezen kívül Csepregi ismerteti az itt letelepült közösségek külföldi pártfogóit, akik elsősorban anyagilag támogatták a lelkészeket. Ez a tanulmány azért fontos, mert eddig a név szerint ismert prédikátorok a betelepítés történetének kutatásában általában háttérbe szorultak.

A következő tanulmány Gózszy Zoltáné, aki a pécsi egyházmegyében készült *canonica visitatiók* forrásértékét vizsgálja a betelepítések szempontjából. A vizitációs jegyzőkönyvek igen fontos források, mivel informálnak a közösség felekezeti és etnikai összetételéről, valamint az egyházi szervezet szerkezetéről is. Ezenkívül kiderül belőlük a lelkészek tevékenységi köre és viszonya az adott közösséggel. Ebből adódóan a vizitációs jegyzőkönyvek a legfontosabb források, nem csak az egyháztörténetre, hanem a történeti demográfiára, a közigazgatásra, gazdaságra, kultúr- és helytörténetre nézve is. Megmutatják, hogy egy történeti korszakban hogyan éltek az emberek egy közösségben, milyen stratégiák szerint szervezték meg közösségüket, és mely értékeket részesítettek előnyben. Ezért fontos a *canonica visitatiók* szisztematikus feldolgozása és publikálása, hangsúlyozza Gózszy. Ezt követően ismerteti a kérdés hazai kutatásának történetét, valamint jelenlegi helyzetét. Röviden felvázolja a katolikus vallás megújulásának folyamatát a trienti határozatok alapján, majd megvizsgálja, hogy a vizitációs jegyzőkönyvek milyen képeket közvetítenek a század közepén letelepített németekről. Részletesen kitér a plébános, az iskolamester és a bába szerepkörére, igen érdekes megállapításokat téve.

A harmadik, kifejezetten egyháztörténeti vonatkozású tanulmány Barna Gábortól a 18. századi búcsújárások nemzetiségi összetevőit vizsgálja meg a Magyar Királyságban. Bemutatja a kegyhelyek hálózatának helyzetét a török megszállás után. Hangsúlyozza, hogy az egyházi és világi igazgatás újjászervezése a 18. században zajlott le, ezért ez az egyházszervezések évszázada. Fontos szerepet játszott a zarándoklat formáinak kialakulásánál a migrációs folyamat. Az újra helyreállított középkori vagy az újonnan létrehozott zarándokhelyekre nem csak magyarok zarándokoltak, hanem a kegyhelyek közelében letelepült katolikus nemzetiségek is, így például a németek. Az országba érkező bevándorlók új vallásos kultúrát vezettek be a kegyhelyeknél. A vallásosságban jelentős maradt a Mária-kultusz és a magyar szentek tisztelete. A regionális jelentőségű kegyhelyek az összetartozás fontos központjai voltak.

A kötet záró tanulmánya Katharina Wildtől a nyelvkeveredési folyamatokat vizsgálja meg a dunai sváb dialektusokban a betelepítésektől a jelenkorig. Általános összefoglalást és áttekintést nyújt a nyelvek fejlődéséről, melyek következménye a ma is létező dunai sváb nyelvszigetek kialakulása. Bemutatja a dunai sváb nyelvjárások kutatásának történetét, jelenlegi helyzetét, valamint hogy melyek a nyelvtudomány kutatásának kedvelt területei. Megállapítja, hogy a telepések közép-nyugat és dél-német területekről érkeztek, és különféle nyelvjárásokat hoztak magukkal, mint például a sváb, bajor vagy felnémet. Ezek a nyelvjárások végig fennmaradtak, nem

történt kiegyenlítődés, ugyanis például a sváboknak erős származási tudatuk volt, ezért kevés kapcsolatuk volt a közép-német szomszédaiikkal. Wild hangsúlyozza, hogy ma már csak a legidősebb generáció beszéli ezeket a dialektusokat, ezért fontos és szükséges a kutatásuk.

A tanulmánykötet a németek betelepítését sokféle irányból és történeti szempontból közelíti meg, ezért minden érdeklődő, illetve a témában kutató talál a maga számára hasznos és új információkat. A kötet nem csak a magyar, hanem a német és osztrák történészek legújabb kutatási eredményeit is magában foglalja, ezért az olvasó számára mind a hazai, mind a külföldi tudományos eredmények megismerhetővé válnak a téma kapcsán. A tanulmánykötet tudományos nyelvezete ellenére jól olvasható. A forrásközlések és az ezekből megismert egyedi történetek pedig még színesebbé és élvezhetőbbé teszik a kötetet.

(ism.: Kasuba Judit)

GATZ, ERWIN: Die Katholische Kirche in Deutschland im 20. Jahrhundert. Freiburg im Breisgau, Verlag Herder GmbH, 2009. 227 old.

A szerző a német és egyetemes egyháztörténeti kutatás egyik legjelentősebb nemzetközi szaktekintélye és legnagyobb hatású művelője, Erwin Gatz (1933–2011) pápai prelátus, katolikus teológus és egyháztörténész professzor, a Vatikáni Campo Santo Teutonico rektora, a Gregoriana Pápai egyetem vendégprofesszora.

A feldogozott témakört tekintve már a címből jól kitűnik, hogy hatalmas vállalkozásról van szó: Erwin Gatz nem kevesebbet tűzött ki célul, minthogy a teljes huszadik századon átívelően átfogó képet nyújtson a Német Katolikus Egyház és a németországi katolicizmus történetéről. A megjelenés évét figyelembe véve nem lehet véletlen, hogy még oly ismert és elismert kutató, mint Gatz professzor is csak tudományos pályája zenitjén és élete alkonyán merete az önmagában véve is mind a mai napig történet-tudományi, valamint aktuálpolitikai polemizálások centrumában álló huszadik századi német történelmen belül a katolikus egyház helyzetét és szerepét monografikus jellegű műben feldogozni és ismertetni.

A monográfia nyilvánvalóan rendkívül tág időintervallumot dolgoz fel, ennek ellenére mégsem vész el a felesleges részletekben, belső tematikáját és struktúráját a kiegyensúlyozottság, az átláthatóság, valamint a tapasztalt tudós szerzőre utaló velős lényeglátás jellemzi. Az időbeli keretekkel professzionálisan bánva a szerző sikeresen elkerüli a sok monográfia alapjellegére kiható általános hibát is. Mondanivalóját nem minél nagyobb felületen minél felületesebben teríti szét, hanem a monumentális feldogozott anyagot és kutatási eredményt egy koherens módon felépített, mindenki számára világos, neuralgikus pontokat tartalmazó, egyszerű ismertetési módszerbe beépítve ad egy semmit nem kerülő vagy túlhangsúlyozó kitekintést.

A mű nyelvezetét minden tekintetben és mindvégig a német tudománytörténeti tradíciókhoz illeszkedő igényesség határozza meg, a fogalmazásmód letisztultsága azonban a megértést még a nem német anyanyelvű olvasó számára is messzemenőkéig lehetővé teszi. A nyelvezet magas tudományos színvonala mellett nem kevésbé fontos észrevételként tűnik fel a monográfiát elejétől a végéig kísérő akkurátus, precíz és egységes hivatkozás és jegyzetapparátus. Ennek megléte kiemelt fontossággal bír a hivatásos kutató, valamint a téma iránt a legfontosabb eseményeken túlmenően, a tárgyalt történések és problematika alakításában csak marginális szinten szerepet játszó, apróbb részletekre kíváncsi olvasó számára, hiszen a hivatkozásapparátus egy készen kapott, kurrens szakirodalom-jegyzékké áll össze. Mindez természetesen az olvasás során magában hordozza egy új, monografikus szinten talán még soha nem is tárgyalt történelmi szál felfedezésének lehetőségét és újabb kutatások kezdetét.

A szerkezeti felépítés konkrétumait vizsgálva megállapítható, hogy a mű nyolc nagy szerkezeti egységre különül el, melyek klasszikus kronologikus rendbe tagozódva tárgyalják a németországi katolikus egyház huszadik századi történetét. Ezen felül a megértést, valamint a könnyebb eligazodást segítik a tárgyalási részt keretbe foglaló, így az első és utolsó oldalakon helyet kapó, a későbbiekben sokat idézett művekre, valamint a kifejtés

során gyakorta használt intézményekre, országokra, pártokra vonatkozó rövidítések jegyzéke, továbbá a minden monográfia szerves részét képező név és tárgymutató is.

A felépítés és a nyelvezet mellett a mű mélystruktúrájába hatolva elmondható, hogy a tárgyalási rész alapjellegeként szintén egyik kiemelkedően fontos meghatározója a mű adatgazdag jellege. A bemutatás során az adott eseménnyel, személyekkel, intézményekkel kapcsolatos fontos évszámok, valamint szükséges esetén egy, a vizsgálandó korszakon kívül eső, utalás szintű rövid kitekintés sehol sem hiányozhat. E körbe tartozik továbbá az adatdús jelleget erősítő számszerűsítés is, azaz a kifejtés során megvilágított történelmi tényezők és az azokból levont konklúziók egzakt számadatokkal, statisztikai eredményekkel, százalékos kimutatásokkal történő alátámasztása. Az adott problémakörrel kapcsolatos pozitív vagy negatív irányú számbeli változásokat (például német katolikus hívek számának változása a huszadik század hajnalától az újraegyesült Németország időszerkeztéséig, a katolikusok számának csökkenése a pártállami NDK-ban stb.) egymással összevetve, legtöbbször konkrét számok formájában kapja kézhez az olvasó. A monografikus jelleg ellenére az olvasó figyelmét nem lassítja a monotonitás, az olvasást mindvégig releváns, korhű idézetek teszik gördülékennyé, a művet pedig stilisztikailag színesebbé.

Az olvasás során szembetűnő, hogy a szerző a monográfiát elsősorban az intézménytörténeti és prozopográfiai érdeklődést szem előtt tartva és az ezek köré csoportosuló problémákat prioritizálva alakította ki a tematikai rendet. Ennek megfelelően sok szó esik a katolikus egyház vezetőinek és az aktuális állami- politikai kérdéseknek a viszonyáról, a század során számos formában felbukkanó egyházfinanszírozási kérdésekről, a különböző katolikus hitbuzgalmi és karitatív egyesületek egyházban és társadalomban betöltött szerepéről, tágabb értelemben a huszadik század során oly sok radikális változáson keresztülmenő német állam és Német Katolikus Egyház viszonyának szabályozási kísérleteiről és az ezek nyomán bekövetkezett változásokról. Kiemelt figyelmet érdemel annak ténye is, hogy a szerző minden esetben tisztázza az adott problémára vonatkozó világegyházi reakciókat, és annak a Német Katolikus Egyházra gyakorolt konkrét és áttétes hatásait is, amelyek legtöbb esetben nem álltak összhangban azokkal a szerepekkel, melyeket a wilhelmiánus és hitleri időkben a német katolicizmusnak állami részről szántak. A tematika ily módon történő kialakítása természetesen nem a véletlen műve, hiszen talán sehol az egyetemes egyháztörténet korszakait vizsgálva nem bukkanhatunk annyi ellentétre, harcra és „modus vivendit” célzó alkura és kiegyezésre, mint az 1871-es egyesítés után rohamtempóban a kontinentális és világpolitikai események és folyamatok egyik legfőbb alakító tényezőjévé váló Németország és a katolikus egyház viszonyrendszerében.

Erwin Gatz elemzése során jól körvonalazódik, hogy a birodalomválas útjára lépő egységes Németország létrejötte után a Német Katolikus Egyház rendkívül bonyolult, szorongatott helyzetbe került, hiszen helyzetét az új kihívásoknak megfelelően kellett stabilizálnia, anélkül, hogy társadalmi (és részben politikai) befolyását elveszítve az államegyházzá váló Német Evangélikus Egyházzal szemben alárendelt helyzetbe került volna. E tekintetben a Német Katolikus Egyház ténykedése az újszülött Német Birodalomban sikertörténetként értékelhető, hiszen amellett, hogy ered-

ményesen csitította el a katolikus-ellenes indulatokat gerjesztő, úgynevezett „Kulturkampf” protestáns hangadóit, Centrum Párt név alatt az egyház és a német katolicizmus politikai érdekképviselőit is megoldva, iskola és könyvkiadó hálózatának, hitbuzgalmi egyesületeinek helyzetét rendezve, egyházszervezetét és befolyását sikeresen reorganizálva és megújítva várta az új századot.

Nagy hatást gyakorolhat az olvasóra a mű mindvégig konzekvensen higgadt, tárgyilagos stílusa, amelyet a kényes, vitatott témákat sem kerülő, bátor, sommás konklúziók tesznek hitelessé. Erwin Gatz-nál nyomokban sem lehet észlelni a marxista és liberális történettudományi látásmód tévűtjét, amely a katolikus egyházat (és minden más, európai történelmi egyházat) a „jobboldali reakció” zászlóvivőjeként, az aktuális nacionalista, sovinizta törekvések szellemi-lelki-spirituális szövetségeseiként és közvetítőjeként stigmatizálja. Mindemellett ennek ellentétes pólusa, a tényleges hibákat és bűnöket kikerülő vagy relativizáló, romanticizmusba hajló tudománytalan megközelítés sem kap szerepet.

A német nemzeti emlékezet szempontjából kellemetlen és kényes, a történettudomány számára azonban megkerülhetetlenül fontos területek a wilhelmiánus és a hitleri Németország időszaka, melyeknek vizsgálata a Német Katolikus Egyház történetének szempontjából sem másodlagos. Az első világháború kitörése kapcsán a mű tisztázza, hogy a megdőbent és tanácstalan egyház a „haza ügye” melletti egyértelmű lojalitásáról biztosította a császári államot, aminek kinyilvánítása természetesen a katolikus szószékeken is helyet kapott, a túlradó nacionalizmusba és militarizmusba átcsapó nyílt politikai propaganda azonban még elszigetelt jelenségként sem volt tetten érhető. Mindezek tükrében magától értetődő, hogy sem az egyház mindennapi tevékenységében, sem pedig a történések teológiai dimenziókba ágyazott lereflektálásában nem kaptak szerepet azok a víziószerű propaganda-elképzelések (például „német kereszties háború”, „Németország és harca az Igaz Isten oldalán”), amelyek a hadi tevékenységet magasztos, transzcendens célokkal kívánták felruházni, és a Németország által kirobbantott háború jogosságát keresztény aspektusból akarták igazolni. Ezzel szemben az elhúzódó, egyre több emberéletet követelő és mind értelmetlenebb vérontás az eufóriától amúgy is távol álló hangulatot a jelentkező erkölcsi válság, valamint a harcoló tömegek elállatiasodott magatartása fölött érzett aggodalom kinyilvánításának irányába tolta el. Az 1902-ben megszervezett tábori lelkész szolgálat minden nehézség ellenére, a körülményekhez messzemenően alkalmazkodva elévülhetetlen érdemeket szerzett a harcoló alakulatok lelki gondozása terén. A Német Katolikus Egyháznak e konzekvens viselkedése még a rendkívül kiélezett háborús viszonyok között is szinte teljes egészében megegyezett a világegyház véleményével és iránymutatásaival.

Erwin Gatz kiemeli, hogy ez a fajta attitűd a Német Katolikus Egyház részéről a német történelem mai napig legkényesebb időszakának számító hitleri hatalom (1933–1945) éveiben sem változott, a probléma azonban fenyegetőbb és összetettebb volt, mint a császárság korában. A hitleri totalitárius állam a társadalmi uniformizálás („gleichschaltung”) égisze alatt minden világnézeti közösséget a hivatalos állami ideológiává váló faji vízió szócsöveként kívánt felhasználni. Kulcsfontosságú megállapítás, hogy a katolikus egyház és a náci államhatalom között mindenfajta „modus

vivendire” irányuló kísérletet (például az 1933-as konkordátum) kizárólag tűnékeny illúzióként értékelhetünk, hiszen a nácik újpogányságba hajló totalitárius faji alapú ideológiája a katolikus antropológiának minden tekintetben ellenpólusát képezte. Ily módon XI. Pius pápa az 1937. március 14-én kibocsájtott, egyedülálló módon, német nyelven írt *Mit brennender Sorge* kezdetű enciklikájában világegyházi részről is aggodalmát fejezte ki a német katolikusok sorsa iránt, ezen túlmenően pedig a náci rendszer és ideológia keresztényellenes voltáról alkotott jogos képet hivatalos katolikus állásponttá emelte. A szerző korrekt módon tisztázza, hogy ugyan a náci veszély felismerése ellenére sem bontakozott ki Németországban egy széleskörű és központilag szervezett, katolikus színezetű ellenállási mozgalom, azonban a katolikus egyházat megközelítőleg sem sikerült az evangélikus egyházhoz hasonló szinten a náci eszmék szolgálatába állítani, melynek szervezetét és hitéletét az állami megrendelésre létrehozott, „Német Keresztények” elnevezésű náci fedőszervezet irányította a nemzetiszocialista rezsim időszakában.

A kronologikus rendben továbbhaladó ismertetés során a vesztes és kettéosztott Németország katolikus egyházának olyan sorskérdései képezik a vizsgálat tárgyát, mint a náci kérdés egyházon belüli lezárása, az egyházi élet, a katolikus kiadók és iskolahálózat háború utáni újjászervezése, a kommunista NDK és a katolikus egyház viszonya, valamint a második vatikáni zsinat hatása a Német Katolikus Egyházra. A hagyományos elemzési módszeren kívül eső üde színfoltként említendő meg, hogy külön fejezetben kap helyet a szekularizáció jelenségének vizsgálata, amely a háborús vereség kiheverése után rövid időn belül Európa legjelentősebb jóléti társadalmává váló Nyugat-Németországban teljesen új fénytörésbe helyezte egyház, állam és társadalom viszonyát, valamint a tradicionális katolikus világkép és életforma leépülését vagy gyökeres átalakulását is maga után vonta. Jelen (7.) fejezet a monográfiában unikális helyet tölt be, hiszen a többi fejezetre jellemző tényszerű, objektív és komplex történeti ismertetéssel szemben itt egy olyan modern és egyben elvont jelenségről van szó, amelynek elemzése szükségszerűen tág teret enged a szerző katolikus világnézetének kinyilvánítására.

A mű talán egyetlen érezhető hiányosságaként felróható, hogy ezzel szemben a kommunista NDK és a Német Katolikus Egyház viszonyát a monográfia külön fejezetben nem tárgyalja, hanem az ötödik és a hatodik fejezetekbe beépítve, a témakör fontosságát és összetettségét ismerve megfelelően leegyszerűsített, rövid és kissé sablonos formában mutatja be. Végző összegzésként azonban megállapítható, hogy Erwin Gatz műve a monográfia minden műfaji és szakmai kritériumának messzemenően megfelel, letisztult, tudományos igényességgel kialakított strukturáltsága és tartalma olyan komplex kitekintést tár elénk, amely még napjaink bőséges egyháztörténeti szakirodalmában is hiánypótlónak számít.

(ism.: Jávors Miklós)